

125055

TUDOMÁNYOS GYŰJTEMÉNY

36

BEVEZETŐ
A KÖZGAZDASÁGTANBA

TIZENÖT RÁDIÓ-ELŐADÁS.

IRTA

KISLÉGI NAGY DÉNES DR.

EGYETEMI MAGÁNTANÁR
FELSŐ KERESKEDELMI ISKOLAI IGAZGATÓ



ADANUBIA KIADÁSA

TUDOMÁNYOS GYŰJTEMÉNY

36

BEVEZETŐ A KÖZGAZDASÁGTANBA

TIZENÖT RÁDIÓ-ELŐADÁS.

IRTA

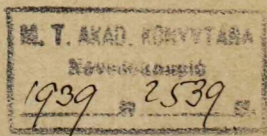
KISLÉGI NAGY DÉNES DR.

EGYETEMI MAGÁNTANÁR
FELSŐ KERESKEDELMI ISKOLAI IGAZGATÓ



A D A N U B I A K I A D Á S A

129055



Felelős kiadó: Kislégi Nagy Dénes.

DUNÁNTÚL PÉCSI EGYETEMI KÖNYVKIADÓ
ÉS NYOMDA R.-T. PÉCSETT.

A nyomdáért felelős: Wessely Károly igazgató.



ELŐSZÓ.

Ez a kis könyv azt a tizenöt rádióelőadást tartalmazza, amelyet az utolsó három év folyamán a Magyar Rádió igazgatóságának felkérésére tartottam. Az előadások céljaként a rádió vezetősége a magyar közönség közgazdasági érdeklődésének felébresztését és fejlesztését jelölte meg nagy írók és problémák könnyen követhető elemzése útján. Feladatom tehát pedagógiai természetű volt s a hallgatók részéről tanusított érdeklődés, a hozzám érkezett kérdések és bírálatok arra a véleményre jogosítottak fel, hogy az előadások módszerével a kitűzött célt sikerült valamennyire megközelítenem. Ezért szántam rá magamat az előadások könyv formájában való kiadására is. A „Bevezető” szó itt nem abban az értelemben értendő, mint általában a „bevezetések”-nél szokásos, hogy t. i. az illető tudomány teljes tárgykörét, legáltalánosabb fogalmait, módszerét és problémáit elemi módon bemutassuk. Az ilyen bevezetések éppen rendszerességük folytán nem mindig képesek a szélesebb körű közönség szellemi kényelmét, a másirányú lekötöttségből eredő közömbösség ellenállását leküzdeni. A mi „Bevezető”-nknek nem teljesség és rendszeresség a célja, az egyes fejezetek között csak lazább összefüggés áll fenn, viszont

monografikus jellegűknél fogva bármelyik magában is olvasható és végül az egész áttanulmányozása által bizonyos mértékben talán elérhető a közgazdasági szemlélet első kialakulása, a kérdések fontossága és szövevényessége iránti érzék felébresztése.

Előadásaimban, és így könyvemben is az említettek alapján semmiféleképpen sem törekedtem tárgyi eredetiségre, aggály nélkül felhasználtam minden alkalmasnak talált irodalmi forrást. Ha e kis munkának van valamilyen érdeme, az csak a tárgyalás formájában, a minél könnyebben követhető, pihenőkkel, történeti és életrajzi adatokkal, anekdotákkal megszakított, de azért a tudományos színvonal komolyságából engedményt nem adó előadási módban keresendő. Az előadásoknak mintegy kétharmad része nagyjelentőségű közgazdasági írók és irányzatok ismertetését nyújtja; a három magyar pénztörténeti előadással a pénz nemzetgazdasági fontosságát s problémájának életközelségét próbáltuk érzékelteni.

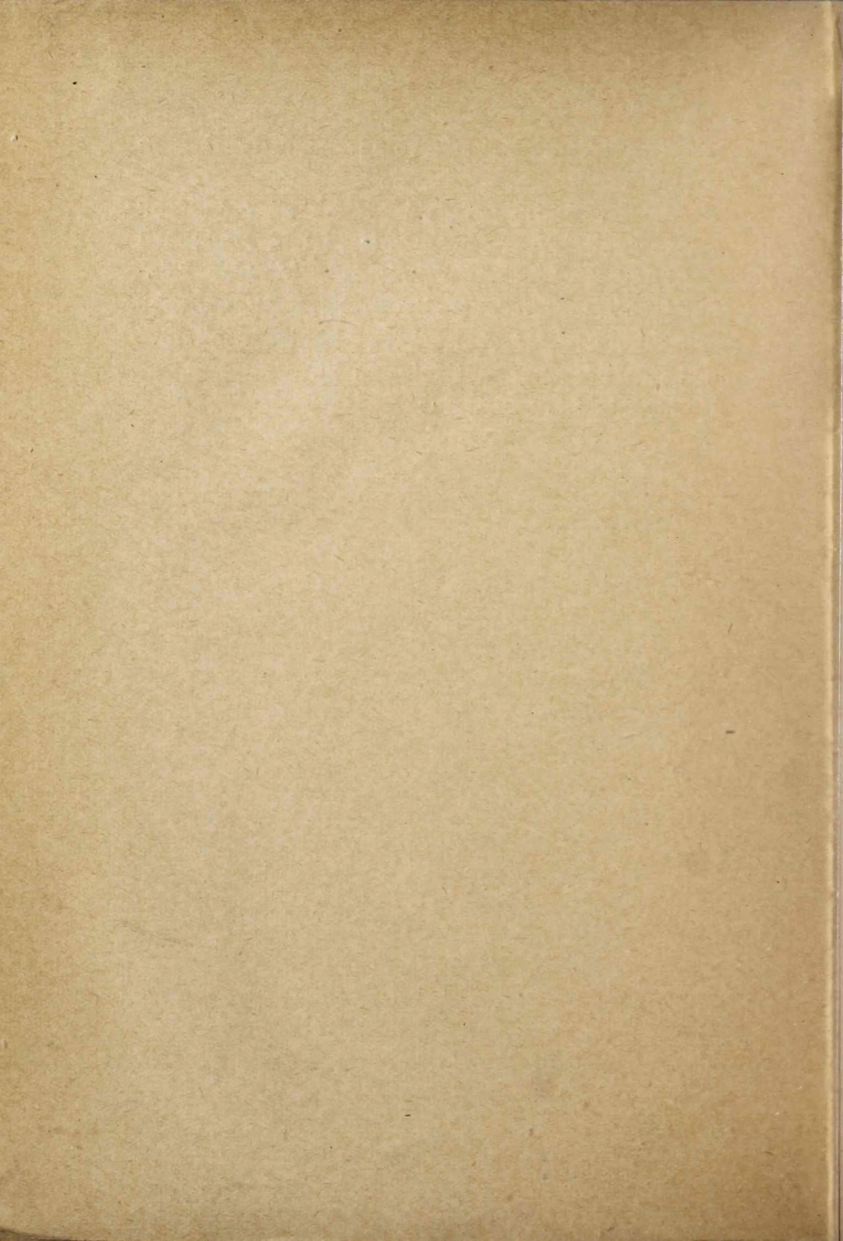
A szöveg nem egyezik teljesen a Rádióban elhangzott előadásokéval. A beküldött szövegeken a Rádió igazgatósága annakidején kisebb törléseket, változtatásokat eszközölt. E változtatásoknak különösen a könnyebb vagy magyarosabb stílusra irányuló részét szívesen átvettem s hálás vagyok értök Cs. Szabó Lászlónak, a Rádió irodalmi osztályvezetőjének. Ellenben kinyomatás céljára sok helyütt a törlések mellőzésével az eredetileg benyújtott szöveget találtam megfelelőbbnek. Ezt azért tartottam szükségesnek megjegyezni, mert ebből kitűnőleg a köny-

vemben közölt szövegért kizárólag engem lehet felelőssé tenni.

A Magyar Rádió igazgatóságának az előadások kinyomatásának szíves megengedéséért, a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamarának és a Magyar Közgazdasági Társaságnak pedig azért, hogy nagyobb számú példány lekötésével a könyv kiadását lehetővé tették, hálás köszönetemet fejezem ki.

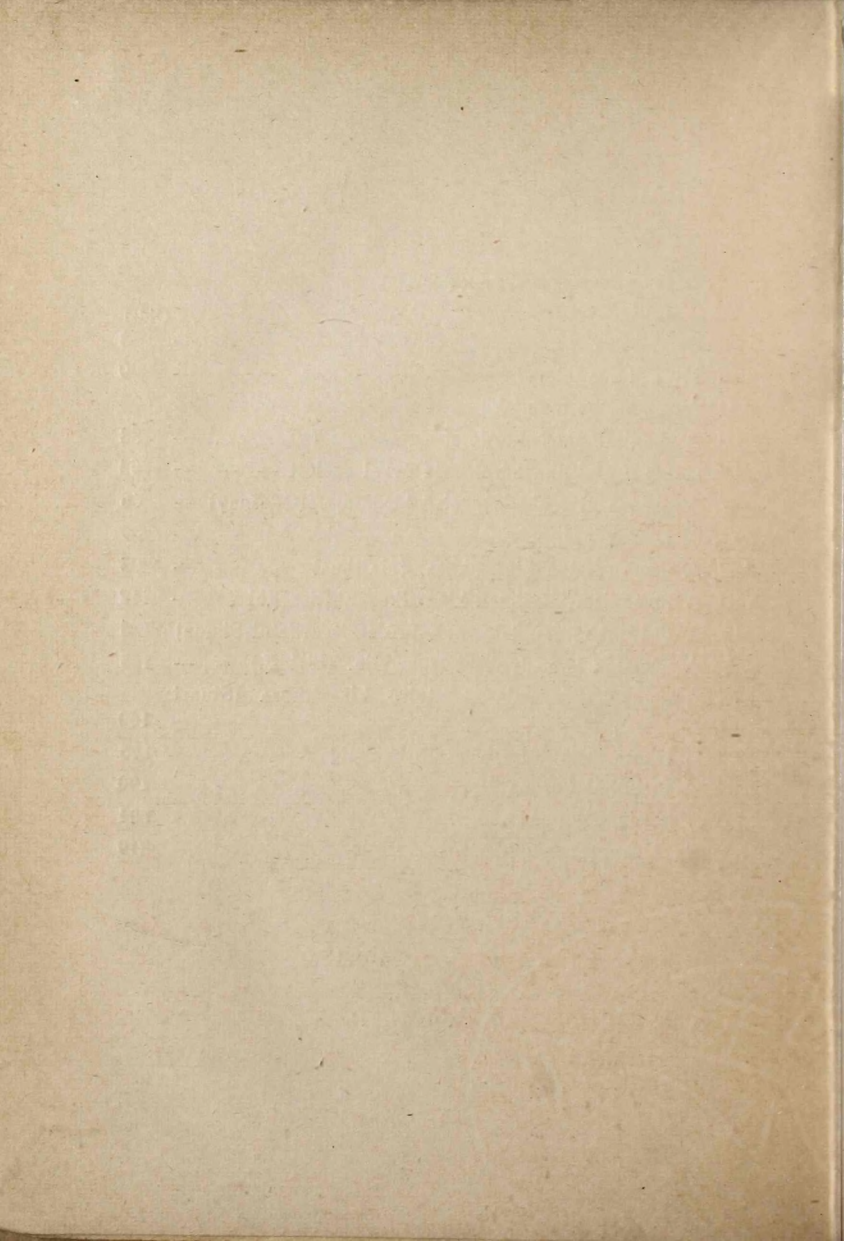
Budapest, 1939. március 30-án.

Kislégi Nagy Dénes.



TARTALOM.

	Oldal
Előszó. — — — — —	3
I. Mi a társadalom? — — — — —	9
II. Az ember és a munka — — — — —	22
III. A kapitalizmus kezdetei — — — — —	38
IV. Gazdaságpolitika háromszáz évvel ezelőtt — — —	52
V. A gazdasági szabadság első hirdetője. (Quesnay) —	66
VI. A közgazdaságtudomány atyja. (Smith Á.) — —	80
VII. A népesedéstan klasszikusa. (Malthus) — — —	95
VIII. A jövedelem-elméletek klasszikusa. (Ricardo) — —	112
IX. A dolgozók társadalmának prófétája. (Saint-Simon)	128
X. A németek legnagyobb közgazdája. (List F.) — —	145
XI. Az angol közgazdaság utolsó klasszikusa (Stuart Mill) — — — — —	160
XII. A fekete bankótól a Kossuth bankóig — — — —	176
XIII. A forintból korona lesz — — — — —	190
XIV. A koronából pengő lesz — — — — —	204
XV. Az igazságos munkabér — — — — —	219



I.

MI A TÁRSADALOM?

Mi a társadalom? A kérdés első pillanatra egyszerűnek látszik. Társadalom nyilván a körülöttünk, velünk élő emberek összessége. Az a közösség, amelybe minden egyén beletartozik, amely befolyásolja, irányítja viselkedésünket, büntet és jutalmaz, és lehetővé teszi létfenntartásunk olyan módját, amelyre magunkban állva nem volnánk képesek. A társadalom az egyéni lét nagyobb biztonságát, nagyobb gazdagságát jelenti és éppen ezért az emberek hajlamosak arra, hogy a közösségben ilyen módon csupán az egyéni létezésnek mintegy eszközét lássák. A felületes értelmi boncolgatás valahogyan úgy is képzei, hogy a társadalmat az emberi okosság, az emberi ész teremtetten meg a könnyebb boldogulás céljából. És ha ez az emberi okosság a társadalomnak a régénél jobb formáját tudja kitalálni, akkor nyilván semmi sem állhatja útját annak, hogy az észszerűbb, jobb társadalmat állítsuk a régi, tökéletlenebb helyére. Ez a naiv felfogás tehát a társadalomban csupán bizonyos *észterméket* lát, emberi találmánynak, mesterséges szerkezetnek fogja fel azt, amelyen éppen úgy lehet változtatni, mint ahogy ki lehet cserélni egy szerszámot vagy egy gépet.

A társadalomnak ezzel a tiszta értelmi szemléletével, amelyből a könnyed bizalommal bírálógatók és újítok nagy táborra ered, nem csupán a mélyebbrenem hatoló, átlagos értelmiségű embereknél találkozzunk eléggé gyakran. Egy bölcséleti iskola is ilyenféle nézeteket hirdet. Különösen a XVIII. században, a racionalizmusnak és az emberi ész korlátlan tisztelétének korszakában ez a szemléleti mód általános volt. E kornak, tudjuk, nem is volt érzéke a történelmi adottságok iránt, egy francia filozófus tisztán észbeli megfontolások alapján, történeti gyökereket mellőzve alkotmányt szerkesztett a lengyelek részére. De más időben is bőven akadtak bölcselkedők, különösen a régi görög és az új úgynevezett felvilágosodás korában, akik a társadalmi létnek tisztára észszerű, racionális magyarázatát nyújtották. Kiindultak abból a feltevésből, hogy a tulajdonképeni valóság, az emberi élet igazi megnyilvánulási formája az *egyén*. Ez az *egyén* eredetileg magában állott a világban, egyedül folytatta küzdelmét a létért. Mindezekelőtt fenn akarta magát tartani, ezért meg kellett küzdenie másokkal. Állandó harc volt az élet, mindenki harca mindenki ellen. Ekkor még nem volt társadalom, nem volt állam, uralom, vezetés, nem volt, hogy görög szóval éljünk, *arché*. Ez tehát a vezértelenség, államnélküliség, *arché-nélküliség* állapota volt: anarchia. Ebben az anarchikus állapotban mindenki élvezi magából emberi természetéből eredő jogait, mindenekelőtt a minden korláttól való mentességet, a szabadságot.

Persze nem úgy képzeltek ennek a tanításnak a hívei, hogy az ember történetileg is, az ősidőkben ilyen anarchikus, örökös harcot jelentő állapotban élt. Az elmélet inkább csak logikai, az emberi természet elemzéséből eredő szerkesztmény, amely csak annyit akar mondani, hogy a társadalmi lét az egyénekből épül fel. Az egyének előbb vannak, mint a társadalom, társadalmon kívül is létezhetnek, a társas élet logikai magyarázatánál tehát belőlük kell kiindulni s mintegy atomokból összeállítani a társadalmat. Ismételjük, ez a felfogás logikai, nem pedig történeti magyarázata a társadalom-előtti ősállapotnak; mégis ennek a szemléleti módnak tulajdonítható, hogy az alsóbbbrangú, kezdetlegesebb műveltségű népekről sokan azt hiszik, hogy azok állandó harc állapotában élnek, holott a valóságban ezek is mind többé-kevésbé rendezett társadalmi formák között, nagyon sokszor hosszú ideig békében töltik el életüket s a háboruskodást nem gyakrabban és nem szívesebben folytatják, mint az úgynevezett civilizált népek.

Ennek az elméleti ősállapotnak, az anarchiának egyetlen nagy értéke van: az ember élvezheti természetes jogait, a *szabadságot*. Ámde az emberek között különbségek vannak: a szabadság jó az erősnek, aki legyőzheti a gyengét, kevésbé jó az utóbbinak, aki alul marad a harcban. Tréfálkozva úgyis mondhatnám, hogy a farkasnak is szabadságában áll megenni a bárányt és a báránynak is szabadságában áll megenni a farkast: utóbbi eset azonban még soha se

fordult elő. Az erők győznek a harcban, leigázzák a gyengéket, a maguk szolgálatára kényszerítik azokat. A kényszerítés módja, hogy jogszabályokat alkotnak a gyengébbek igazgatására. Így jön létre ezen elmélet szerint az erők uralmát képviselő állam, amely tehát a jog formájába öltözteti a gyengébbek kihasználására, kizsákmányolására szolgáló parancsait. A társadalom tehát e magyarázat szerint: az erők uralma a gyengék felett. Ezt az elméletet képviselték a görög szofisták, akiknek érveit *Platon* meszeri módon szedi szét. Ilyenféle a híres olasz politikai gondolkozó, *Machiavelli* állásfoglalása is, ezért ezt a magyarázatot sokan *machiavellismusnak* is szokták nevezni. Bizonyára nem egy embernek eszébe jut itt a marxizmus is, amely az úgynevezett osztályharc elméletével részben szintén ebbe az iskolába sorozható.

Látnivaló, hogy a társadalomnak ez a magyarázata, amelyet tehát *machiavellismusnak* nevezünk, szintén az egyének és szabadállapotából, és az egyénekből, mint a társadalom atomjaiból indul ki. Ezt az ősállapotot, a természetes szabadságot az erők hatalma szünteti meg: érthető, hogy az elnyomottak folyton lázadoznak és vissza akarják nyerni ősi szabadságukat. Innen ered az *anarchizmus*.

Amde — mondják ismét más elméletek hívei — az ősi természetes szabadság állapotának megszűntetése és a társadalom létrehozása nem szükségképen az erőszak, a hatalmasok leigázó akaratának következménye. Sokkal valószínűbb, hogy az emberek *mind*

belátták, hogy az örökös harc állapota egyikre sem kívánatos állapot. Elhatározták tehát, hogy lemondanak ősi, természetes szabadságukról, szerződést kötnek egy vezetővel, fejedelemmel, akinek mindenestül átadják magukat, aki tehát parancsol nekik, de ennek fejében védelmet, biztonságot nyújt, jogállapotot teremt. A társadalom tehát ezen elmélet szerint *szerződés* terméke.

Csak az volna kívánatos, mondják ismét egyes gondolkozók, hogyha már le kell mondani a természetes szabadságról, akkor legalább valamennyire meg lehessen azt menteni. Mert mégis csak szomorú, sóhajt fel Jean Jacques *Rousseau*, hogy „az ember szabadnak születik és mindenütt bilincsekben él.” Valahogyan ki kellene eszelni egy olyan együttélési, olyan szövetkezési formát, amelyben az ember, ha már lemond a természetes szabadságról és mesterséges jogszabályok uralma alá kerül: eme jogszabályokban mégis valamiképen a *saját* akaratának engedelmeskedjék.

A feladat nehéz és a probléma fölötte kényes. Nem árt, ha mégéegyszer ismételjük, idézve magának *Rousseaunak* szavait, úgy amint azok az ő híres könyvének, a „Társadalmi szerződés”-nek mindjárt az elején olvashatók: „Találni egy olyan szövetkezési formát, amely minden szövetkezett egyénnek személyét és javait az egész közerővel védi és pártfogolja és amely által minden egyes ember mindenkihez csatlakozva, mégis csupán önmagának engedelmeskedjék és olyan szabad maradjon, mint azelőtt.” Ime a

rousseai ideál: megmenteni a társadalmi élet szükségépeni korlátjai között az egyéni szabadságot. Ez csak úgy lehetséges, ha a korlátok olyanok, hogy azokat az emberek önként, szabad elhatározásukból veszik magukra: a törvények alkotásának, a társadalom alkotmányának tehát az egyénekig, az egyének akarataig kell visszamennie. Míg a fejedelmi abszolútizmus azt hirdette volt: „az állam én vagyok”, — a rousseai elvek azt kívánták, hogy a társadalom *minden tagja* azt mondhassa: az állam én vagyok. Az én akaratomból, az én szavazatomból adódik a *közakarat*. Éppen azért vagyok hajlandó annak engedelmeskedni, mert tulajdonképen önmagamnak engedelmeskedem. Ime ilyen módon meg van mentve a *szabadság*, meg van mentve az egyén ősi, magának parancsoló állapota. Persze az öröm nem teljes. Hiszen az emberek nem egyet akarnak, a közakaratot illetőleg különböző kívánságok lehetségesek. Nem lehet segíteni máshogy, mint a többség elvével. A kisebbség a szavazás tényével elfogadja közakaratként a többség akaratát. Látnivaló, hogy itt van bizonyos szépséghiba, de ettől eltekintve: ime a népuralom, a demokrácia elve, a szabadság elve, ime a törvényeknek az egyénekig visszanyúló alapjai. Ezek az elméletek, amelyeknek Angliában is kiváló képviselői voltak, jutottak uralomra a francia forradalomban. Ervényesülésüket egyébként legideálisabb formában az angoloknál láthatjuk, az angol parlamentárizmus és az angol gondolkozás nagy részben, bár nem kizárólag, ezeken az elveken nyugszik.

Emlékezzünk most vissza mind arra, amit eddig mondtunk. Azt kérdeztük: mi a társadalom? És láttuk, hogy azok a magyarázatok, amelyeket eddig említettünk, abból indultak ki, hogy a társadalom alkotó elemei az egyének. Az egyének a társadalmi lét előtti, kész adottságok. Lehetséges, hogy tulajdonképeni társadalmi kapcsolatok nélkül, egymáson kívül, magukban éljenek: ez az anarchia állapota. Talán úgy jött létre a társadalom, hogy az erősek ráültek a gyengébbek nyakára, mint azt a machiavellizmus tanítja, avagy úgy, hogy az emberek önként lemondtak természetes szabadságukról és „társadalmi szerződést” kötöttek. Akármelyiket is nézzük ezen elméletek közül, lényegük, hogy a társadalom magyarázatánál az egyénből indulnak ki, az egyént tekintik a társadalom alkotó elemének, mintegy atomjának. Könnyen érthető, hogy ezek az elméletek arra is hajlanak, hogy az egyén jó sorát, boldogulását a társadalmi életforma legfőbb céljának is tekintsék. Az ilyenféle társadalmi elméleteket — az egyén latin nevétől, az individuumtól, — összesítve individualista magyarázatoknak, az egész irányzatot *individualizmusnak* szokták nevezni.

Amde arra a kérdésre: mi a társadalom, másféle feleletet is lehet adni, a társadalomnak másféle magyarázatai is lehetségesek.

Ezek abból a kérdésből indulnak ki: vajjon igaz-e, hogy az egyén kész adottság, magában is létezhető, társadalmon kívül is elképzelhető valami? Nem úgy van-e inkább a dolog, hogy az emberi élet-

nek igazi, alapformája a társadalomban való élés, hogy ember nincs társadalmon kívül, az egyéni létnek is meghatározó formája a közösség, hogy az egyén csak *rész* a fölötte álló nagy *egészben*? Valóban, ha kissé mélyebben kezdjük elemezni a dolgot, rájövünk, hogy az ember el sem képzelhető magában; egyedül álló, másoktól elválasztható egyén nincsen. Nemcsak élettanilag nincsen, nem is lehet, mert hiszen minden egyén a mögötte maradt ősök szakadatlan sorához fűződik, csak apró láncszem az élet végtelen folytonosságában, de szellemileg sem létezhetik egyén elszakítva másoktól, a közösségtől, a többi embertől. Egy nagy német bölcselőnél olvassuk a következő mondást: „Ha léteznek emberek, szükségképen többeknek kell létezniök. Ha végiggondoljuk az ember fogalmát, okvetlenül el kell jutnunk az első embertől a másodikig, hogy az elsőt megmagyarázhassuk.” Az ember szellemisége is a kettősségből, a több ember létéből, kölcsönhatásából születik.

Ha elemezzük kissé az emberi lélek tartalmát, rájövünk, hogy annak megteremtéséhez mások léte szükséges. Itt van például a szülői szeretet, nyilván egész lelkeségünk egyik érzelmi főgyökere: ehhez pedig egy másik emberi lény, a gyermek szükséges. Ugyanígy a férfi és nő kapcsolata, a szerelem. Vagy a barátság, a tisztelet. Az ember folytonosan kap másoktól és ad másoknak, mester és tanítvány, anya és gyermek, művész és közönség, vezér és nép az örökös, kölcsönös adás és kapás, lelki cserélődések végtelen szálaival fűződik össze. Ha a legnagyobb

egyéniiséget, a magában álló lángelmét vizsgáljuk, látjuk, hogy az is egész létével bele van illeszkedve a közösségbe, nem is tudna alkotni, létezni azon kívül, a társadalom feltétele, talaja lelki megnyilvánulásainak.

El lehet-e például csak képzelni is, hogy egy nagy zeneszerző egy szimfóniát komponáljon és ne gondoljon arra, hogy azt mások hallani fogják? Hogy egy költő verseket írjon s ne akarja, hogy mások átvegyék, megértsék a gondolatait? Vajjon nem társadalmi megnyilatkozás-e minden művészet, együttes alkotása egyénnek és közösségnek? Milyen szépen fejezi ki a költőnek ezt a társadalomtól való függését, a közösség számára való kitárulását Ady abban a versében, amelyben az embernek magában állásáról, rokontalanságáról szól:

Vagyok, mint minden ember: fenség,
Északfok, titok, idegenség,
Lidérces, messze fény,
Lidérces, messze fény.

És most jön a költő nagy vallomása a művészi alkotás, a költészet társas jellegéről, társadalmi lényegéről:

De jaj, nem tudok így maradni,
Szeretném magam megmutatni,
Hogy látva lássanak,
Hogy látva lássanak.

Ime, megmutatni magát, másoknak adni magát,

másoktól átvétetni: ez a költői megnyilatkozás, a művészi megszállottság alapja: társadalmi motívum.

Akármilyen költői vagy művészi alkotást, tudományos vagy technikai felfedezést, prófétai, vezéri tevékenységet, de bármilyen emberi szellemi életmegnyilvánulást elemezzünk: mindenütt azt kell látnunk, hogy az ember egész létével *szervesen* van beleilleszkedve a közösségbe, nem is képzelhető el társadalmon kívül. A társadalom nem az egyes emberek mesterséges szerkesztménye, hanem egyén és közösség nem is lehetnek egymás nélkül, az emberi élettel mindig adva van egyúttal a társadalomban való élés ténye is. Szerves, egymástól elválaszthatatlan kapcsolatban állnak tehát a közösség és az egyén. Így jutunk el a társadalom szerves, organikus magyarázatához.

Itt azonban vigyáznunk kell a szóval. A társadalomról sokan mondták azt, hogy organizmus, olyanféle, mint az élő szervezet, és ez a hasonlat bizony sok téves és ferde magyarázatnak volt az alapja.

Spencer Herbert például, a múlt század végének híres angol bölcseleje is az emberi társadalmat élő szervezetnek, organizmusnak mondta; ő és még inkább követői teljes párhuzamot próbáltak megállapítani az élő állati szervezet és a társadalmi szervezet között: az utóbbinak idegrendszeréről, agyáról, sőt a szívéről is beszéltek s az egyéneket az organizmus *sejtjeinek* tekintették. Itt tehát a társadalomnak egy természettudományos, mondhatnók, biológiai szemlélete alakult ki, amelyben az élő szervezet külső

tulajdonságait akarták a társadalomban is megtalálni. A magyarázatnak megvolt az az érdeme, hogy a társadalom részeit szerves egységben látta. Csupán ott a hiba, hogy ez a kép, ez a hasonlat nem adja meg az organizmus, a szervesség mibenlétének lényegét. Azt a nem könnyű kérdést kell tehát felvetnünk: mit jelent tulajdonképpen az organizmus, a szerves összekapcsoltság?

A szervezet, organizmus fogalma bizony eléggé különös valami: egy egészet jelent, amelynek a részei mind egyformán szükségesek, amelyben a részek magukban nem, csak az egészben képzelhetők. Ez az egész viszont csak a részekben jelenik meg, nincs is a részeken kívül. Jobban megértjük azt a kissé cifra elemzést, ha példákkal világítjuk meg a szervezet mibenlétét, a részeknek ezt a különös egységét, az egésznek ezt a különös, részekben való széttago-lódását. Az emberi test organizmus: részei a szem, a szív, a tüdő stb. A szervezet mindezek összességében rejtőzik, viszont minden rész csakis az egész szervezetre vonatkoztatva képzelhető. Kéz vagy szív magában nem létezhetik, csak egy szervezet tagja, részeként. Éppen ilyen szerves egész, mondjuk, egy költemény: mondhatjuk, hogy a vers szavakból áll, de viszont a szavak csak a maguk egymással való összefüggésében, az alkotás egészében teszik a költeményt; abból kivéve más sorrendben, nem szerves betagoltságban eltűnik belőlük az őket összetartó egész: a költő műve. Különös fogalom, különös valami tehát ez az organizmus, szervezet: adva van az

egész, mint a részeket létrehozó, rendező elv, de az egész csak a részekben testesül meg. Egyik sem lehet a másik nélkül.

Íme a társadalom szerves, organikus felfogása: a közösség, a társadalom az egyének előtt van, azokat logikailag megelőző valóság, az egyének pedig ennek a valóságnak hordozói, szerves tagjai, a társadalom bennük jelenik meg, bennük tagozódik ki, nem is létezhet rajtuk kívül. *Társadalom és egyén tehát csupán egymásra vonatkozó, egymás által létező valóságok.* Ezt a magyarázatot nevezzük a társadalom szerves, *organikus* felfogásának.

Látnivaló, hogy a kérdésre: mi a társadalom, ennek az elméletnek a híveinél egészen más választ kapunk, mint az előbb fejtegetett individualista bölcselőknek. Minthogy ez az elmélet nem mint az individualizmus az egyénekből, hanem a társas létből, a társadalom elsőbbségéből, az egyéneket szerves tagokként magában foglaló egyetemességéből indul ki: ezt az elméletet a társadalom egyetemes magyarázatának, latin szóval *univerzalizmusnak* szokták nevezni. Míg, miként láttuk volt, az individualizmus fő politikai elve a szabadság, itt, az univerzalizmusnál legfőbb politikai elvként az *igazságosságot* találjuk, amely alatt a részeknek az egészbe való helyes, megfelelő beillesztettségét kell értenünk. E fogalom megértése egyébként nehezebb a szabadságénál, mint ahogy az egész univerzalizmus elméletét is nehezebb kifejteni és követni, mint az individualizmusét.

Előadásunk tárgya az a kérdés volt: mi a társa-

dalom? Feleletet kereső fejtegetéseink látszólag elvont, bölcseleti problémákba vezettek bennünket. Azonban a különböző filozófusoknak és különböző nemzeteknek a társadalomról vallott felfogása a gyakorlatban, az életben, a politikában is megnyilvánul. Hogy mennyire aktuális kérdést elemeztünk, kitűnik, ha arra gondolunk, hogy az individualista társadalmi elmélet ma is még jellemző az angol és a francia gondolkozásra, míg például az olasz és német uralkodó felfogás inkább az univerzalizmus tanaiban gyökerezik.

II.

AZ EMBER ÉS A MUNKA.

Az ember szeret dicsekedni azzal, hogy ő a Földnek ura, és valóban, ha körülnézünk a világon, büszkeséggel kell, hogy eltöltsenek bennünket a dús vetések, amelyek számunkra nőnek, az állatok tömegei, amelyek a mi jólétünk szolgái, a bányák, amelyek nekünk ontják kincseiket, a városok, gyáarak, csatornák, utak, amelyekkel céljaink szerint megváltoztattuk a Föld képét. A Földnek ura kétségen kívül az ember, minden más élőlénynél hatalmasabb és erősebb. És ha azt kérdezzük, mi emelte fel az embert ily magasra, feleletünk csak egy lehet: a *munka*, testi és szellemi erőink valaminő célra irányuló megfeszítése. Létünket bizonyára csupa titok veszi körül. Elámulunk a mindenség nagyszerű látványán és emberi hatalmunkat semminek érezzük a világ végtelenségével szemben. Ezért leborulva alázkodunk és imádsággal kérjük az Isten segítségét. Ugyanakkor testi és szellemi képességeinket megfeszítve szolgáljuk az életet, teljesítjük a rendelést: létünk fenntartását, a világnak az ember számára való meghódítását. *Ora et labora*, imádkozzál és dolgozzál: íme az emberi lét két nagy tartalma és parancsa.

Jóllehet a munka leggyakoribb, mindennap használt fogalmaink közé tartozik, vagy talán éppen ezért, meghatározása nem könnyű feladat. Mert jellemző jegyeit nem módszeres, tudományos kutatás foglalta egybe, hanem az élet adódó szükségletei szerint tulajdonított a nyelv sokféle, gazdag jelentést e szónak. Mindamellett annyit mindenképpen elfogadhatunk, hogy minden munka életerőnek, energiának felhasználását jelenti. De, hogy ez magában véve nem elegendő a munka meghatározására, annak bizonyossága, hogy az életerő felhasználásának más módja is van: a *játék*, amely alig kisebb fontosságú az élet tartalmában, mint az a működés, a melyet munkának nevezünk. A játéknak, például a sportnak, jellemző jegye, hogy önmagán kívül egyéb célja nincs, az életerő önmagáért való megnyilvánulása, gazdagságának, szabadságának élvezetes kifejezése. Egészen más az a tevékenység, a melyet munkának nevezünk. Itt az életerőt sajátos motívumok működtetik és sajátos célok szabják meg az irányát. Ez éppen a munka jellemzője, hogy mindig valamely célra irányul, amely cél más, mint magából az életerő működtetéséből fakadó élvezet. Ez a célnak való szolgálás, a célnak való alárendeltség érzése, a céltól való irányítottság okozza, hogy a munka képzetével mindig valamiképpen a kényszer képzeke kapcsolódik össze. Hiszen az aranykor legendája, vagy a Biblia tanítása szerint is a Paradicsomban élő ember nem dolgozott, élete játékos öröm volt, mint a gyermeké, s a bűnbeesés után büntetésként nehezedett rá a mun-

ka. Valóban az a vágy, amelyet egyes idealista társadalmi próféták vallanak, mintha a munka valaha is csupán örömteli játékká válhatna, lélektani ellentmondást rejt magában. Ezért hibás elv a pedagógiában is az a próbálkozás, ha általánosítani akarják, hogy a gyermek mindent játszva tanuljon.

Tevékenységünket mindkét esetben az óhajtott eredmény irányítja, ez pedig alárendelést, erőfeszítést, kitartást, verejtéket kíván. Az emberiség legnagyobb alkotói, a lángelmék, a művészek, a feltalálók mind testüket, lelküket nem kímélve, céljaik korbácsától kergetve, mint a megszállottak dolgoznak. Így olvastam valahol, hogy *Liszt Ferenc* a zongorán való önkifejezésnek új módját keresve, egyszer 28 órát zongorázott egyhuzamban. „A lángelme megfeszített szorgalom” mondja *Darwin*, és bármennyire nagyszerű érzés az alkotás gyönyöre, mindig küzdelmet, egész lényünket odaadó munkát kíván. *De Man*, a híres belga szocialista, aki szép könyvet írt a munka öröméről, mondja egy helyen a következőket: „Minden munka megkívánja a munkás alárendelését egy távoli célnak, amelyet szükségesnek érez, ezért megkívánja a jelen pillanat szabadságáról és élvezetéről való lemondást egy későbbi előny érdekében. Minden munkás egyben teremő és rabszolga, — ha egyébként nem, mint az emberi lények legboldogabbja, saját teremő alkotásának rabszolgája. Szabadság a teremésben és kényszerűség a végrehajtásban, uralkodás és alárendeltség, parancsolás és engedelmeskedés, alany és tárgy egyszerre:

ezek a pólusai annak a feszültségnek, amely minden munkának magában a természetében rejlik." Minden munka tehát erőfeszítést jelent, és ebben az erőfeszítésben, képességeink érvényesítésében fejeződik ki éppen életünk legbelsőbb tartalma. Ahol az embernek nem kell dolgoznia, ott ereje, képességei elszunnyadnak. Itt van a *szorgalom* mély gyökere és jelentősége: saját önünk kifejtését, az élet termékenységét jelenti. A munka révén a birkózó ember Anteuszként mindig újra meg újra érintkezésbe jut a földdel és újra meg újra erőt nyer belőle. Örvendjenek a szorgalmasok! Ők többet élnek.

Már most, ha elfogadjuk a munka jellemző jegyeként, hogy mindig valamely célra irányul és magukat ezeket a *célokat* tesszük vizsgálat tárgyává, az életnek minden élő lényben rejlő, legáltalánosabb célja: magának az életnek fenntartása. A még nagyobb kérdést: mi célra és mi okból van maga az élet, e részt nem kell felvetnünk, elég leszögeznünk azt a kétségtelen ténnyt, hogy az élet legfőbb parancsa minden élőlény részére: a neki jutott életszikrának, életlendületnek megőrzése és továbbadása. Minden élőlény a maga létével nyilván egyénfeletti célt is szolgál: vágyai, küzdelmei, örömei és szenvedései az előretörő, teremtmény, önmagát mindig túlhaladó élet szolgálatában állanak. Minden élőlényre egyaránt áll a parancs: lenni és szeretni, fenntartani és továbbadni a létet. Ámde lenni: az élőlény részére mindezekelőtt a környezetből való folytonos kiegészülést kíván. Az élőlények minden faja *fogyaszt*, vagyis

szervezete fenntartására fordít bizonyos, a rajta kívülálló világból vett anyagokat. Ez: a folytonos kiégésülés nagy szükséglete és ténye jellemzi az élőket, szemben az örökké önmagával beérő szervesetlen világgal. Ez okozza, hogy az élőlény környezetében keresi a szervezetétől megkívánt anyagokat, de szükségképpen okozza azt is, hogy ezért más élőlényekkel küzdelmet folytat. Minden élőlény környezete természeti feltételeivel és saját és más fajok egyedeivel áll szemben: ebből adódik küzdelme a létért.

Azonban az élőlények két nagy csoportjában, a növények és állatok világában, a létért való küzdelem módjai igen különbözők. A növény közvetlenül a levegőből, a földből, a vízből veszi az életfenntartásához szükséges elemeket, ellenben az állat ezeket javarészt csak úgy szerezheti meg, ha növények vagy más állatok szerves anyagokban kötötték le azokat. A növényt a passzivitás, az állatot az aktivitás jellemzi. Ez az aktivitás a lét fenntartásához szükséges külső anyagok megszerzéséből, cselekvésekből, munkákból áll, amelyeket az állat akkor végez, amidőn zsákmányát üldözi, gyümölcsért a fára mászik, harcot vív más élőlényekkel. Ezek a cselekvések, a környezetben végbevitt kisebb-nagyobb változtatások mind a fogyasztás célját szolgálják. Együttességüket *termelésnek* nevezzük. Mégis, ha a termeléssel kapcsolatban elsősorban az élelemszerzés szükséglete jön is tekintetbe, a termelő munka köre már az állatok világában is túlmege ezen a legelemibb motívumon és például menedékhelyek építésében is meg-

nyilvánul. Méginkább kiszélesítik a termelő munka területét a fajfenntartásból folyó indítékok, különösen pedig az embernél a szellemiségéből és a társadalmi létből adódó *kultúrszükségletek* folyton naggyobbodó szövevénye. Mind e bennünket jellemző kívánságok teljesítése munkát követel, az életlendület legősibb alapmotívuma végül sokféle gazdag lehetőségekké finomodik. Az emberi munkának éppen ezért óriási területe van.

Sophokles, a nagy görög költő, *Antigonéjában* csodálatos szépen jellemzi az ember hatalmát:

„Sok nagyszerűség van e földön,
Köztük az ember a legnagyobb.
Átkel a komor tengereken,
Haragos habok között
Előre törve merészen
A déli szél alatt.
Az örök istenáldta Gaea
Ő neki termi gyümölcseit éven át,
Ménei vonnak ekével a föld színén
Körül és körül barázdát.

A repülő vidám madárt,
A vad állatok ezreit,
És a vizek szülötteit
Ügyesen bekeríti
Háló fodraival az ember,
S eszével fogja meg.
Csalárd fogásaival legyőzi

A sivatag vadjait;
 S a sörény borította nyakú paripát,
 Meg a szörnyű bérci bikát
 Igába hajtja.

A beszédet, a gondolatot
 Neki adta a sors egyedül.
 Törvényeket ő hoz a földön;
 Elúzi fejről a zord fagyot és záport,
 S Zeusz mennyköveit.
 Esze mindent kitud,
 S készen éri mindig a jövő.
 Egy van, mi leveri őt: a halál;
 De gyógyító kezével a kórt elúzi."

Csiky Gergely fordítása.

És ha azt kérdezzük, hogy min alapszik az ember munkájának ez a nagy győzedelmessége, azt kell rá felelnünk, hogy az ember sajátos lelki képességein, *szellemiségén*. Az ember minden munkája szellemiséggel kapcsolatos, és ha a testi és szellemi munkát természetesen meg is lehet különböztetnünk, ez nem jelenti azt, mintha a testi munka szellem nélkül volna végezhető. Akármilyen munka területét vesszük is elő, ha elemezni kezdjük, mindenütt megtaláljuk — bár néha egészen háttérbe szorulva — a szellemi irányítást. És pedig az embert jellemző lelkiség — szemben az állatok ösztönéletével — az *értelem* uralmában áll. *Homo sapiens*, értelmes ember: ez ennek a különös élőlénynek legősibb meghatározása a tudományban.

Az állati cselekvések lelki mozgatója, ellentétben az emberi értelemmel, kizárólag az *ösztön*. Mit jelent az *ösztön*, és mit az értelmesség? Az *ösztön* mindenestre titokzatos és nem könnyen magyarázható tünemény. Az állat életében mindig visszatérő problémákkal szemben kialakul valamely hasznos, a faj érdekeit leginkább szolgáló cselekvési mód, amelyet az egyén többé-kevésbé mereven követ. Ezek a cselekvési módok átöröklődnek a következő nemzedékre is. Az *ösztön* merev cselekvés-irányításával szemben az ember vezetője munkájában az értelmesség, amelyet ruganyosság, hajlékonyság, változottság jellemez. Az értelem mindenekelőtt elemekre való bontást, szétválasztást és különböző módokon való összefoglalást jelent. Történeti fejlődése is mind az egyénben, mind a fajban elsősorban az absztraháló képesség fejlődése, legnagyyszerűbb terméke a matematika.

Az állatok munkája *ösztönökön* alapszik és az értelem számára sokszor megfoghatatlanul csodálatos. A mi cselekvéseink analízisből és szintézisből állnak, s bámulunk oly cselekvéseken, melyek elemeit egy szintézisben összefoglalni nehéz, pl. egyes akrobaták mutatványain. Mi a munkát részleteire bontva látjuk, analizáljuk és az egészet a különböző elemek összetevésének tekintjük. Például az orvos, aki érzéstelenítést végez, ismeri a műszert, az emberi test, a kémia és biológia törvényeit és ismeri cselekvése célját. Mindemez ismeretek szintéziséből áll elő a műtét: az értelmes cselekvés. Némely rovar

haszonlóan bámulatos munkát végez, de a csodálatosság csak annyiban van meg, amennyiben cselekvését az értelem szempontjából nézzük. A *cerceris tuberculata* nevű darázs nem ismeri az anatómiát és mégis bámulatos finomsággal végzi a zsákmányul szolgáló rovar elkábítását. Az ilyen munkánál a cselekvő egybeolvad a cselekvéssel, ennél nincs absztrakció. *Fabre*, a híres francia rovarkutató, leírja egy a pampákon élő bogár fáradságos és szövevényes munkáját. Palack-formájú házat készít tojásai számára hulladékból, hogy a lárvának tápláléka legyen. A palackon hajszálvékony nyílást hagy a levegőzésre. E kis nyílást a legügyesebb fazekas sem tudná megcsinálni és a rovar automata módján készíti el, a nélkül, hogy rágondolna. E cselekvés leírásához *Fabre* e megjegyzést fűzi: „Ha odagondolna, nem tudná megcsinálni.” Az értelmes cselekvés sohasem ily biztos, ily határozott, viszont az egyes cselekvések elemei külön állnak egymástól és egymással különbözőképpen kapcsolódhatnak. Ha két tapasztalatom van, mondjuk, hogy „a kemény földet megdolgozni nehéz” és másfelől, hogy „a víz megpuhítja a földet”, minden további cselekvés nélkül, következtető kombinálás útján egy harmadik tapasztalatra is szert teszünk, hogy ugyanis: „eső után a földet megmunkálni könnyű”. Az értelmesség annyit jelent, hogy mult cselekvéseim emlékei, tapasztalataim egymáson kívül vannak, önálló létük van, gondolkodásom absztrahált elemei. Az értelmes cselek-

vés az ismeretek kapcsolódása, ítéletek alapján való működés.

Mint minden élőlényt, az embert is a mult megmaradása jellemzi. Megmarad a cselekvések emlékezete, képzetek, ítéletek; ezt nevezzük *tapasztalatnak*. A tapasztalás a mult cselekvések megmaradásának lelki formája. A tapasztalás az értelmesség jegyei közé tartozik, az állatok alig képesek tapasztalatokat szerezni. A legmesteribben idomított állat cselekvése is csupán ügyesen irányított ösztönös mozgásokból áll. Ám a munka a szervezetben is megmarad. Egy cselekvés elvégzése a szervezetet alkalmasabbá teszi ennek a cselekvésnek újabb elvégzésére. A sokszor végzett cselekvésekből alakul ki a *gyakorlat*, az emlékezésnek szervezeti formája. Végül a munka konkrét eredménye a világban létrehozott változtatás: *a termék*.

Mínthogy a tapasztalat, a régi cselekvésekből leszűrt ismeretek a munkának hasznos segítői, szellemi irányítói, idővel — és ez különösen a társadalomban való élés egyik következménye — maga a tapasztalat-gyűjtés, a világ jelenségeinek vizsgálata, összefüggéseinek kutatása, törvényeinek felfedezése önálló céljává is lett az embernek. Így keletkezik az emberi fejlődés folyamán a megértésre, ismeretek szerzésére törekvő önálló *tudományos munka*, ez a tiszta szellemi tevékenység, amely egyfelől a cselekvéseknek értelmes háttéréül szolgál, de másfelől a közvetlen cselekvés kényszerétől felszabadult emberre nézve a világ tüneményein elcsodálkozó szem-

lélődést, a filozófia gyönyörűségét is jelenti. Az igazi tudományos munka persze öncélú tevékenység; elsősorban nem a gyakorlatban való hasznosítás szempontja határozza meg. „Minden igazi tudomány az igazság aranya után kutat, a másik aranyat mellesleg találja meg”, mondja *Humboldt*, a nagy német természettudós.

Másfelől a történelmi fejlődés folyamán az emberi munka módszerei minden téren egyre szövevényesebbekké lettek, és helyes alkalmazásuk feltétlenül gyakorlatot kíván. A tulajdonképeni termelő munkát megelőzőleg a hozzá szükséges szellemi és szervezeti beállítottság elnyerése legtöbbször a *tanulás* sajátos emberi tevékenységét kívánja meg. Tanulás útján szállnak és tökéletesednek nemzedékről nemzedékre emberi munkánk szellemi fegyverei.

Miként láttuk, az embert az állattól határozottan elválasztó különbség az emberi cselekvéseknek és így az emberi munkának is a szellem által való sajátos irányítása. Az állat nem ismeri cselekvése célját és — a tudattalan cél felé kergető ösztönös parancsnak engedelmeskedve — nem látja és nem maga állapítja meg eljárása módjait. Csupán az ember lát és tűz maga elé célokat, lát és keres feléjük vivő utakat, csupán az ember emelkedik fel az anyagi világból a szellem, az értékek világába. Csak az emberi munka tudatos, vagyis a szellemi energia által vezérelt, lemért, kiszámított erő kifejtés. Ez az értelmesség mindenekelőtt a célhoz vezető eszközök megtalálásában, kiválasztásában, felhasználásában

nyilvánul meg: ez éppen az, amit *technikának* nevezünk. Persze beszélhetünk technikáról az állatok munkájánál is, így a madarak fészeképítésével, a méhek sejtjeivel és más ilyen példákkal kapcsolatban, azonban ezeknél az állati cselekvésmódoknál nincs tudatosság, nincs lemérése a célhoz vezető útnak, és különösen nincs meg a különböző eljárások közötti választás lehetősége. Az állati technika a szervezet bizonyos, szinte mechanikusnak mondható beállítottsága. Az emberi technika soha sincs a szervezetbe biológiai módon beleoltva, és amennyiben bizonyos gépiességet követel, ez csupán tanulás, gyakorlat útján szerezhető meg. Az emberi technika alapja a szellemi tevékenység: eljárások követése, újak keresése, felfedezése, összehasonlítása, értékelése. Megszerzése is egyrészt ismeretek elsajátításából, másrészt új cselekvési módok, munkaeljárások felismeréséből áll. Az emberi technika: tudás, alapja a tapasztalat: invenció és annak megőrzése.

Invención a technikában valamely adott célhoz vezető új eljárás meglátását, felfedezését értjük. Mint-hogy minden termelő munka emberi erő kifejtéséből áll, az invenciók mindenekelőtt az emberi test szerveinek megfelelő használatában nyilvánulnak meg. A test és benne is különösen a kéz mozgatai alkotják azt a dinamikus elemet, amelynek segítségével az emberi munka, kívánt céljai követésében, környezetéhez nyúl és benne változásokat, termékeket hoz létre. Kezdetben, új területen a kéz használata természetesen nagyon tökéletlen, nehézkes, az ismét-

lödő munkák folyamán az értelmes ráfigyelés és a gyakorlat nyújtotta tapasztalat útján látódnak meg, fedeződnek fel a megfelelő mozdulatok, *fogások*, pl. a fazekas vagy a kosárfonó fogásai. Így alakul ki bizonyos munkamódok tudása, ügyesség, a *techné*, amelynek mesterségbeli fogásai azután tárgyi értékekké, hagyománnyá válnak. Egyebekben ezek átadása és átvétele, megtanítása és megtanulása nem csekély fáradságot jelent.

Ezeknél az emberi szervekkel kapcsolatos invencióknál azonban az embernek a világban elfoglalt helyzetére nézve még jellemzőbbek és nagyszerűbbek azok a szervezeten kívüli tárgyakban testet öltött invenciók, szervetlen eszközök, amelyek — az ember testi erejét megsokszorozva — sajátos technikai hatalmának alapjai. Az állat, hogy gyümölcsöt szedjen, felmegy a fára, az embernek útát mutat az értelem. Munkája kettéoszlik, felbontódik, előbb dorongot szerez és vele veri le a gyümölcsöt. Tehát nem közvetlenül a célként kívánt terméket hozza létre, hanem kerülőutat tesz, olyan terméket termel, amely őt tulajdonképpeni céljának elérésében segíti. Ez a közbe eső termelvény a *szerszám*, a munkaeszköz. Az állatoknál alig, vagy csak igen kezdetleges szerszámokkal találkozunk. „A hangyák öröklött ösztönök és öröklött szervek vagy eszközök segítségével dolgoznak, míg az ember szerzett tudással és készített szerszámokkal dolgozik”, mondja *Darwin*, jellemzően foglalta össze az állati és emberi munka különbségeit. Az emberi munkát

elsősorban a szerszámok használata jellemzi: a *homo sapiens* mellett a *homo faber*. S az emberi invenció egyik, talán legnagyobb szerű területe új munkaeszközök feltalálása. Minden szerszámban, minden gépben valamely lángeszű meglátás ölt testet; nemcsak testi erő kifejtésnek eredménye, amelynek révén létrejött, hanem a léleké is, amely a munkát szolgáló termelvényt megpillantotta s az ember és a fogyasztást célzó termény közé állította. A munkaeszközök közvetítésével kapcsolódik össze az emberi értelem és a külső világ. Az ásó, a tűzhely, a repülőgép az értelemnek az emberen kívüli anyagokba való beplántálása. Az ekével gépiesen dolgozó ember nemcsak testi munkát végez, mert az eke útján folytonosan jelen van és hat az értelem. „Az eke feltalálója láthatatlanul a munkás oldalán dolgozik”, — mondja egy francia bölcselelő.

Az embernek alig van olyan termelő működése, amelyben szerszám ne szerepelne. Már a legkezdetelegesebb emberfajok is eléggé sokféle szerszámot használnak. Mindenütt világít a sajátos emberi technikát létrehozó értelem. Arra a kérdésre, hogy miképpen jutott az ember a különböző találmányokhoz, szerszámokhoz, gépekhez, s hogy mi az emberi invenciók kezdete és a technikai fejlődés útja, nem könnyű a felelet. Ismeretes Kapp kétségkívül sok igazságot tartalmazó elmélete, amely szerint a külső eszközök, a szerszámok, tulajdonképpen mindig az emberi test — maga is csodálatos élő gépezet — különböző szerveinek kivetítését jelentik és még a leg-

szövevényesebb gép is megőrzi ennek az alapvető ténynek az emlékét. Az embernek bizonyára van bizonyos ősi, értelemelőtti, ösztönös hajlandósága a szerkesztésre, furás-faragásra, amely már a gyermekben megnyilvánul és ilyen alapon szoktak beszélni a feltalálás ösztönéről. Egyebekben a legtöbb találmány a gyakorlatból születik. A munka folyamán, a feladatok megoldásának küzdelmét vezető elme észre vesz egy-egy lehetőséget, egy-egy változást az eddigi eljárási módokon, s megőrizve őket, újra meg újra alkalmazza, véglegesíti őket. *Smith Ádám* említi, hogy a messzemenő munkamegosztással dolgozó gyárakban használt gépek eredetileg nagyrésztben közönséges munkásemberek találmányai, akik valamilyen nagyon egyszerű műveletben alkalmaztatván, természetesen arra fordították figyelmüket, hogy munkájuk elvégzésének egyre könnyebb és simább módjait találják meg. Mégis minden invencióban van értelmi erő kifejtés, még ha eredetileg nem is áll egyébből, mint valamely véletlen okozta felfedezés tudatos ismétléséből. A bonyolultabb eszközök kétségkívül lassú, lépésről-lépésre haladó fejlődés, tökéletesedés, sok ember értelmi erőfeszítésének, kollektív munkának az eredményei. Gondolatban újra átélni azt a szellemi folyamatot, amellyel az ember legősbibb munkaeszközei létrejöttek s mai formájukig fejlődtek, ma már legfeljebb feltevések formájában lehetséges. Annál is inkább, mert az ősalapotú ember szellemi világa kétségkívül nagymértékben különbözik a miénktől. Ezért tévedésbe esnénk, ha a mi feltalálóink különle-

ges és racionális, bár legtöbbször megmagyarázhatatlan ihlettel teremtő szellemi erő kifejtésének tiszta párhuzamát keresnők az ősi technikai eszközök feltalálásában. Annál kevésbbé tehetnők ezt, mert a világ megismerésének, szellemi birtokbavételének az a módja, amely mai technikánk s jelenkori találmányaink legáltalánosabb tapasztalati alapját nyújtja: *a természettudományok* csak hosszú emberi fejlődés eredményei.

Ime pár szóval végig futottunk az emberi munka megnyilvánulásának legfőbb területein és láttuk azt, hogy az ember sajátos hatalmát munkájának köszönheti. A testi munka mögött azonban mindenütt a *Szellem* áll a maga irányításával: tudomány, technika, tanulás, feltalálás millió és millió elmének összefogása. És az ember igazi nagyszerűsége éppen abban rejlik, hogy a szellem termékei örökre szólnak. Minden dolgozó ember munkája mindjobban a kollektív, egységes szellem vezetése alatt áll, minden egyéni munka bekapcsolódás az emberiség együttes, hatalmas, örök erőfeszítésébe, küzdelmébe a világ meghódításáért.

III.

A KAPITALIZMUS KEZDETEI.

Bizonyára százezrekre megy a világ minden nyelvén összeírt kötetek száma, amelyek a kapitalizmusról és vele kapcsolatban a tőkéről szólnak, s ugyanakkor bizonyára kevés olyan fogalmat találunk, amelyre nézve a legtöbb embernek oly kevésbé tiszta elképzelései lennének, mint erről. A marxizmus agitációja a tőke és kapitalizmus ellen valamiképen még a szocializmustól távolálló emberekben is — tudattalanul — valami elítélő véleményt fűzött ezekhez a fogalmakhoz: az emberek legtöbbje könnyed felületességgel mond bírálatot a tőkéről, a kapitalizmusról, mielőtt azok tulajdonképeni értelmével, a tényekkel tisztában volna. A társadalmi béke kialakulásának, az emberek egymásközötti megértésének bizonyára nagy akadálya a tárgyilagos ismeretek hiánya. Ez egyébként más szociológiai fogalmak terén is így van.

Éppen azért úgy véljük, hasznos munkát végzünk akkor, mikor a kapitalizmus mibenlétére egy kis történelmi, szociológiai elemzés útján próbálunk némi világot vetni. Hogyan is keletkezett az a gazdasági rend, amelyet ma kapitalizmusnak szoktak nevezni?

A „kapitál” szó maga, akárcsak a pénz jelzésére szolgáló latin „pecunia”, a pásztor és állattenyésztő népek nyelvhasználatából ered. „Per capita” vagyis fejenként számlálta össze a vagyonát jelentő állatait a tulajdonos. A kölcsönzés legrégibb formája pedig az állatok kölcsönadása volt, az ilyen állatot azután szülöttjeivel együtt adták vissza. Ez az újszülött állat a kamat őse, amit érdekesen mutat a görög „τόκος” szó, amely újszülöttet is és kamatot is jelent. Később a pénzgazdálkodás térhódításával summa capitalis alatt a kölcsönadott összeget, vagyis a tőkét értették, megkülönböztetésül a használatért fizetett külön summától, a kamattól.

A kapitalizmus egyik jellemző jegye épen az, hogy a termelés szervezését, irányítását a pénztőke veszi át és ez a pénztőke a vállalatban állandóan nyereségre, vagyonszaporításra igyekszik. Ennek céljában racionális, észszerű számításokat, mérlegeléseket, tervszerűséget honosít meg a gazdálkodásban, törekszik arra, hogy mennél kisebb áldozattal mennél nagyobb eredményt érjen el. A vállalatban a tőkének a munkához való viszonya is csupán dologi, majdnem, mondhatnók, árukapcsolatot jelent: a munka mögött álló munkás személye, mint általában érzelmi momentumok nem jönnek tekintetbe. Legélesebb formáját ez a kapitalizmus a XIX. században érte el, tiszta érvényesülése esetén tagadhatatlanul van bizonyos rideg jellege. Gondoljunk csak Madách londoni jelenetében a két polgár beszélgetésére.

Látnivaló, hogy a kapitalizmus mindenekelőtt józan, észszerű gazdasági szellemet jelent, keletkezése is elsősorban a földiekre irányuló gondolkodás, az elvilágiasodás és racionalizmus fejlődésével függ össze. Lényeges jegyeinek megértésére kétségkívül legjobb módszer az lesz, ha kiindulunk a középkor gazdasági gondolkodásából és azzal szembeállítva mutatjuk be az utána kialakuló új rendszernek jellemző vonásait.

Nagyon nehéz régi korok szellemi világába, gondolkodásába beléilleszkednünk, hiszen hajlamosak vagyunk a multat is a ma szemüvegén át nézni. Ezért nem könnyű azt a másféle életstilust, az életnek másféle átérzését magunkban megjeleníteni, amely a középkor szellemi magatartását jellemzi. Egy német tudós úgy határozta meg a középkor és újkor stílusa közötti különbséget, hogy a középkorban statikus, az újkorban dinamikus életérzés uralkodik. Ezalatt azt érti, hogy a középkor emberének zárt világnézete volt: a vallás irányítja az egész életet, s miután az emberek vallásos meggyőződése egyformák, a gondolkodásnak és cselekvésnek olyan egységét látjuk, aminőt az újkor nem ismer. Ezzel a hit nyugalmán alapuló, statikus életérzéssel szemben a modern ember dinamikus, végtelenséget érző és kereső, nyugtalan világképe áll, a tudásra vágyó, kételkedő, megpihenni nem tudó fausti szellem. A kapitalizmus ki-fejlődésének egyik gyökerét épen az ember világnézeti képzeiteinek átalakulásában találhatjuk meg: itt vannak ennek a gazdasági rendnek *szellemi alap-*

jai. Vizsgáljuk először ezeket, azután térjünk át az anyagi alapok elemzésére.

A középkori ember világnézetében a vallás a vezető szerep. Minden Istenre vonatkozik, mindennek az Istenben való hit az alapja és a középkor gazdasági éthosza is ebből következik. A keresztény vallás egyik jellegzetes vonása, hogy a szellemi értékeket többre becsüli a földi javaknál. Míg a primitívebb, pogány vallásokban a vallásos cselekmények, áldozatok, imák, mágikus ritusok elsősorban anyagi előnyöket kérnek az istenektől, addig a keresztény vallás mindenekelőtt szellemi célokat, az üdvözülést tűzi a hívek elé. Az ember figyelme a túlvilág, Isten világa felé fordul, metafizikai értékek adják az élet igazi értelmét. Mint legfőbb rendező elv, a keresztény vallás az ember gazdasági magatartását is szabályozza. A keresztény erkölcsiség a mértékletességet hirdeti, sőt nagyrabecsüli az aszkézist, mint a lelki tökéletesedésnek, az anyagi világtól való elfordulásnak eszközét. Azután gazdaságilag is döntő jelentőségű a felebaráti szeretet tana, amelynek gyakorlásában a keresztény közösség megővja tagjait a gazdasági szűkségtől.

A kereskedelmet illetőleg ezt az egész gazdasági életfelfogást egy rendkívül érdekes mondat jellemzi: „Homo mercator vix aut nunquam potest Deo placere”, vagyis „a kereskedő alig, vagy sohasem tetszhetik Istennek”. Ez a mondat tömören mutatja a középkori egyház kereskedelemellenes irányzatát, amely azzal indokoltatott, hogy a kereskedelmi tevé-

kenység vagyonfelhalmozáshoz, fényűzéshez, élvezetvágyhoz vezet és mindezzel előmozdítja az önzést. Ezt akarta épen az egyház megakadályozni. Ezért hangsúlyozta a jószágok forgalmának racionális mód-szere, az adás-vétel mellett az irracionális formáknak, jótékonyságnak, szeretetadományoknak fontosságát. Egy német író azt mondja, hogy ha megvolnának a forrásaink, hogy statisztikailag összehasonlítsuk azokat a jószágmennyiségeket, amelyek e korban ajándékozás és amelyek adásvétel útján cseréltek gazdát, valószínűleg azt az eredményt kapnánk, hogy az ajándékozott jószágok tömege felülmulja a vásárlottakét.

További módszere az egyháznak a kereskedelmi tevékenységbe való beavatkozás volt. E tekintetben ismereteseke tanításai a *kamattilalomról* és az igazságos árról. Az elsőt illetőleg azt hirdette, hogy aki másnak pénzt ad kölcsön, azt testvéri érzületből adja: „Mutuum date nihil inde sperantes”, vagyis: „úgy adjatok kölcsönt, hogy abból semmi hasznot sem reméljete”. A kamat tilalmát az egyház az egész középkoron át fenntartotta. E tilalomnak fő oka bizonyára abban rejlik, hogy e kor lényegileg csak a fogyasztási hitelt ismerte, ha pl. valakinek nem volt elegendő lisztje, kölcsönvett a szomszédjától és a következő aratáskor visszaadta. Ilyen esetben kamatot szedni ellenkezett a felebaráti szeretet tanával. Ámde, ha valaki az idegen pénzzel termelést folytatott, és ezáltal nyereségeket ért el, a dolog már nem látszott ennyire világosnak, sőt az

tűnt fel igazságosnak, hogy a kölcsöntnyújtó kamat formájában szintén részesedjék a nyereségben. E különbség iránt idővel az egyházi hatóságok is érzéket nyertek és engedtek az elv szigorúságából. Egyébként világi ügyeiben az egyház maga is sokszor igénybevette tőkés kereskedők szolgálatait és azoknak kamatot is fizetett.

Az *igazságos ár* tana szintén a szeretet elvén nyugodott: nem szabad embertársaink helyzetét kihasználni, nagy haszonhoz jutni. Az ár ne tisztán a piac tényezői szerint alakuljon, hanem az eladó legyen tekintettel szükségét látó felebarátaira. Az árban tehát csak a termelési költségeknek szabad bennfoglaltatniok egy kis haszonnal. Ez az igazságos ár, *iustum pretium*. A piaci konjunktúra kihasználása nagy nyereségekre: bűnös uzsora, *turpe lucrum*.

Ami már most a kereszténység *munkaethoszá*t illeti, a görög római világgal szemben, amely a testi munkát megvetette, döntő jelentőségű volt a kereszténységnek a munkát megnemesítő felfogása. Hiszen maga Jézus és az apostolok is kézműves, iparos miliőkből származtak. Ezért is hirdeti a kereszténység a munka erkölcsi értékét. Mindenki köteles munka által tartani fenn létét, a munka az erényes élet alapja. Ennek a keresztény munkaetikának az elismertetésében a kolostoroknak volt nagy szerepük, a szerzetesek a testi munkát vallási gyakorlatként folytatták, és értékét a lelkigyakorlattal szinte egyenlő mértékben becsülték. *Ora et labora*: imádkozzál és dolgozzál, ez az alapelve a szerzetesi kö-

zösségnek. Itt, a kolostorok világában kezdődik az élet bizonyos rendszeres beosztásának, a pontosság-nak, bizonyos racionális módszereknek a kialakulása is. Azonban a középkor második felében a munkának ez a magas értékelése valahogyan megváltozik. A testi munka és a lelki tevékenység újra elválnak egymástól. Különösen az új szerzetesrendekben, az u. n. kolduló szerzeteknél ez a változás abban jut kifejezésre, hogy a testi munkától vagy teljesen tartózkodnak, vagy azt legalább is messze a lelkigyakorlat, imádság, meditáció mögé állítják.

Luther éppen ezzel a felfogással szállt szembe. Ő egyáltalában nem ismeri el a testi és szellemi tevékenység merev elválasztását. Szerinte a munka értékét az érzület adja meg; minden munka, a legalsóbbrendű is, az isteni világrend része, s aki ezt ennek tudatában végzi, Isten parancsát teljesíti és Istennek tetszően él. Minden munka *hívás*, Isten által elrendelve; minden munkára szükség van a teremtésben. Így nyeri vissza a világi munka valóságos, erkölcsi értelmét. Újra az a munkaethosz kerül érvényre, amely a korábbi szerzetesrendekben élt, azonban most nincs a kolostorhoz kötve; a világi életben maradva kell az embernek emez eszmény megvalósítására igyekeznie. És ez a világi aszkézis nem kevésbé mélyen ragadja meg az ember lényét, mint annakidején a szerzetesi munka-aszkézis megragadta volt.

A munka aszketikus jelentőségét még élesebben hangsúlyozza *Kálvin*. Tanítása szerint a munka az

önnevelés eszköze. A rendes, szabályozott munka formálja az egyes ember és a közösség életét egyaránt. Ezért a munkának módszeres és racionális folytatását követeli. Másrészt a munka irányát is ethikai szempontok befolyásolják: olyan cikkek termelésére irányuljon, amelyek az élet fenntartásához szükségesek, ne pedig a fényűző jószágokéra. Ime itt a puritanizmus egyik gyökere.

Viszont némileg más irányban hatott a munkae ethosz alakulására a kálvinizmus tanítása a predesztinációról. Az ember nem tudja, vajjon Isten választotta-e, vagy sem. A választottság egyik külső jele éppen a munka *formája*: aki módszeresen, racionálisan dolgozik, ezzel választottságát, hivatottságát bizonyítja. Azonban — és ehhez rendkívül érdekes következmények fűződnek — a választottság jele a munka külső, anyagi *eredménye* is. Minél eredményesebb az ember munkája, annál bizonyosabb a választottság. Ezért igyekszik az eredmény növelésére. Minthogy pedig a fényűzési cikkek különösen nagy nyereséggel járnak, azok termelését, árusítását sem veti meg. Ő maga azonban nem fogyaszt luxus-cikkeket, igénytelen, puritán marad. Egész életmódját a vallásos tisztaság adja meg és ez jellemzi üzletvitelét is: tisztesség és megbízhatóság, szorgalom és takarékoság, rendszeret és pontosság ennek a polgárnak jellemző vonásai, azért feltétlen bizalmat élvez azok részéről, akik vele üzleti összeköttetésben állanak.

Látnivaló a mondottakból, hogy a protestáns

munkaethosz egyfelől a *munkafolyamat rendszeres, racionális módszerét*, másfelől az *eredmény állandó szaporítását* kívánja meg. Ugyanezek az elvek találhatók meg a kapitalista gazdálkodásban is. Éppen ezért *Weber Max* híres német szociológus a modern kapitalizmus szellemének kialakulásában döntő jelentőséget tulajdonít a protestáns vallásfelfogásnak és munkabölcseletnek. Igaz, hogy *Weber Max* felfogásával szemben sokan bizonyos fenntartással és bírálattal éltek, de érzésünk szerint mélyrenyúló szempontjai alig mellőzhetők, midőn a kapitalizmus szellemi gyökereit keressük. Aligha véletlen, hogy ott, ahol a kalvinizmus és puritanizmus leginkább tért hódítottak, a kapitalista gazdasági rend is leghamarább és legjobban elterjedt. Hollandia, Anglia és Északamerika tipikus példái a fejlődés eme párhuzamosságának, míg pl. Spanyolország, amelyben pedig a kapitalizmus anyagi feltételei erős mértékben adva voltak, annak kialakulásában az elemzett lelki gyökerek hiánya miatt alig játszott valaminő szerepet.

Persze a kapitalizmusnak kezdetben mutatkozó erkölcsi színezete a XVIII. század ú. n. felvilágosodásának és a XIX. század materializmusának hatása alatt teljesen eltűnt. A munka elvesztette magasabbrendű hivatás-jellegét és annak hiányában a munkás sokszor csupán terhes kényszernek érzi azt. Másrészt a jószágok termelésének szaporítása, a nagy hozadékra való törekvés — ugyancsak kiesvén alóla az említett etikai alap — nem a munka eredményességének erkölcsi értékeért folyik, hanem csupán az

élvezetek szaporítása adja meg materiális értelmét. Ennek az elanyagiasodásnak és elvilágiasodásnak következményei a hozadékért folytatott erős küzdelmek is.

Nézzük ezekután a kapitalizmus megkezdődésének *anyagi* feltételeit. Itt egyfelől a földrajzi felfedezéseket, másfelől a technikai találmányokat kell említenünk. A földrajzi előnyomulás területén először ott látjuk a keresztes hadjáratokat, amelyeknek az eszményi célok mellett kétségtelenül voltak gazdasági okai is. A XI.-től a XIII. század végéig új meg új tömegek tódulnak kelet felé és ez a kelet felé való kívánczóság a keresztes hadjáratok után is tovább él. Gondoljunk itt Marco Polora, azután a XIII. századtól kezdve mind gyakoribbakká váló felfedező utakra délen és északon egyaránt. A XV. század végén Kolumbus, Vasco de Gama, majd Magellan és a többiek jelzik az újkor nyughatatlan szellemétől megfogott ember elindulását a föld geográfiai feltárására. Ezeknek a felfedezéseknek gazdasági következményeit ma már alig tudjuk kellőleg elképzelni: óriási, termékeny területek nyílnak meg Európa előtt és onnan nemes érceknek és új, addig ismeretlen jószágoknak áradata hömpölyög az óvilág felé. A kapitalizmus gazdasági kifejlődésének legfontosabb anyagi gyökere kétségkívül Amerika felfedezése volt. A kapitalizmusban bennerejlő dinamikus elv, a terjeszkedés vágya most bőséges talajra talál. Mégis nem szabad azt hinni, hogy a felfedező utaknak egyedül anyagi céljuk volt. Itt is egyenrangú tényező

a szellem: csodák, kalandok keresése, a felfedezés öröme. Ugyanez a helyzet a technikai találmányok terén is: a kutatót a világ titkai, a különös, a csodás izgatja. Az új találmányokat is sokszor valami misztikus homály veszi körül. Hisz ez még az asztrológia és alkémia korszaka. És a technika nincs is még annyira összenőve a gazdasággal, mint ma.

A találmányok közül, amelyek e korban keletkeznek, említsük meg a löport, a könyvnyomtatást és az iránytűt. Egyebekben egész a XVIII. század végéig termelési célokra még kizárólag természeti erőket használnak: állati és emberi munka mellett a szelet, a vizet. Ezért az iparok leginkább folyók mentén keletkeznek. Angliában még a mai napig is „mill”-nek, vagyis malomnak nevezik a szövőgyárat. Csak a XVIII. század végén kezdődik a gőznek és villamosságnak, mint erőforrásoknak a felfedezése és azzal kapcsolatban új munkagépek használása. Ezek alkalmazásával azonban már túl vagyunk a kapitalizmus kezdetén és annak hatalmas, modern formájába jutunk bele.

Azonban a középkortól a XVIII. század végéig a kapitalisztikus gazdálkodás lassú történelmi fejlődés folyományaként alakul ki. Először Olaszországban látjuk bizonyos csíráit, ahol a reneszánsz és az azzal járó racionalizmus átalakítják a gazdálkodás régi formáit. Tökéletesedik a fizetési forgalom, a banküzletnek, a kereskedelmi technikának új módszerei keletkeznek. Ennek az új szellemnek legjelentősebb megnyilvánulása a kettős könyvvezetés fel-

találása. Az olaszországi, még kisebb mérvű megindulás után a középkor végén a súlypont Németországra helyeződik át, különösen Augsburggal, mint középponttal. Németországban óriási jelentőségű e tekintetben a római jognak a XV. század végén történt recepciója is: szemben a germán jogi szemlélettel a római jogot szigorú logika, értelmesség és individualista jelleg jellemzi. Különösen a tulajdonjog terén döntőjelentőségű az egyéni szabadság elismerése és a tulajdonos korlátlan és teljes rendelkezési hatalma. A németországi kezdődő kapitalizmus virágzását azonban különösen a harmincéves háborúk tönkretették. A fejlődés nyugatra tolódik el és tipikus formájában elsősorban Angliában látjuk kialakulni a kapitalizmust.

Egyik legérdekesebb kérdés már most az, hogy miből keletkeztek azok a vagyonok, tőkék, melyek a kapitalizmus létrejöttéhez feltétlenül szükségesek voltak és amelyekkel az első kapitalisztikus vállalkozások megindultak. Itt a vélemények eltérők. Van, aki a megnövekedett földjáradékot, a kutatók többsége azonban inkább a kereskedelmet jelöli meg az első polgári vagyonok keletkezésének forrásaként. Talán megemlíthető e részt a bányákból nyert haszon is. Az első nagy ingó vagyonok a reneszánsz és reformáció korában keletkeztek. Persze a mai viszonyokhoz képest ezeknek az összegei nem tűnnek fel oly nagyoknak, pár ezer forint már jelentékeny vagyonnak számít. A XVI. századtól kezdve azonban a fejlődés üteme gyorsabb lesz. A kor leg-

nagyobb tőkehatalmasságának, az augsburgi *Fuggereknek* vagyonát 1546-ban 4 és $\frac{3}{4}$ millió Guldenra becsülték. Emez összeg méltánylásához tudnunk kell, hogy egy akkori Gulden-nek kb. 12 aranypengőnyi értéke volt, az arany vásárló ereje azonban a mainak mintegy ötszöröse. Vásárló értékben kifejezve tehát a 4 és $\frac{3}{4}$ millió Gulden Fugger-vagyon körülbelül 285 millió aranypengőnek felelt meg. Ezekkel az ingó vagyonokkal történnek meg már most a kapitalizmust jellemző *befektetések*, vagyis a pénznek nem fogyasztásra, hanem nyereségszerzésre való felhasználása. Az első befektetéseknél nagy jelentőséggel az áruforgalom szerepel, különösen a tengerentúlról való bevitelhez nagy pénzek kellenek. Emellett nagy szerepet játszik a nemes ércekkel való kereskedés is, amelyben a Fuggerek és Thurzók voltak híresek. Ezekről indul el a bányák erősebb feltárása is, ami sok szerszámot, eszközt kívánt és a bányatulajdonosoknak is kellett fizetni. Ezért a bányászatnál alakulnak ki az új gazdasági rend formái, így az ú. n. bányatársaságok, a részvénytársaság első megjelenési módjai. Emellett a nemes fémek terén megkezdődik az erősebb nemzetközi kereskedelmi kapcsolatok kiépülése is. Kezdetben a vállalkozások teljesen magánjellegűek voltak, viszont monopóliumos helyzetekhez és azok erős kihasználásához vezettek. Az árak állandóan emelkedtek, amiben persze az aranybőségnek is szerepe volt. Rendkívül érdekesen jellemzi a kezdődő kapitalizmussal szemben való ellenállást az a per, amelyet 1523-ban uzsora miatt az augsburgi urak

ellen indítottak. V. Károly azonban beszüntettette a pert. A fejedelmeknek most már nagyon sok pénz kellett és nem akarták a pénz szerzésének forrásait eltorlaszolni. Egy korabeli német törvény megtiltotta ugyan az árfelhajtást, ugyanakkor a monopóliumot, mint közhasznút védik. A kezdődő német kapitalizmus virágzását nagyrészen éppen az szüntette meg, hogy a fejedelmek nagy kölcsönöket vettek fel és azokat különösen a harmincéves háború pusztítása után nem tudták visszafizetni. A német nagyvagyonyok eltűntek. A nyugatibb országok, Hollandia, Franciaország, Anglia, ahová most átmegy a kapitalizmus fejlődésének súlypontja, megengedik a kamatszedést, sőt az uzsorát és szabad folyást engednek az áralakulásnak is. Sőt a kapitalizmus kifejlődésének előmozdításában maga az állam veszi át a vezetést: megindul az a kereskedelmi és ipari politika, amelyet *merkantilizmusnak* nevezünk. Ennek a kifejlődésével azonban már túl vagyunk a kapitalizmus kezdetein.

IV.

GAZDASÁGPOLITIKA 300 ÉVVEL EZELŐTT.

Midőn arról akarunk beszélni, milyen gazdasági politikát követtek az államok 300 évvel ezelőtt, vagyis a XVII. században: azokról a rendszerekről kell szólanunk, amelyeket később, *Smith Ádám* óta, „*merkantilizmus*“ néven szoktak összefoglalni. Ez az elnevezés azt mutatja, hogy e gazdaságpolitikai rendszerekben nagy súlyt helyeztek a *kereskedelemre*; *mercator* latin szó, magyarul kereskedőt jelent. Egy nagy hírű német gazdaságtörténétíró viszont más kifejezést használ és „*a fejedelemtől irányított jóléti politika szisztémájáról*“ beszél. Ennél a második elnevezésnél tehát a központi, államfői irányításon van a hangsúly, az irányítás módszerei pedig az ország jólétét, vagyonosodását, gazdasági fejlődését akarták előmozdítani.

Sombart Werner, a nagytekintélyű német tudós, a szóbanforgó korszakot a „*korai kapitalizmus közgazdaságának*“ nevezi, evvel a kifejezéssel azt hangsúlyozva, hogy ebben az időben, a XVI. századtól kezdődőleg egészen a XVIII. századig, alakulnak át a gazdasági élet középkori formái a modern gazdálkodás formáivá, amelyekben a tőke viszi a vezető szerepet.

Látnivaló az idézett három elnevezésből, hogy a különböző államok 300 év előtti gazdaságpolitikájának lényegét egyfelől a kereskedelem, nevezetesen a külkereskedelem pártfogolásában, másfelől a központi irányításban, végül a termelési tényezők közül a tőkének, s ezzel kapcsolatban a tőkés vállalkozásnak előnyomulásában szokták látni. Ma, tekintve az állami beavatkozások mind szélesebb területét és az irányított gazdálkodás elvének hirdetését, sokan a merkantilizmus feltámadásáról, „neomerkantilizmusról” szeretnek beszélni. Igen lényeges különbség van azonban a mai és a 300 évvel ezelőtt követett gazdaságpolitika okai, céljai és eszközei között. Éppen ezért nemcsak történeti érdekességénél fogva, hanem mai gazdaságpolitikai tájékozottságunk szempontjából is hasznos lesz, ha erre a rendszerre kissé részletesebben visszatekintünk.

Az európai államok 300 évvel ezelőtt folytatott és leginkább merkantilizmus néven emlegetett gazdaságpolitikájának legmélyebb gyökere nem annyira gazdasági, mint inkább politikai téren keresendő: a gazdasági rendszabályok, az irányítás főcélja a politikai, államfői hatalomnak erősítése volt. A középkor hűbéri állama évszázados, lassú fejlődéssel a népesség szaporodása, a felfedezések, szellemi és technikai erők hatásai következtében centralisztikus, abszolút monarchiává alakult át. És a fejedelem korlátlan úr: az egész államot ő testesíti meg. E fejedelmi mindenhatóság lényegét legjellemzőbben a XIV. *Lajosnak* tulajdonított híres mondás fejezi ki:

„*L'état c'est moi*“, az állam én vagyok. Ennek az állammal azonos királynak már most hatalma fenntartására, tekintélye öregbítésére sok pénzre volt szüksége. Háborúkat viselt, zsoldos hadakat, udvart, nagy hivatalnoksereget tartott munkában s a még fiatal királyi mindenhatóságot pompával, fényűzéssel igyekezett az alattvalók szemében mind ragyogóbbá, mind nagyobb bámulat tárgyává tenni. Persze e tekintetben is volt különbség az egyes, merkantilista politikát folytató országok között, a mondottak talán a legjobban e politika egyik legtipikusabb képviselőjére, a napkirályra, XIV. Lajosra állanak.

A nagy probléma tehát — ilyen körülmények között, — amelyen a korszak közgazdái a fejüket törték: hogyan lehet kellő mennyiségű pénzt előteremteni az államfő, a kincstár számára? Háborúhoz, udvartartáshoz, közigazgatáshoz, gazdasági, közlekedési befektetésekhez, mindenhez pénz kell. A pénz az állam éltetőereje. „*Pecunia est nervus rei publicae*“ — mondja egy francia államtudós már a XVI. század végén az államról irt könyvében. A merkantilista politika egyik legjellemzőbb sajátossága a *pénz nagyrabecsülése*. Ezért támogatja az állam a kapitalizmust, a nyereséggel biztató kapitalista vállalkozást. Mert hogyan lehet sok pénzt előteremteni az állam számára? Nyilvánvalólag úgy, hogy az országot, annak polgárait tesszük gazdagokká, előmozdítjuk vagyonosodásukat. Ekkor lesznek képesek a kincstár részére szükséges bevételeket, adókat, vámokat, illetékeket szolgáltatni. Így ke-

rül az előtérbe az első nagy közgazdasági problémaként az a kérdés: mi hát tulajdonképpen az országok gazdagságának, a nemzeti jólétnek az alapja? Ez a kérdés foglalkoztatja az elméket, ezzel indul meg a modern közgazdasági gondolkodás és hogy mennyire ez volt a központi probléma, arra jellemző, hogy még *Smith Ádám* is a XVIII. század második felében megjelent nagy elméleti munkájának címében erre a problémára utal: „Vizsgálódás a nemzetek vagyonának természetéről és okairól”.

Már most a merkantilizmus írói és gyakorlati politikusai, midőn az említett kérdést felvetették, a körülöttük lejátszódó gazdasági életre fordították figyelmüket és abból akarták a választ megkapni. Ez a gazdasági élet pedig nagyon kezdett különbözni a középkor városi gazdaságának és a nagy földesúri háztartásoknak nyugodt mederben folydogáló, önmagával többé-kevésbé beérő, zárt rendszerétől. Ezek helyébe mind erőteljesebben benyomul a maga tőkés-gazdasági formáival a *nemzetgazdaság*. Amerika és a keletindiai út felfedezése egy addig ismeretlen világkereskedelmi konjunktúrát teremtenek. A betóduló nagy mennyiségű arany állandó áremelkedések forrása, a XVI. század elejétől kezdődőleg nagy ártértékelések folynak, valóságos árforradalom játszódik le. Azok az országok kezdenek nagy hatalomra és gazdagságra szert tenni, amelyek tengerentúli kereskedelmet folytatnak. Előtérbe nyomul különösen Spanyolország, a gazdasági tevékenységek

közül pedig elsősorban a *kereskedelem* tűnik fel pénzszerző forrásként.

Hogyan lehet pénzt, vagyis aranyat szerezni az országnak? Az élet nyújtotta példákból könnyen adódott a válasz: a kereskedelem révén. Többet kell kivinni az országból, mint amennyit behozunk, vagyis kedvező, *aktív kereskedelmi mérlegre* kell törekedni. Ebből az alaptételből pedig következik, hogy azokat a termelési ágakat kell állami erővel, kedvezményekkel, vámokkal védeni és fejleszteni, amelyek a kivitel számára termelnek: vagyis a *nagyipart*. Ha nagyon általánosítva akarnók ezt a gazdaságpolitikát jellemezni, azt mondhatnók, hogy a merkantilizmus a *politikai abszolutizmus* gazdasági rendszere, amely a nemességgel és földbirtokkal, valamint a városi céhekkal szemben a *nagyipar* és a *pénztőke pártfogolásával* akarta a nemzet vagyonosodását előmozdítani.

Ebből az alaptételből adódtak e gazdaságpolitika eszközei és módszerei. Természetes, hogy a nagyipar formái még mások voltak, mint ma. A korszak jellegzetes típusa az ú. n. *manufactura*, vagyis kézi erővel és kézi szerszámokkal dolgozó nagyüzem, amelynek azonban már teljesen kapitalisztikus jellege van. Tőkés vállalkozás, amelynek vezetője veszi a szerszámokat, veszi a nyersanyagot, veszi a munkást, vagyis pénzt, tőkét fektet be a termelésbe, s a kész árúk elhelyezésével ezt a tőkét a nyereséggel megtoldva akarja visszakapni. Ez a most induló nagyipar a merkantilista állam legteljesebb

támogatását élvezi. A régi városi vámokat, amelyek akadályai voltak a városközi, nemzetgazdasági forgalomnak, eltörlik. Ugyancsak eltörlik a kiviteli vámokat, sőt ezek helyébe ipari cikkek részére kiviteli jutalmakat honosítanak meg. A behozatalt ellenben igyekeznek lehetőleg a nyersanyagokra szorítani, készárúk importja ellen tilalmakkal, magas vámokkal védekeznek. Maga az állam is részt vesz a gyárak alapításában. Elsősorban a fejedelmi udvar, de tán még inkább a hadsereg ellátása a cél. A fegyvergyártás igen gyakran állami üzemekben történik. A fejedelmi fényűzés hívja életre a híres porcellán, gobelin, selyem és egyéb királyi manufacturákat. A nagyban való termelést előmozdítja az, hogy különösen a hadseregben megkezdődik a szükségleti cikkek tipizálása. Az „uniformis” szó először XIV. Lajos alatt fordul elő. Az egyforma, nagymennyiségű és gyors szállítást kívánó megrendeléseknek csak a nagyüzemek tudnak eleget tenni. Ahol a kincstár maga nem létesít ilyeneket, ott a tőkéseknek segítyeket, monopolisztikus jogokat, adómentességet juttat, így serkentve őket tőkéjük befektetése, a tőkés üzemformák fejlesztése felé. Amíg az állam ilyen módon mindenképpen támogatta a kapitalisztikus jellegű és kivitelre is dolgozó iparokat, szükségképpen fenntartotta magának azok ellenőrzését is. Ebből bizonyos központi felügyelet, végeredményben tehát a cikkeket vásárló fogyasztó védelme is következett. E tekintetben a nemzetgazdaság élén álló központi állam átvette a régi céhek szabályozó, ellen-

őrző tevékenységét. A céhek tudvalevőleg szintén erős felügyelet alatt tartották a fogyasztóhoz kerülő árukat. Amde döntő és az egész korszakra jellemző különbség, hogy a merkantilista politika csupán minőségileg gyakorolt ellenőrzést, és — szemben a céhekkel — mennyiségileg nem avatkozott bele a termelésbe, hiszen célja éppen a termelésnek mennél erősebb mérvű fokozása, kiterjesztése volt.

Ugyanebből az okból szívesen fogadta a külföldről jövő, a dolgozók számát szaporító munkásokat. Különösen a vallási okokból kivándoroltakat, akiket a protestáns szellem alkalmasakká tett az új kapitalisztikus gazdasági ethosz elfogadására. Ezek új iparokat hozhattak, amelyek meghonosítása az államok egyik legfőbb célja volt. Másrészt minden eszközzel igyekezett az állam azokban a termelési ágakban, amelyekben a külfölddel szemben fölénye volt, ezt a fölényt megtartani: ezért eltiltotta saját munkásai kivándorlását, hogy el ne árulhassák a gyártási titkokat. Ez a féltékenység annyira ment, hogy midőn nagy jutalmaktól csábítatva néhány munkás kiszökött Velencéből, a köztársaság állítólag kémeket küldött utánuk Franciaországba, hogy megmérgezzék őket.

Míg az állami irányító tevékenység a gazdasági életnek úgyszólván minden ágára kiterjedt, s különösen a tanult iparos munkája nagy becsben állott: a munkás érdekében való beavatkozás, a munkásvédelem gondolata nagyon távol áll e korszaktól. A minden áron való iparfejlesztés, a tőkés vállalkozás

eredményességének egyik feltétele az *alacsony munkabér*. Gyakran találkozunk e korszakban rendeletekkel, amelyek a munkások bérét *maximálják*. Tehát nem a legalacsonyabb munkabért szabják meg, mint az a modern szociális államokban szokás, hanem a legmagasabbat, amelynél többet nem szabad fizetni. Azt megértjük, hogy ez a termelés, a vállalkozó érdekében állhat, de különösen Angliában azt a ma nagyon különösen hangzó elvet is hirdetik, hogy az alacsony munkabér és a hosszú munkaidő a munkásnak is érdeke. Mert erkölcsi hatásai kedvezőbbek a magas munkabér hatásainál, kevesebb alkalmat ad a henyélésre és kicsapongásokra. Ezekben az elvekben bizonyára a puritán szellem megnyilvánulását is kell látnunk. Minden embert korán munkára és szorgalomra kell szoktatni. Ezért magától értendő a női és a gyermekmunka is. Mai gondolkodásunkkal nehéz megérteni, hogy az államok a gyermekek alkalmazását egyenesen előmozdították és a manufaktúrák nem egyszer jutalmat adtak minden alkalmazott gyermekért. Viszont a megszökött gyermekmunkásokat visszavitették alkalmazójukhoz. A munkás nem hagyhatta el szabadon munkahelyét, természetesen szó sem lehetett szerződési szabadságról, még kevésbé munkabeszüntetésről, vagy szervezkedésről. Másrészt az alacsony munkabérek megkövetelték az alacsony élelmiszerárakat. Az agrárpolitika terén, bár nem egységesen és időnként változó elvekkel, ez volt az egyik vezető szempont. Ezért gyakran találkozunk a gabonára kivetett kivi-

teli vámokkal, viszont vámmentes behozatallal és más efféle intézkedésekkel.

Ugyancsak az olcsó munkabér, de másfelől az állami terjeszkedés és háborús célok szolgálatában is áll a *népesedési politika*, amelynek vezető elve e korban a minden áron való népszaporítás. Az agglagényekre magas adókat vetnek ki, vagy eltiltják őket az állami hivataloktól, gyermekek után viszont jutalmakat fizetnek.

Népességi, gazdasági, katonai, területi erősödés tehát ennek a központi államfői politikának vezető elvei. Expanzív jellegű megnyilvánulásainak egyik módja a *gyarmatok* szerzésére való törekvés. Ebben a korszakban indul meg az a nagyszabású kolonizációs folyamat, amelynek útján az európai államok lassanként az egész földet a maguk uralma alá hajtották. E gyarmatok kihasználása bizony eléggé erőszakos eszközökkel történik. A velük való kereskedelem igen gyakran királyi monopólium. Így például a Kelet-Indiából származó borsbehozatal a portugál király regáléja. Spanyolország szigorúan ügyel arra, hogy a gyarmatokból egyedül az anyaországba jöhessenek be a termények, viszont európai államokból a gyarmatokba való bevétel is csak az anyaországon át történhetik. Sőt a gyarmatoknak egymással sem volt szabad kereskedniök, hanem csakis az anyaország közvetítésével. Persze e helyzet fenntartásához nagy hatalomra volt szükség és ennek hiányában Spanyolország említett előjogait a konkurrens államok Amerikában már a XVI.-ik században áttörték.

Elképzelhető, hogy különösen az amerikai partokon a csempészség is gyönyörűen felvirágzott. Egyébként a jellemzett monopoliumok kihasználására az államok nem egyszer a közvetett utat választották. Ekkor keletkeznek a kor tipikus gazdasági szervezeteiként az úgynevezett *Kereskedelmi Társaságok* és pedig 1600-ban az angol-keletindiai társaság, 1602-ben a holland-keletindiai társaság, majd a déli tengeri társaság, amelynek különösen a néger rabszolgakereskedés terén voltak szép üzletei, 1621-ben pedig a holland-nyugat-indiai társaság. Ezek a társaságok igen erős állami támogatásban részesültek, viszont szép hasznot hajtottak a kincstárnak. Olyan félig állami szervezetnek tekinthetők, amelyekben az uralkodói házak és a vezető államférfiak is nagy szerepet játszottak. Közgyűlésük olyanféle volt, mint a parlament, mindkét helyen a fejedelem elnökölt. Minthogy fegyveres erő nélkül a gyarmatokkal való gazdasági érintkezés nem volt biztosítható, 1661-ben az angol-keletindiai társaság jogot kap arra, hogy hajóit felfegyverezze, katonaságot tartson, erődöket építsen és a nem keresztény országokban háborút is indíthasson. Ezek a kereskedelmi társaságok bonyolították le a tengerentúli forgalmat és szereztek pénzt és pénzt az országoknak.

Persze a merkantilisták, mint a gyakorlathoz közelálló és nem annyira közgazdasági elméletet, mint inkább gazdaságpolitikát művelő gondolkozók, nem a pénz, az arany pusztá felhalmozásában látták

nemzetgazdagító jelentőségét, nagyon jól tudták, hogy a pénzt nem lehet elszigetelve nézni a közgazdaság többi részeitől, amelyekkel szorosan összefügg és éppen szerves, organikus tulajdonságainál fogva becsülték azt nagyra. Egy merkantilista író kitűnően jellemzi a pénz organikus közgazdasági szerepéről vallott felfogásukat: „a külkereskedelem tőkét hoz az országba; ez a tőke jól befektetve javítja az ország helyzetét és mindenféle több terméket ad a kivitel számára; ebből újra pénz folyik be és az ország kereskedelmi mérlegében nyerőként mutatkozik.”

Még egyszerűbben foglalta össze ugyanezt a tételt egy másik író: „a pénz teremt kereskedelmet és a kereskedelem teremt pénzt.” A pénz megforgatása által teremt élénkséget, termelést, vagyont a nemzetgazdaságban, ebben a tulajdonságában rejlik produktív ereje.

Míg az említett általános alapelvek a merkantilizmus minden rendszerében feltalálhatók, természetesen, hogy az egyes országok gyakorlati politikai törekvései között különbségek mutatkoznak. Anglia merkantilista politikája, bár nem hanyagolta el a manufaktúrát, sőt a mezőgazdaságot sem, elsősorban kereskedelmi irányú volt. Legjellemzőbb kifejezője *Cromwell* 1651-ben kibocsátott úgynevezett „*Hajózási aktája*“, amely kimondotta, hogy Anglia és garmatai között csupán angol hajók bonyolíthatják le a forgalmat. A többi országokból is árut csupán angol

vagy a származási ország hajóján szabad Angliába bevinni. Ez a hajózási akta ilyen módon az angol hajógyárosoknak monopolisztikus helyzetet biztosított és különösen Hollandia hajózását és kereskedelmét károsította meg és szorította vissza.

Franciaországban a rendszer virágzása *Colbert* nevéhez fűződik, éppen ezért colbertizmusnak is szokták azt nevezni. *Colbert*-t XIV. Lajos 1661-ben pénzügyminiszterré nevezte ki. Ő erélyes intézkedésekkel igyekezett a zilált pénzügyeket rendezni, s különösen az ország iparát felvirágoztatni. A közlekedés megjavítására utakat, csatornákat építtetett, minden országból vállalkozókat és munkásokat csalogatott be, a belső vámokat eltörölte, viszont jutalmak és szubvenciók, iparos iskolák létesítése, legfőképpen azonban magas nemzeti *védővámok* rendszerével Franciaország nagyipari fejlődését és vagyonosodását kétségkívül nagy mértékben előmozdította.

Németország lakosságát a harmincéves háború erősen megviselte. Itt és egyébként Ausztriában is a népesség szaporítása volt az uralkodó egyik legfőbb gondja. Nagyobb szabású telepítések indulnak meg. Az iparfejlesztés állami egység hiányában nem folyhat olyan mértékben, mint például Franciaországban, viszont legalább a külföldről való behozatal korlátozása, az elzárkózás itt is egyik vezető elv marad. Egyébként a merkantilizmus ezekben az országokban későbbi időben került uralomra és például

II. József osztrák császár, a magyar „kalapos király” gazdasági politikája a XVIII. század végén még első sorban eme rendszer megnyilvánulásának tekinthető.

Az elmondottakból egy kis képet nyertünk a 300 év előtti gazdaságpolitika vezető elveiről. Egy nagy értékét és érdemét ennek a rendszernek mindenestre el kell ismernünk és ez: a középkori céh- és földesúri gazdaságokkal szemben az egységes, belső, *nemzeti piac* megteremtésére való törekvés. E nemzeti piac védelme a külfölddel szemben, viszont nagyipari terményeinek mennél nagyobb mértékben való kivitele, aktív kereskedelmi mérleg elérése és a nemzeti vagyonnak mennél több arannyal való szaporítása és megtermékenyítése e politika vezető elvei. Mindezek együttvéve az egésznek kétségtől adnak bizonyos egységes, organikus jelleget. Természetes, hogy elveinek követésében nem maradhatott mentes bizonyos egyoldalúságoktól és túlzásoktól. Az állam nagymérvű beavatkozása, minekutána sok tekintetben elérte céljait, mind feszélyezőbbé vált, ezért a rendszer bírálói ellene fordulnak és a *szabadságot* kezdik követelni. Másrészt a kapitalisztikus ipar és kereskedelem pártfogolása agrár részről vált ki ellentmondást és a XVIII. században olyan elméletek fognak előtérbe nyomulni, amelyek a nemzeti jólét alapjának a földet, a természet teremtő erejét hirdetik. Ezek az ellentétek egyfelől a merkantilista és agrár gondolkozás, másfelől az állami

beavatkozás és a szabadság elvei között a gazdaságpolitika különböző irányú képviselőinél ma is megtalálhatók. Éppen azért úgy véljük, a ma szempontjából sem volt haszon nélkül való, ha ezzel a kis fejtegetéssel visszanéztünk a 300 évvel ezelőtt folytatott gazdaságpolitika törekvéseire és tanításaira.

V.

A GAZDASÁGI SZABADSÁG ELSŐ HIRDETŐJE.

1774 egyik decemberi napján előkelő temetésen vett részt Páris népe. A halottat nem kisebb ember búcsúztatta, mint *Mirabeau márki*, a forradalmi idők híres szónokának apja, maga is ismert író, egyebek között „A nép barátja” című munka szerzője. Az elhunytban tanító mesterét gyászolta, akit az emberiség egyik legnagyobb elméjeként jellemzett: „A világ kezdete óta — úgymond — három nagy találmány volt, amelyek a politikai társadalmak legfőbb szilárd-ságát megadták. Az első az írás felfedezése. A második a pénz feltalálása. A harmadik, amely a két más-
siknak az eredménye, de amely azokat kiegészíti: a gazdasági tábló, a *Tableau économique*, a nagy fel-fedezés, amely századunk dicsőségét adja s amely-nek a gyümölcseit az utókor fogja leszedni.” Ez a „gazdasági táblázat”, amelyet Mirabeau gyászbeszé-dében oly nagyra értékelt, a 80 éves korában elhunyt *Dr. Quesnay* alkotása volt. A Mirabeautól idézett mondatok mutatják, mily nagyra becsülték munkás-ságát és eredményeit kortársai. De a siker nem ma-radt csupán elméleti: a tanításból folyó gazdasági po-litika gyakorlatilag is uralomra jutott, amikor néhány

hónappal Quesnay halála előtt az állami pénzügyek vezetését egy másik nagyhírű tanítványa, *Turgot* vette át. Viszont *Turgot* bukását és az elméletnek kritikai szétboncolását Quesnaynek már nem kellett megélnie.

Quesnay 1694-ben Versaillesben született földművelő szülőktől. Atyját korán elvesztette és a nevelésében elhanyagolt fiút csak 11 éves korában tanította meg olvasni egy kertészlegény. 16 éves korában gyakornoknak állott be egy sebész mellé, majd Párisban a metszetek készítését is megtanulta. Sokat foglalkozott természettudományokkal és 23 éves korában letette a sebészorvosi vizsgát. Mint orvos jó hírnévre tett szert, annyira, hogy 1749-től kezdve XV. Lajos és Pompadour márkinő háziorvosa volt. Irodalmilag is működött és egyebek között egy élettani munkát írt az állati szervezet háztartásáról. Csak később kezdett gazdasági kérdésekkel foglalkozni, különösen a mezőgazdaság sorsa érdekelte.

Ekkoriban folyt a XVIII. század legnagyobb szabású francia tudományos termékének, a Nagy Enciklopédiának a kiadása. Ebbe *Dr. Quesnay* írta meg a gazdákról és a gabonáról szóló címszavakat. 64 éves korában 1758-ban adta ki nagy hírre vergődött könyvét, a „*Gazdasági táblázat*”-ot, két évvel később az első művének továbbfejlesztését tartalmazó munkáját: „*Egy agrárország gazdasági igazgatásának általános elveiről*”. Ezt néhány év múlva a „*Természetjog*” című könyv követte. Hatása azonban talán nem is annyira műveiben, mint inkább nagyszámú híveire

és tanítványaira gyakorolt személyes befolyásában gyökerezik. Ezek a XVIII. század harmadik negyedében számos munkában ismertetik és fejlesztik tovább mesterük tanait, amelyekről egyébként a versaillesi szalónok előkelő hölgyei is szívesen csevegnek. De II. József, Nagy Katalin cárnő és más fejedelmek udvaraiban is foglalkoznak *Quesnay* és híveinek munkáival. A napoleoni időköt is megélő tanítványa, *Dupont*, akit születési helyéről a *de Nemours* jelzővel szoktak emlegetni, 1761-ben 21 éves korában írta első könyvét, amelynek a következő címet adta: *Fiziokrácia*, avagy az emberi nem számára legelőnyösebb kormányzás alkotmányának lényege. Fiziokrácia: ez az elnevezés az, amelyen Dr. *Quesnay* és iskolájának tanait a gazdaságtudomány és gazdaságpolitika története tárgyalják s amelyet a nevezett nemoursi *Dupont* „a természetes rend tudománya”-ként jellemezett. Vizsgáljuk meg már most, mi is ez a fiziokrácia —, a görög „füzis” = természet, és „krátia” = uralom összetétele, amelyet tehát magyarul pontosan a „természeturalom” szó fejez ki, — és mi az a természetes rend, amelyet Dr. *Quesnay* hirdetett?

A híres „Táblázat” mottójaként a következő szavakat olvashatjuk: „szegény parasztok: szegény ország; szegény ország: szegény király.” E jelmondat maga mutatja, hogy Dr. *Quesnay* szerint egy ország jólétének gyökere a parasztságban, a földművelő lakosságban, még tágabban: a földben keresendő. Evvel a felfogással meglehetősen szembehelyezke-

dett az előtte uralkodó gazdaságpolitikai irányzattal. A XVII. században, átnyulva a XVIII.-ba is az úgynevezett merkantilista felfogás uralkodott. Ez, mint a neve is mutatja, az ország gazdagságának főforrását a külkereskedelemben látta. A külkereskedelem révén arany, pénz jön be az országba, ez a pénz befektetésekké, gyárakká, utakká, tőkévé lesz, ily módon emeli az ország vagyonát és a nép jólétét. Igyekezni kell tehát a kivitt minden áron fokozni és pedig mennél készebb, mennél drágább cikkeket kell kivinni. Nem kell kiengedni a nyers anyagokat és nem beengedni a kész termékeket: mindennek tilalmakkal, vámokkal kell az útját állni. Alacsonyan kell tartani a munkabért, hogy olcsón lehessen termelni és versenyezni a külföldi árakkal. Alacsony munkabér viszont olcsó élelmicikkeket követel: nem szabad tehát kivinni a gabonát, sőt ha szükséges, az alacsony árak kedvéért be kell engedni. Látnivaló, hogy ez a merkantilista politika szükségképen tele volt szabályozással, beavatkozással, tilalmakkal, nem kedvezett a földbirtoknak, annál inkább nézte a tőke és az akkoriban fejlődésnek induló nagyipar érdekeit.

Érthető, hogy az elhanyagolt mezőgazdaságnak csakhamar jelentkeztek szóvivői, akik egyfelől a földbirtok érdekeinek nagyobb figyelembe vételét követelték, másfelől az állam mindenbe való beavatkozása, szabályozása, irányítása ellen fordultak. Egy *Boisguillebert* nevű francia író már a XVII. század végén szót emel az alacsony földtermény-árak miatt

és azt mondja, hogy a nemzet gazdagságát nem szabad összetéveszteni az arany birtokával. Mások az állami irányítás, a merkantilizmus sokoldalú szabályozásával szemben nagyobb szabadságot követelnek. Ezek között volt *D'Argenson* márki is és a legtöbben neki tulajdonítják a híres jelszót: „*Laissez faire, laissez passer, le monde va de lui même!*” Magyarul ilyen tömören nehéz visszaadni a gazdasági szabadság hirdetőinek ezt a klasszikus jelmondatát, talán így fordíthatnánk le legjobban: „Hagyjátok az embereket szabadon cselekedni, hagyjátok a dolgokat folyni, magától megy a világ!” Ámde egy rendszeres és zárt közgazdasági elméletet, amelyet a merkantilista felfogással a maga egészében szembe lehetett állítani, csupán Dr. *Quesnay* alkotott meg a gazdasági tablóval és azt követő egyéb műveivel.

Hogy ezt az elméletet, amelyet tehát hívei és a tantörténet-írók *fiziokrácia*, vagyis „természeturalom” néven ismernek, megérthessük, kissé elemeznünk kell a gyökereit, a korszellemet, amelyben megszületett. Hiszen a közgazdasági munkák sem elszigetelten, hanem koruk egész bölcséleti és tudományos felfogásától, módszerétől függően keletkeznek. Így van ez Dr. *Quesnay* tanaival is. A fiziokratizmus is beleilleszkedik a kor egész tudományos gondolkodásába, s a francia felvilágosodás gazdasági elméletének lehet nevezni. Gyökerében az a felfogás rejlik, hogy a társadalmi és így a közgazdasági jelenségeket is úgy kell szemlélni, mint az anyagi világ jelenségeit: ez a kor a természettudományok nagyszerű ha-

adásának hatása alatt mindenütt a *természettörvényt* kereste. Mint ahogy a fizikai világ jelenségei gépiesen, a törvények szigorú rendje szerint folynak le, époly gépiesen játszódnak le, mennek végbe a szellemi élet, a lélek, a társadalom jelenségei is. Ebben a felvilágosodás korszakában ír egy francia orvos egy munkát, amelynek a címe: *Az ember-gép*. Az egész emberi lelket, a gondolkozást, mindent gépszerűen, mint idegen műkifejezéssel mondani szokták. mechanikusan magyaráz. A társadalomban is — e kor felfogása szerint — ilyen gépszerűség, természetes, törvényszerű életfolyamatok uralkodnak. Ezt a folyamatot nem szabad mesterséges beavatkozásokkal, szabályokkal megzavarni, ezek csak bajt csinálnak. Engedni kell, hogy a világ tünetei, tehát a gazdasági élet tünetei is a bennök rejlő törvényszerűségek alapján maguktól játszódjanak le. „Le monde va de lui même”. Magától megy a világ.

Látnivaló a mondottakból, hogy a „természettörvények” és a „természetes rend” gondolatában az a bölcséleti elv rejtőzködik, amelyet *mechanikusnak* nevezünk. Ez a gépies bölcséleti felfogás elvezethet a materializmus- és atheizmushoz, de a mélyebben gondolkozók előtt felmerül legalább is az a kérdés, hogy honnan ered a természetben uralkodó törvényszerűség? És erre azt felelik: ez Isten műve. Isten megteremtette a világot a maga törvényeivel, megindította, mint valami óraművet és azután nem avatkozik bele többé életmenetébe. Ez az a bölcséleti felfogás, amelyet deizmusnak szoktak nevezni: bizony

eléggé vérszegény tan, amely, ha nem is tagadja Istent, mint teremtet, tagadja, mint gondviselőt. A fiziokraták és mesterük, Dr. Quesnay ehhez a felfogáshoz álltak közel. A „természetes rend” tehát az Isten által teremtetett rend, szemben az emberek, például a merkantilisták által csinált, am azt csak zavaró, mesterséges, pozitív renddel.

Miben áll már most a gazdasági életnek ez a természetes rendje? Quesnay dr. ilyenféleképpen válaszol: Az állam célja kizárólag csak az lehet, hogy az egyén biztonságát és tulajdonát védje. Az ezután már az egyén magánügye, az ember egyéni joga, hogy sorsát a lehető legjobban alakítsa, hogy a saját érdekeit kövesse, hogy élvezhesse a munkájával szerzett javakat. Ha engedjük, hogy az egyének saját gazdasági érdekeiket kövessék, ha nem kormányozzuk őket túl sokat: akkor ezeknek az egyéni érdekeknek a követése, egymással való találkozása adja meg épen a „természetes rendet”. Ha ellenben mindennek gátakat vetünk, ha az állam folytonosan beavatkozik, szabályoz, mint a „pozitív rend” valóságában történik: akkor nyilván a józan ész követelményeivel, a természetes rend „evidenciájával” helyezkedünk szembe.

Eszerint a természeturalmi elmélet háttérében két nagy bölcséleti elv van: egyik a természettudományos, *mechanisztikus*, mindenben természettörvényt kereső felfogás, a másik pedig az egyén „természetes” jogait, szabadságát, érvényesülési lehetőségét hirdető úgynevezett *természetjog*, amelyet különösen

az angol *Locke* dolgozott ki és tanított és amelynek Franciaországban a főapostola *Jean Jacques Rousseau* volt. Ez a természetjogi társadalombölcselet vezetett az egyénnek a társadalmi kötelékekből való mennél nagyobb szabadulását követelő individualiz-mushoz.

Felvetődik már most a kérdés: melyik a természet uralmának legjobban megfelelő gazdasági tevékenység? És erre Dr. Quesnay azt feleli: nyilván a földön, a természetben való munka. A mezőgazdaságból indul ki, azon nyugszik minden, az ország minden vagyonának egyedüli forrása a föld, annak művelése. Tehát nem a kereskedelem, ipar, pénz, hanem a mezőgazdaság az ország jólétének forrása: az ipar és a kereskedelem tulajdonképpen nem tesznek egyebet, mint átalakítják, formálják, szállítják a föld nyújtotta termékeket, tehát teljes mértékben a nyersanyagot adó mezőgazdaságnak a függvényei. A mezőgazdaság tartja el a többi foglalkozási ágakat. Legjobban megvilágítja ezt az elvet egy példa: a mezőgazda termeli az ökröt, termeli tehát a bőrt és ebből a bőrből maga megtermelhetné a csizmáját is. Azonban előnyösebbnek találja, ha nem végzi el ezt az ipari munkát, hanem más mezőgazdákkal összeállva együtt élelmiszer-fölöslegeikből eltartanak egy iparost, egy csizmadiát, aki elvégzi a bőrnek csizmává való átalakítását. Ép így tartanak teszem egy kádárt, egy szabót és tartanak kereskedőket is, akik helyettük elvégzik a termények eladását. A „társadalmi gép motorja”, a nemzeti vagyon egyetlen forrása azonban

csupán a gazda munkája, annak eredményéből él a többi is. És ez azért van szükségképen így, mert hiszen egyedül a gazda munkája, a mezőgazdasági termelés teremt újat, ad nagyobb hozadékot a beléfektetett munkánál. Egy magból dús kalász vagy egész gyümölcsfa nő. Itt tehát tényleg új jószág-teremtésről, *kreációról* van szó, ezért a gazdák osztálya termelékeny, produktív osztály, míg az iparos, a kereskedő munkája, ha természetesen szintén hasznos is, de nem bír ezzel a többet termelő jelleggel, az adott mezőgazdasági termékhez csupán hozzáadja a maga munkáját, de nem tud újat teremteni, mint a földből teremt a földön dolgozó. Amennyiben iparosnál, kereskedőnél nem *kreációról*, hanem csak hozzáadásról, *addicióról* van szó: ezek az osztályok a gazdák produktív osztályával szemben steril, meddő osztályoknak mondhatók.

Gazdákon, akik tehát az igazi termékeny osztályt jelentik, ebben a korban a földbérlőket értették. Ezek a bért a föld őstulajdonosainak, első foglalóinak, a földbirtokos arisztokratáknak fizették, akik ebből a bérből éltek és a politikai, állami feladatokat látták el. A gazdák produktív és az iparosok és kereskedők meddő osztálya mellett egy országban a harmadik, felső osztályt ezek a földbirtokosok alkotják. Úgy ezek, mint az iparosok és kereskedők jövedelme *származékos* a gazdák *eredeti* jövedelmével szemben.

Hogy a gazdasági életben miképen áramlanak a mezőgazdaságban kitermelt jövedelmek feleslegei a

másik két osztályhoz és onnan megint vissza a mezőgazdákhoz: ezt a *zárt körforgást* írja le éppen Quesnay könyve, a gazdasági tabló és kétségkívül éppen ennek a körforgásnak felfedezésében és leírásában rejlik legnagyobb értéke. E körforgás bemutatásával adott a tudomány először egységes képet a nemzetgazdaság különböző ágainak szerves összefüggéseiről, és ami tán még fontosabb, azok viszonylagosságáról, egymáshoz való méretezettségéről. Nem lehetetlen, hogy ennek a zárt gazdasági körforgásnak a képénél Dr. Quesnay előtt az állati szervezet analógiája, talán a vér körforgásának a képe lebegett.

Hogyan kell már most ezt a körforgást érteni? Ezt mutatja be épen Quesnay táblázata, a mai grafikonok, statisztikai tabellák őse. Próbáljuk meg Quesnay okoskodását végiggondolni: Tegyük fel, hogy egy földbirtokos évenként 2000 livre bért kap a bérlőjétől. Hogyan történik ennek a 2000 livrenek évenkénti előteremtése a földből s mi ennek az útja? Quesnay táblázatában egymás mellé állítja a három osztályt, jobb szélén vannak a gazdák, középen a földbirtokosok, balszáron az iparosok és kereskedők. A földbirtokos tehát megkapta évi bérként a 2000 livret és ebből 1000-et mezőgazdasági cikkek, 1000-et pedig ipari cikkek vásárlására költ el. Vagyis 1000 livre jobbra megy a gazdákhoz, 1000 balra az iparosokhoz. Mi történik a gazdákhoz került 1000 livrevel? Ezt befektetik a földbe és a mezőgazdasági munka sajátos produktív természeténél fogva ez ott megkészsereződik: az 1000-ből 2000 lesz. A 2000 felét a

gazda félreteszi a jövő évi bérre, a másik 1000-ból ő maga él. Hogy miképen él, azt rögtön meglátjuk, nézzük azonban előbb az iparnak juttatott 1000 livre sorsát. Az iparos az 1000 livre felét, 500-at saját iparcikk-szükségletére költi el, de a másik feléért, 500-ért mezőgazdasági terményeket vásárol. Az iparban maradt 500 livre az ipari munka természeténél fogva nem képes megszorodni, ellenben a mezőgazdasághoz visszakerült 500-ból 1000 lesz. Ennek fele 500 ismét félretétel a bérre, a másik 500 a gazda létfenntartására fordítatik. Hogyan költi el már most a gazda a maga jövedelmét, a maga által teremtetett 1000 livret s azután a most kapott 500 livret? A felét nyilván maga föléli, a másik felét ő is ipari cikkek vásárlására fordítja, tehát az 1000-ból 500, illetve a későbbi 500-ból 250 az iparnak jut. Az ipar azonban a neki juttatott 500, illetve 250 felét, 250, illetve 125 livret megint visszajuttat a mezőgazdaságnak. Ez ott megint megduplázódik s a nyert eredmény fele megint a bérösszegre tétel félre, a másik fele a gazda létfenntartására szolgál. Ha így folytatjuk a jószágok áramlásának leírását az osztályok között, a végén kiderül, hogy a mezőgazdaságban a 2000 livre bér a körforgasztás végén ismét kitermelődött és kezdődhetik előlről a játék.

Ez a körforgás a Tabló nagy eredménye, amely szinte elkápráztatta kortársait. Szinte iránytűt láttak benne és úgy vélték, hogy kellő statisztikai adatmenyiség mellett pontosan meg lehet határozni, hogy mennyit kell az iparra költeni. Annyi bizonyos, hogy

Dr. Quesnaynak a táblázat révén tényleg sikerült képet adni arról a szövevényről, amely a gazdasági élet különböző ágainak szerves egymásba fonódásából áll elő.

Hogy ez a körforgás zavartalanul folyhasson le, ahhoz gazdaságpolitikailag a legfontosabb kellék a *szabadság*. Nem kell mindenütt szabályozni, irányítani, a gazdasági élet önmagát irányítja, legjobban a saját törvényszerűségeinek átengedve virul. De ha már az állam beavatkozik, akkor elsősorban a mezőgazdaságot kell védenie. Hiszen ez az igazán termelékeny gazdasági ág, ezen alapszik minden egyéb. Ezen alapszik az állam minden bevétele is. Minthogy egyedül a föld termelékeny, egyedül neki van „tisza hozadéka“, az adózásnak is egyedül a föld lehet az alapja. Minden egyéb adófajta elvetendő, a fiziokraták adórendszere kizárólag az egyenes földadót ismeri. Egyik írójuk a tiszta hozadék $\frac{1}{3}$ részét kívánta az állam részére igénybe venni. Indoklásuk nagyon érdekes, sok tekintetben az uralkodó társ tulajdonosi mivoltából származtatják azt, mutatva, hogy gondolkozásuk részben még a feudalizmus elveiben gyökerezett. Persze a földbirtokosok, amennyire örülhettek a fiziokratizmus rendszerében elfoglalt előkelő helyzetüknek, nem nagy örömmel fogadták ezt az adóelméletet. Egyebek közt *Voltaire*nek is gúnyos bírálatát hívta ki. „A 40 talléros ember“ című szatirájában szembe állít egy gazdag bankárt egy szegény földművessel, akinek mindössze 40 tallérja van, de azért a bankár helyett is neki kell adót fizetnie.

Érdekes egyébként, hogy a fiziokraták, akik gazdasági téren annyira a szabadságot követelték, a politikai szabadság és demokrácia tekintetében nem mentek együtt annak nagy hirdetőjével, kortársukkal, *Rousseauval*. E tekintetben is gondolkozásuk sokban a feudalizmus elveire emlékeztet. A fejedelem kizárólagos tekintélyét hirdették. Ámde a fejedelem nem lehet szeszélyes kényúr, feladata, hogy a „természetes rend” érvényesülését előmozdítsa. Ilyen módon nincs is sok dolga. „Meg fogjátok látni” — fordul a királyokhoz *Dupont* — „mily könnyű a ti szent feladataitok gyakorlása, főként abból áll, hogy ne akadályozzátok meg a jót, amely magától jön létre és hogy megbüntessétek azt a csekélyszámú embert, aki a magántulajdont megsérti!” Ime a fejedelem föszerpe, hogy a természetes rendet és a magántulajdont megvédje! Egyébként súlyt kell még helyeznie a közoktatásügyre is. Látnivaló, hogy a fiziokratáknál már kialakult az állami feladatoknak az a felfogása, amely később a liberalizmus egész korszakát jellemezte. Evvel különben annyiban is rokonságot mutatnak, hogy a nemzetköziség és a béke hívei.

Tanaik között kétséggkívül vannak olyanok, amelyek a későbbi bírálókat világánál téveseknek találunk. Így például termelékenység fogalmuk, amelyből a földművelő foglalkozás kizárólagosan produktív jellegét következtették ki, inkább technikai, mint gazdasági fogalom. Mégis örökre megmarad *Dr. Quesnaynak* az a nagy érdeme, hogy még *Smith* *Adám*

előtt a gazdasági élet menetéről egységes képet adott, először állított fel egy zárt gazdasági rendszert és hogy elméleti háttérrel alátámasztva ő követelte először a gazdasági életnek állami beavatkozásoktól való mentességét, az egyéni önértékek érvényesülését: *a szabadságot.*

VI.

A KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNY ATYJA.

Erre a kérdésre: ki a világ első közgazdája? — a tudomány emberei kétségkívül nagy többségben *Smith Ádámnak*, a tudós glasgowi professzornak a nevével fognak válaszolni. Az „első” szót itt egyébként nem történetileg értjük; *Smith Ádám* előtt is voltak gondolkozók, társadalombölcselek, akik figyelmüket a gazdasági élet mibenlétének, összefüggéseinek vizsgálatára fordították és egészen érdekes elméleteket állítottak fel. Bár tény, hogy az első igazán rendszeres közgazdaságtudományi munka megalkotása *Smith Ádám* nevéhez fűződik és így őt nem egy gazdaságtörténész felfogása szerint ilyen értelemben is megilleti az alapító elsőségének dicsősége. Mégis e részt a vélemények eltérhetnek egymástól és vannak, akik a francia *Quesnayt*, az úgynevezett fiziokratizmus megalapítóját, akinek munkássága mintegy két évtizeddel megelőzte Smithét, a híres „Gazdasági Táblázat” szerzőjét tekintik a közgazdaságtan tulajdonképeni megalapítójának és első képviselőjének. Ismételjük azonban, mi itt az „első” jelzőt nem történeti, hanem értékelő értelemben használjuk. Mondhatnánk helyette azt is: a világ legna-



gyobb közgazdája. Ez az értékelés tehát a műveiben foglalt tudományos szemléletre, tanításokra, megállapításokra, de talán legfőképpen hatására vonatkozik. Ezt a hatást alig lehet más közgazdasági íróéval összehasonlítani. A XVIII. század harmadik felétől kezdve az egész XIX. századon át Smith Ádám uralkodó tekintély volt a gazdaságtudomány terén és ha tanainak természetesen voltak egyfelől bírálói, másfelől továbbfejlesztői: gazdaságelméleti tanításaink alapját ma is még legnagyobb részben Smith Ádámtól vesszük. Viszont a gazdaságpolitika terén a liberálisizmusnak, amely a világháborút megelőző évszázad legnagyobb és legfontosabb eszméje volt, a gazdasági szabadság elvének hívei legmagasabb tekintély gyanánt Smith Ádámra hivatkozhattak. Nagy hatására és tekintélyére jellemző egy német írónak a XIX. század elejéről való mondása: „Napoleon mellett Smith Ádám a világ leghatalmasabb uralkodója.” Persze ez a nagy hatás nem csupán gondolatai meggyőző erejének, hanem nagy részben annak is tulajdonítható, hogy tanai rendkívüli mértékben megfeleltek a korszellemnek. Azt mondhatnók, hogy míg a francia forradalom eszméi a *politikai szabadság* elvét juttatták diadalra, Smith Ádám munkássága a *gazdasági szabadság* uralomra jutásának vetette meg a tudományos alapjait. Ugyanazok az erők és elvek, amelyek az ember és polgár jogait, szabadságát, a politikai liberálisizmust követelték, ugyanazok kívánták az egyén szabadságának, az egyén korlátlan érvényesülésének elismerését a gazdaság területén is. A

gazdasági liberálizmus nagy eszmeáramlata pedig elsősorban Smith Ádám könyvében találta meg a tudomány támogató érveit.

Smith Ádám pályája jellegzetes példája a tiszta szellemi életet élő, kutató, tudós ember életének. Még annyiban is, hogy hihetetlenül szórakozott volt. A szellem embereinek életében legtöbbször nincsenek nagy külső események, az igazi életfordulatok, a nagy történések a belső világban, a gondolkodás és szellem világában játszódnak le. Így van ez *Smith Ádám*-nál is. Elég annyit tudnunk róla, hogy 1723-ban született Skóciában, Kírkaldyban. Előbb a glasgowi, később az oxfordi egyetemen tanulta a bölcseletet; az utóbbinak, az oxfordi egyetemnek szellemi színvonala egyébként akkoriban nagyon alacsony volt, a glasgowié magasan fölötte állott. Visszatérve Skóciába *Smith Ádám* Edinbourghban szabad előadásokat tartott az angol irodalomról és közgazdasági problémákról és már ekkor kezdte hirdetni a kereskedelmi szabadság elveit. 28 éves korában egyetemi tanár lett Glasgowban. Előbb a logika, később az erkölcsstan katedráját foglalta el. Itt adta ki 1759-ben első nagy művét „Az erkölcsi érzelmek elmélete” címen, amely szerzőjének nagy elismerést hozott. Főleg ennek köszönhette néhány év múlva a meghívást, hogy az előkelő fiatal *Buckleugh* herceget kísérje el külföldi tanulmányútjára. Tiszteletdíjként élete végéig évi 800 fontot kapott, jóval nagyobb összeget, mint amekkorai tanári fizetése volt. Az utazás két esztendeig tartott. Másfélévet Toulouseban, két hónapot Genf-

ben töltöttek. Itt Smith *Voltaire*-rel is találkozott. Végül 10 hónap Párisra jutott. Itt került Smith ismeretségbe a fiziokratákkal és az enciklopédia tudós köreivel. Állítólag már Toulouseban hozzáfogott nagy közgazdasági művének írásához; Angliába való hazatérése után anyjánál telepedett le Kirkaldyban és minden egyéb tevékenységtől visszavonulva kizárólag tudományos céljainak élt. Közel tíz évi fáradhatatlan munka után 1776-ban jelent meg és csakhamar világhírűvé vált nagy közgazdasági munkája, amelynek ezt a címet adta: „Vizsgálódás a nemzetek gazdagságának természetéről és okairól”. Két évvel később magas pénzügy-igazgatási állásra nevezték ki Edinburghban és ott élt 1790-ben 67 éves korában bekövetkezett haláláig.

A nagy szellemi alkotásokat, aminő Smith Ádámé is, nem lehet magukban, csupán szerzőjük egyéni gondolati termékeként magyarázni. Ezért mielőtt tanításait elemeznénk, nézzük meg egy kissé a gyökeireit. E részt vizsgáljuk meg mindenekelőtt a személelő tényeket, a gazdasági élet adottságait és problémáit, amelyeket a mindennapi megfigyelés vetett elébe és amelyeket az elméleti kutatónak meg kellett magyaráznia. Térjünk ki ezután pár szóval azokra a bölcséleti tanokra, amelyek Smithre hatottak, amelyekből világfelfogását, eszményeit, módszerét merítette. Végül nézzük az őt megelőző közgazdák tanításait, amelyeket részben megbírált, részben maga is felhasznált művében.

Mindenekelőtt természetes, hogy a gazdasági

élet mibenlétének, összefüggéseinek kutatójára hatással voltak a szeme előtt lejátszódó nagy gazdasági átalakulások. Ebben a korban, a XVIII. század második felében indul meg — eleinte lassú, majd később mindinkább gyorsuló ütemben — az a folyamat, amelyet a gazdaság-történetben „ipari forradalom” néven szoktak emlegetni. Az ipari forradalom lényege a termelés technikájának, eszközeinek gyökeres átalakulása: megjelenik a gép és megtámadja a középkor üzemi formáit. Wyatt 1735-ben találja fel a szövőgépet, Watt 1769-ben lép fel a gőzgéppel. Ezt a két nevet számos mással szaporíthatnánk. Wattot Smith személyesen is jól ismerte, hiszen Glasgowban az egyetem adott Wattnak műhelyt precíziós szerszámai készítésére. Igaz, hogy ez az ipari forradalom Smith nagy munkájának írásakor még csak a kezdetén volt, de kétségtelen, hogy Smith maga igen nagyra becsülte a találmányokat és könyvében is kiemeli, hogy mennyire fokozzák azok az emberi munka eredményességét.

Amde a gép használata pénzt, tőkét kíván: így válik a termelésnek és a munka eredményességének feltételévé a tőke. Viszont a tőkés vállalkozást zavarják a piac mesterséges korlátai: a kapitalizmus szabadságot követel. Mégis nem szabad túloznunk Smith rendszerének kialakulásában az említett tényeknek, a gazdasági valóságnak hatását; ne feledjük, hogy Angliának nagyipari állammá való átalakulása Smith fellépésekor még alig hogy megindulóban volt.

Bizonyára nem kisebb fontosságú az a hatás,

amelyet a bölcselettől nyert. Hiszen Glasgowban a filozófia buzgó hallgatója, később pedig tanárának, *Hutchesonnak* utódja volt. Hutcheson az angol moral-filozófiának volt kiváló képviselője. Az angol erkölcs-bölcselet többi képviselőjével együtt az ember erkölcsi természetét elemezte, azt tanítva, hogy az emberben van bizonyos eredeti, természetében adott „erkölcsi érzék”, és ez teszi őt képessé annak megítélésére, hogy mi az erkölcsös cselekvés. Ugyancsak nagy hatással volt Smithre személyes jó barátjának, a híres *Hume Dávidnak* bölcselete is. Hume egyik legnagyobb képviselője az angol empirizmusnak, annak a filozófiának, amely a világ mibenlétének magyarázatában az érzéki tapasztalatból, a valóság tényeiből indul ki. Ez a filozófia az alapja az angolok közismert praktikus érzékének, elvont elméletek helyett a tények felé fordulásuknak. Hume egyébként kiváló történetíró is volt, aki nemzetgazdasági és erkölcs-bölcseleti kérdésekkel is foglalkozott. Az említett és más angol írókból merítette Smith erkölcsstanát, amelyet első, már említett művében, „Az erkölcsi érzelmek elméleté”-ben fejt ki. Szerinte akkor erkölcsös egy cselekvés, ha azt minden „pártatlan szemlélő”-nek helyeselnie kell. Ez a helyeslés pedig a rokonszenven, együttérzésen, szimpátián alapszik. Ilyen módon az erkölcsös cselekvést Smith egy egyéni lélektani jelenségre, a szimpátiára vezeti vissza. Másféle, de ugyancsak egyéni, lélektani jelenség: az önzés az alapja a gazdasági cselekvésnek. Látnivaló már ebből a pármondatból, hogy Smith az empirikus angol gondol-

kozás hatása alatt teljesen az *individualizmus* társadalombölcseleti elvét követi. Ez az individualizmus az angol és francia felvilágosodás korában leginkább az úgynevezett *természetjog* elméletében mutatkozik meg; e szerint az embernek, az egyénnek természeténél fogva vannak bizonyos jogai, amelyeket az ész le tud vezetni, minő például a szabadság. Az egyén az eredeti adottság, a társadalom csupán az egyének akaratából létrejött, azok szolgálatába állított eszköz. Ezt a tant hirdették Angliában és Franciaországban egyaránt a felvilágosodás hívei. De mást is hirdettek: azt, hogy a világban mindenütt, a természeti és szellemi jelenségek terén egyaránt meghatározott törvények uralkodnak. Ezeket a törvényeket Isten teremtette és ezek szerint magától, mint egy gépezet, folyik már most a világ sora. E felé a felfogás felé Smith is hajlik, mint ahogy hajlottak felé valamivel idősebb francia kortársai, a gazdaság „természetes rend”-jét hirdető fiziokraták is.

A fiziokraták, akikkel főleg az utazása alkalmával ismerkedett meg, nem csekély hatással voltak Smithre. Ellenben a XVII. század uralkodó gazdaságpolitikai rendszerével, a merkantilizmussal szemben Smith szigorú bírálatot gyakorol. A merkantilizmus vetette fel először a kérdést, mi adja egy ország gazdagságának, jólétének az alapját és erre a kérdésre azt felelte: a kereskedelem, amely kiviszi az ország áruit és azokért aranyat hoz be; az arany befektetések útján megtermékenyíti a gazdasági életet és így az ország jólétének, vagyonosodásának az alapja.

Smith erősen szembefordul ezzel a felfogással és a belőle következő állami rendszabályokkal. De szembefordul a fiziokratákkal is, amennyiben azok azt tanították, hogy a föld, a mezőgazdaság az egyedüli forrása a jólétnek, az őstermelés az egyedül termelékeny foglalkozás, a gazdáké az egyedül termelékeny osztály. Smith ezt a felfogást is bírálja, bár nagy tévedés volna azt hinni, hogy a mezőgazdasággal szemben ellenzéki álláspontot foglal el. Ellenkezőleg — és talán ennyiben a fiziokraták hatása alatt maradt — sehol nem mulasztja el, hogy az őstermelők iránt érzett rokonszenvét kifejezésre juttassa, sőt a mezőgazdasági termelés bizonyos elsőbbrangúságát el ne ismerje. Ugyilátszik, még erősebben hatott rá a fiziokráciának az a tanítása, hogy a gazdasági életnek van bizonyos „természetes rend”-je. Smith ezt a „természetes rendet” az *önérdek* szabad érvényesülésében találja meg. Egyébként egy érdekes véletlen felfedezés bebizonyította, hogy Smith tanait nagy részben önállóan, a franciák hatásától függetlenül dolgozta ki. Ugyanis 1896-ban régi iratok között megtalálták Smith egy glasgowi egyetemi hallgatójának 1763-ból való jegyzeteit, amelyeket ez a hallgató az előadásokon készített. Ezekből a jegyzetekből kiderül, hogy Smith tanai lényegükben már franciaországi utazása előtt készen voltak.

Mint említettük, a XVII. és XVIII. század közgazdait alapproblémaként az a kérdés izgatta, mi az országok vagyoniosságának, a nemzetek jólétének alapja. Smith is ebből a kérdésből indul ki. Vizsgáló-

dást folytat a nemzetek jólétének természetéről és okairól. Amde válaszában nem egy termelési ág, vagy egy osztály tevékenységét, hanem *a nemzet munkáját a maga egészében* jelöli meg a gazdagság, a jólét alapjaként. Idézzük itt könyvének első mondatát:

„Minden nemzetnek évi munkája az az alap, amely eredetileg ellátja azt mindazon szükségleti cikkekkel és kényelmet adó jószágokkal, amelyeket évente elfogyaszt és amelyek vagy e munka közvetlen termékeiből vagy azokból állanak, amiket e termékekkel más országoktól vásárol.” Annál gazdagabb egy ország, minél több benne a dolgozó és minél kevesebb a henyélő. Ime itt jelenik meg először a *munka*, mint a nemzetek gazdagságának alapja. Minden munka hasznos, de tulajdonképpen igazán csak az a munka emeli a nemzet vagyonosságát, amely anyagi jószágok előállításához vezet. Az ilyen a termelékeny, produktív munka, míg a személyes szolgálatok, tudósok, államférfiak, szolgák munkája nem produktív annyiban, hogy nem szaporítja az anyagi jószágokat. Látnivaló, hogy Smith tanaiban e részt bizonyos anyagias-ság, materializmus mutatkozik, és későbbi bírálói nem fogják elmulasztani, hogy ezt a szemére vessék.

Az, hogy egy országban hányan végeznek termelő munkát, a rendelkezésre álló tőke mennyiségétől függ. A munka eredményessége viszont legfőképpen a *munkamegosztásnak* köszönhető. Ennek a munkamegosztásnak következménye az egyetemes bőség, a társadalom tagjainak tökéletesebb szükséglet-kielégítése. A nagy eredmény-emelkedésnek oka pedig,

hogy egyfelől a munkások a végzendő részmunkákhoz mindjobban hozzáidomulnak, mind nagyobb ügyességre tesznek szert, másfelől az egyik munkától a másikra való áttérést megtakarítván, időt nyernek, végül az emberek mind több, mind megfelelőbb gépeket találnak fel és éppen a munkamegosztás révén azokat is mindinkább képesek tökéletesíteni. Mindezeknél fogva ugyanaz az emberi munkamennyiség, ugyanaz az energiakifejtés sokszorosan nagyobb hozadékkal, nagyobb eredménnyel jár, mintha magában egyéni erőfeszítésként állana szemben a természettel. Míg egy tanulatlan munkás gépek nélkül egyedül alig tudna előállítani egy nap alatt többet egy gombostűnél, a gyár több külön részre osztja a munkát, egyik munkás egyenesíti a drótot, a másik vágja, a harmadik hegyezi azt és így tovább. Smith szerint mintegy tizennyolc különálló műveletet lehet itt megkülönböztetni. Egy kis gyárban, amelyet Smith maga látott, ahol a szükséges gépek alig voltak meg és ahol tíz munkás dolgozott, ez a tíz munkás naponta 48.000 drb gombostűt tudott előállítani. A munkamegosztásból eredő nagy termelékenység következménye, hogy egy napszámos jobban van öltözve, élelmezve, ellátva, mint egy tízezer meztelen rabszolgával bíró afrikai fejedelem, mert például csak közönséges gyapjúkabátja elkészítésében egész sereg termelő, a pásztor, a gyapjúnyíró, a kifésülő, festő, szövő, szabó stb. vesz részt.

Ezt a nagyszerű munkamegosztást nem az emberi bölcsesség, hanem az emberekben meglévő és mind-

jobban kifejlődő ősi *cserehajlam* hozta létre. Eltérőleg más élőlényektől, amelyek egyszer felnöve függetlenek egymástól, az embernek örökké szüksége van embertársai segítségére. Ezt a segítséget azonban hiába várná azok jóakaratótól. Jobban jár, ha az illetők *önzését* tudja a maga részére hasznosítani. „Add nekem, amit én kívánok és megkapod, amit te kívánsz.” Ez az elv a csere alapja. „Ebédünket” — mondja Smith — „nem a pék, a mészáros, a sörfőző jóakaratótól várjuk, hanem az illetők önértékétől. Nem emberszeretetükhöz, hanem önzésükhöz fordulunk és nem a magunk szükségleteiről, hanem az ő előnyeikről beszélünk nekik.” A cserének és az egész gazdasági életnek az alapja az emberek *önérdeke*, ha mindenki a maga érdekeit követi, akkor jön létre a társadalomban a természetes összhang, a gazdaság természetes rendje.

Az emberek tehát csupán önző, egyéni érdeküket tartják szemük előtt, midőn cserélnek; ugyanezen indíték alapján rájönnek arra, hogy bizonyos jószágokat könnyebb elcserélni, így lassanként magától kialakul a legforgalomképesebb árunak az a szerepe, hogy általános csereeszközzül szolgáljon. Kialakul a *pénz*. Midőn az emberek egymással cserélnek, természetesen az érdekli őket legjobban, hogy mit kapnak saját árújukért; a szerint, hogy milyen árat tudnak elérni, lesz kisebb, vagy nagyobb a *jövedelmük* és természetesen az ár fogja irányítani őket abban is, hogy *termeljenek-e* valamit, vagy sem. Az árak szerepe tehát, azt lehet mondani, központi jelentőségű.

Végeredményben ettől függ minden, az *áralakulás törvényei a tulajdonképeni gazdasági törvények*. Ilyen módon az egész gazdaságtudomány lényege az áralakulás törvényeinek elemzése: mik azok a szabályok, amelyeket az ember mindenkor követ, amidőn jószágait más jószágokért vagy pénzért elcseréli; vagyis mitől függ, hogy milyen *értéket* tulajdonít az ember a jószágoknak? Itt persze megkülönböztetést kell tennünk a jószágok használati és csere-értéke között. Olyan jószágoknak, melyeknek óriási fontosságuk van a szükséglet-kielégítés szempontjából, pl. a víznek, nagy a használati értéke, ellenben csere-értéke csekély. Azért csekély, mert megszerzéséhez rendes körülmények között nem kell munkát áldozni. Ez tudniillik, *a munka* szabja meg a jószágok értékét: egy jószág, amely kétszer annyi munkába, jelesül kétszer annyi munkaidőbe kerül, mint egy másik, kétszer annyit is ér. „A munka” — mondja Smith —minden áru csereértékének reális mértéke.” Ez tehát a „*természetes ár*”. Ámde fejlettebb társadalmi fokon ettől meg kell különböztetnünk a „*piaci árat*”. Ebben már nemcsak munkaköltség, bér van, hanem részt kap belőle a föld tulajdonosa is a föld használatáért, — ez a földjáradék — és részt kap belőle a megtakarításokból eredő és a munkát lehetővé tevő tőke is — ez a profit, amelyben tehát mai kifejezőmódunk szerint benne van úgy a kamat, mint a vállalkozói nyereség is. A piacon kialakult árakból keletkeznek tehát a jövedelmek is: a *munkabér*, a *tőkenyereség*, és a *földjáradék*. Csak ezek ere-

deti jövedelmek, a társadalom többi osztályai, pl. tisztviselők, papok, orvosok csupán ezekből a jövedelmekből származékos jövedelemhez jutnak.

Látnivaló, hogyan alakul ki a fentiekből Smith-nél a termelés három tényezőjének tana, amely tan-könyveinkben ma is szerepel. E három termelési tényező: természet, munka és tőke. Hogy az emberek mit termelnek és hogy milyen lesz a jószágok elosztása az emberek között a piacon kialakult árakon át, azt egyedül a *kereslet és kínálat törvényének* és a *szabad versenynek* kell eldöntenie. Az államnak nincs más feladata, mint a jogrend fenntartása. Miután az egyéni önérdek a gazdaság hajtó ereje, legjobban akkor alakul ki a *közjólét*, a termelők és fogyasztók akkor járnak a legjobban, ha az individuális önérdek minden gát nélkül érvényesül. Mert az önérdek bírja rá az embert a legnagyobb erőfeszítésre, a munkás odaadja a munkaerejét, ahol azt a legjobban megfizetik, ahol az a legtöbbet ér, a tőkések odaadják a pénzüket, ahol a legnagyobb nyereség várható, a fogyasztók azért adnak pénzt, amit viszonylag legértékesebbnek tartanak: így alakul ki a társadalmi harmónia, a természetes gazdasági rend. Nemzetközi értelemben is a teljes szabadság a legjobb, mert így érvényesülhet a legtökéletesebben a munkamegosztás áldása. „Hiszen” — mondja Smith — „minden értelmes családapának az az elve, hogy soha se készítsen el maga olyasmit otthon, amit másutt olcsóbban tud megvásárolni.” Meg kell tehát szüntetni minden kötöttséget, árszabályozást, monopóliumokat,

jobbágyságot, vámot. Minden mesterséges beavatkozás csak akadályt jelent, útját állja annak, hogy a nemzet földjének és munkájának évi eredménye a legjobban szaporodjék. A belső és külső piac teljes szabadsága az ideális, de egyúttal a természetes gazdasági rend is. Az önérdék szabad érvényesülése adja a legjobb eredményt, *az egyéni szabadság a legnagyobb közjólétnek is az alapja*. Ime, így fakad a szabadságban való hitéből Smithnek gazdasági optimizmusa.

Tagadhatatlan, hogy ennek az egész röviden vázolt elméletnek éppen egyszerűségénél és világosságánál fogva nagy a varázsereje. Érthető, hogy kortársait is elragadta, annál is inkább, mert az elévült rendi intézményektől szabadulni vágyó világ Smithben találta meg legerősebb érveit. A Smith hívei közé szegődött államférfiak között ott volt *Pitt* is, aki magát következetesen Smith tanítványának nevezte. Pitt kötötte meg 1786-ban Franciaországgal az úgynevezett Eden-féle kereskedelmi szerződést, az első liberális szellemű nemzetközi gazdasági megállapodást. Pitt különben személyesen is többször tanácskozott Smith Ádámmal és mesélik azt az anekdótát, hogy egy ilyen beszélgetés után Smith azt mondotta: „Micsoda rendkívüli ember ez a Pitt! Jobban megérti az eszméimet, mint én magam!” Ez a mondás annyiban is jellemző Smith híveire, hogy gazdaságpolitikai követői, például *Cobden Richárd*, minden megalkuvás nélkül, sokkal erőteljesebben követelték a gazdasági szabadságot, mint maga Smith Ádám. Nem térhetünk

most ki sem tanainak elméleti továbbfejlesztőire, sem a különböző országok gazdasági politikájában és a nemzetközi kapcsolatokban megnyilvánuló hatására. Csak éppen Széchenyi nevét idézzük itt még követői nagy köréből. Bizonyos, hogy kevés olyan tudós van, akinek olyan óriási hatása volt elméletre és gyakorlatra egyaránt, mint Smith Ádámnak. Ezért aligha túloztunk, midőn róla beszélve előadásunknak azt a címet adtuk: „A közgazdaságtudomány atyja”.

VII.

A NÉPESEDESTAN KLASSZIKUSA.

A XVIII. század legvégén, 1798-ban Londonban nagy feltűnést keltett egy új tudományos munka, amely a gáncsoló és elismerő bírálatok egész seregét váltotta ki és hosszú ideig, mondhatnók, mai napig tartó nagyjelentőségű vitáknak vetette meg az alapját. A könyv címe: *„Kisérlet a népesedés alapelvéről, amint az a társadalom jövő fejlődését betolyácsolja.”* Nem ragaszkodva az angol szöveg szó szerinti fordításához, a címet helyesebb magyarsággal így mondhatnánk: *„A népesedés törvénye és annak hatása a társadalom jövő fejlődésére”*. A könyv címlapja nem nevezte meg a szerzőt és csak az öt év múlva, 1803-ban megjelent, erősen átdolgozott és bővített második kiadáson szerepel a munka írójaként *Malthus Róbert* neve. A cím is némileg megváltozott és most így hangzott: *„Kisérlet a népesedés törvényéről, avagy szemlélődés annak múlt és jövőbeli hatásairól az emberi boldogságra”*. A könyv még szerzője életében négy újabb kiadást ért meg, azóta úgyszólván a világ minden művelt nyelvére lefordították. Magyar fordítását György Endre adta ki 1902-ben.

A nagy port felvert munka szerzője, Malthus Róbert, az első kiadás megjelenésekor 32 éves volt, lelkész egy kis vidéki városban, Alburyban. 1766-ban született; atyja, Malthus Dániel, nagyon művelt vidéki nemes ember volt, aki e kor bölcselőivel, különösen a nagy empirikus filozófussal, *Hume Dáviddal*, *Voltaire*-rel és *Rousseauval* is kapcsolatot tartott fenn. A fiatal Malthus is kitűnő nevelésben részesült, s mint második fiú, a kor szokása szerint papi pályára készült. Cambridgeben tanult, s azután tényleg lelkeszi állást vállalt. Papi tevékenysége kétségkívül hatással volt tudományos nézeteinek kialakulására. Ugyanis lelkeszi mivoltában sokat kellett foglalkoznia a szegényüggyel — ma talán inkább így mondhatnók, a munkanélküliség kérdésével —, ez is nyilván nagy mértékben hozzájárult ama meggyőződésének kiérlelődéséhez, hogy segélyezésekkel az ínségek problémáját megoldani nem lehet.

Könyvének első kiadása után a bírálatok hatása alatt elhatározta, hogy témája pontosabb kidolgozása végett utazásokat tesz és további tanulmányokat folytat; valóban összesen három évet töltött Német-, Svéd-, Finn- és Norvégországban, majd Franciaországban. Visszatérése után átdolgozva újra kiadta a népesedésről írt könyvét. Ez még nagyobb feltűnést és még több polémiát váltott ki. Miután 39 éves korában megnősült, 1807-ben a Kelet-indiai Társaság által fenntartott hailyeburi East-Indian Collegere hívták meg tanárnak. Itt működött 1836-ban bekövetkezett haláláig. Tanári pályája alatt néhány kitűnő közgaz-

dasági munkát írt, így a gabonavámokról, a szegények segélyéről, a járadékról, s 1820-ban kiadta: „A közgazdaságtan elvei, tekintettel gyakorlati alkalmazásukra” című művét.

Mind e munkák *Smith Ádám* szellemét tükrözik. Valóban *Malthus Ricardo* Dáviddal együtt *Smith Ádám* legnagyobb követője, s midőn a közgazdaságtan területén az *angol klasszikus iskoláról* beszélünk, erre a három nagy névre gondolunk. *Malthus* vizsgálódási módszere, tudományos magatartása legnagyobb részt ugyanazokon az alapelveken nyugszik, mint *Smith Ádámé*. E korszak, a XVIII. század második felének úgyszólván minden nagy szelleme az úgynevezett felvilágosodás bölcséletének hatása alatt állott. E filozófia gyökerében az a meggyőződés rejlik, hogy végeredményben minden *természeti törvényeken* nyugszik; nemcsak az anyagi világnak, hanem az emberi léleknek és a társadalomnak is megvannak a maga törvényei, ezek gépies lejátszódása az anyag, a lélek, vagy a társadalom élete. Az ész megismerheti e törvényeket, s megismervén őket, nekik megfelelően élhet. Így van egy bizonyos „természetes rendje” a társadalmi-gazdasági életnek is: ezt a természetes rendet kell érvényesülni engedni, hogy az emberiség boldogulhasson. És *Smith Ádámnál* e természetes rend alapelve az *önérdek*. Ha minden egyén szabadon, saját önérdekét követve gazdálkodik, termel és cserél, akkor áll elő a legtökéletesebb összhang a gazdasági életben is. *Smith* nagy munkája, amely az egyénből indulva ki, a gazdasági *individualizmust* ala-

pítja meg, körülbelül 20 évvel a Malthusé előtt látott napvilágot. Hatása, mint ismeretes, óriási volt, a gazdasági szabadság boldogító erejében való hit nagy *optimizmussal* töltötte el az embereket.

Malthus műve erősen megtépázta ezt az optimizmust, sőt nagyon *pesszimista* képet ad a gazdasági-társadalmi élet jelenéről és jövőjéről egyaránt. Bizonyos szempontból Malthus műve úgy tekinthető, mint válasz Smith könyvére és egy kitűnő angol tudós nagyon szellemesen azt mondja, hogy ha Smith könyvének címe az volt: „Vizsgálódás a nemzetek gazdagságának természetéről és okairól”, Malthus munkájának ezt a címet lehetne adni: „Vizsgálódás a nemzetek szegénységének okairól.” Bizonyára Malthus könyve egyike volt azoknak a közgazdasági munkáknak, amelyek alapján *Carlyle*, a nagy angol történetíró a közgazdaságtant „dismal science”-nak, „szomorú tudománynak” nevezte.

Valóban, a törvények, amelyeket Malthus a népesedés vizsgálatából nyer, eléggé elszomorítóak. Ha könyve alapmotivumait elemezni próbáljuk, mindegyik előtt azt mondhatjuk, hogy Malthus a Smithnél egyetlen indítékként szereplő *önérdek motivuma* mellé odakapcsolja a *fajfenntartás ösztönének* motivumát és e motivum hatásait, vagyis a népesség szaporodásának törvényeit kutatja. Malthust megelőzőleg általános volt az a meggyőződés, hogy a nagy népszám egy országra nézve csak előnyös lehet. A XVII. század gazdaságpolitikája, a merkantilizmus, minden eszközzel igyekezett is a lakosság szaporítá-

sára. A fiziokraták, a természet uralmának tisztelői a népszaporodást épen a legtermészetesebb tényként fogták fel. Ez a kor, a XVIII. század, különben is minden kétely nélkül hitt az ész erejében és a haladás végtelenségében. E nagy optimizmus és a haladásban való hit legszélsőségesebb formáiként idézzük egy francia és egy angol bölcselkedő műveit, amelyek pár évvel Malthus könyve előtt jelentek meg, s amelyek Malthus gondolatait éppen tanaik ellenhatásaként is kiváltották.

A francia tudós *Condorcet*, a nagy matematikus, akit mint girondistát a francia forradalom alatt üldöztek, bujdosása közben, úgyszólván a guillotin árnyékában 1794-ben írta könyvét, „Az ember szellemi haladásának történeti vázlatát.” Nemsokára elfogták, s ugyanazon évben a börtönben önkezével vetett véget életének. Egyéni sorsának bizonytalansága és szomorú kilátásai nem rendítették meg hitét az emberi ész végtelen tökéletesedésében, a tudomány mindenhatóságában, s az emberiség nagyszerű, boldog jövőjében. „Bizonyos”, mondja egy helyütt, „hogyan az ember nem lesz — (földi értelemben) — halhatatlanná, de vajjon nem lehetséges-e végtelenül meghosszabbítani azt az időközt, amely az élet kezdetének és megszűnésének pillanatai között eltelik?” Igaz, hogy ha az emberi életkor ennyire kitolódik, az emberek ilyen sokáig élnek, akkor felmerül a kérdés: vajjon a föld eltud-e tartani annyi embert? Amde itt is valamiképen majd segíteni fog az ész, a „győzedelmes analízis”.

Ugyanílyen optimizmussal van tele Condorcet angol kortársának, *Godwinnak* 1793-ban kiadott könyve, a „Politikai igazság”. Ez is bízik az emberi fejlődés végtelenségében, a tudomány nagyszerű haladásában, amelynek segítségével napi $\frac{1}{2}$ órai munka is elegendő lesz az összes szükségletek kielégítésére és bízik abban, hogy az ész, a józan belátás vissza fogja szorítani az egyéni önzést s a profitért való küzdelmet. Persze, ha ilyen módon az élet csupa gyönyörűség lesz, s mindenkinek könnyű a sorsa, nem kell-e attól félni, hogy az emberek túlságosan elszaporodnak? Igaz, hogy ez a lehetőség a nagy optimista Godwin szerint csak évmilliók múlva következhetik be, de akkor is az ész ép úgy meg fogja találni a módot a fajfenntartás ösztönének helyes korlátok közötti tartására, mint ahogy meg tudja fékezni az egyéni önzést. Sőt Godwin, továbbmenve még Condorcetnél is, elképzelhetőnek tart egy olyan állapotot, amelyben az ész annyira uralkodik az érzékeken, hogy a szaporodás teljesen megáll, s az ember halhatatlanná válik a földön.

Ime a tiszta ész kultuszának a kora, a nagyszerű optimista teóriák! Persze 1800 táján a valóság nagyon messze van ezektől az álmoktól. A valóság inkább szomorú. Franciaországban egyelőre a vérpadot kell az emberi boldogság szolgálatába állítani. Angliában sem nagyon rózsás a kép. Kormányának, társadalomnak óriási gondja az inségesek ügye, a munkanélküliség. Ez a nagy tömeg munkanélküli egyfelől úgy állott elő, hogy a földbirtokosok fel-

mondták a kisbérleteket a földbérlőknek és a földművelésről a nagyobb jövedelemmel bízató állattenyésztésre tértek át. A földről kiűzött parasztok a városokba tódultak. Másrészt ekkoriban találják fel a gépeket, egyiket a másik után, ez az ipari forradalom sok kis iparost kiszorított régi keresetéből, megduzzasztva a munkanélküliek számát. Bizonyos, hogy Angliának súlyos problémája volt az a sok kereset nélküli ínséges, akik Marx elméletében később „ipari tartalék-hadsereg”-ként fognak szerepelni.

Igaz, hogy az észben bízó optimisták nem riadtak vissza a szegénység e képétől, azt mondták, hogy a társadalmi berendezkedésben van a baj. Csupán a társadalmat kell átalakítani, s minden egy-kettőre rendbe jön. Ilyenféle elveket hirdetett *Godwin* is lapjában, az „*Enquirer*”-ben, a „*Kutató*”-ban és *Malthus* 1797-ben egyszer nagy szellemi vitába keveredett apjával *Godwin* nézetei felől. E vitatkozás után leült, hogy összeírja a *Godwin* nézeteivel szemben felmerült érveit, így született meg a „*Népesedés elveinek*” első kiadása.

A leglényegesebb ellenérv, az alapelv, amelyben *Malthus* a fentemlített optimisztikus felfogástól eltér, abban rejlik, hogy míg *Godwin* és a vele rokon gondolkodásúak úgy képzelték, hogy a nem tagadható bajokon a *társadalmi rend átalakításával* lehet segíteni, *Malthus* azt az álláspontot fejt ki, hogy semmiféle szociális változtatás sem segíthet, mert a bajok örök természeti törvények következményei, amelyekben az ember változtatni nem tud és amelyekkel

szemben az értelemnek csupán a hozzájuk való alkalmazkodás terén lehet szerepe.

Először is nagy tévedés azt hinni — mondja Malthus — hogy a túlnépesedés csak valamikor a távoljövőben fenyeget. Nem így áll a helyzet: a túlszaporodás mindig fennáll, állandóan működő tendencia, amely minden korszakban és minden országban egyaránt megnyilvánul. És nem is csak az emberre érvényes: minden élőlényben benne van a törekvés, hogy végtelenül szaporodjék. *Franklin* mondta, hogy ha a földön csak egyetlenegy növény volna, mondjuk például egy moszat-fajta, az nagyhamar beborítaná az egész földet. Ha más fajok nem lennének, csak angolok, azok csakhamar benépesítenék az egész világot. Minden élőlénynek és így az embernek is hajlama van arra, hogy a létfenntartási eszközök mértékén túl szaporodjék.

Malthus megfigyelte, hogy pl. az északamerikai gyarmatok telepein, ahol sok szabad termékeny föld áll rendelkezésre, másfél évszázad folyamán a lakosság huszonötévenként átlag megkétszereződött. Hogy ez a megkétszereződési folyamat csakugyan 25 évig tart-e vagy tovább, az persze nem lényeges, a lényeg, hogy egy bizonyos idő múlva a lakosság száma természetes szaporodás útján az előbbinek kétszeresére emelkedik. Ez a folyamat azután tovább megy és ismét az eredeti szám kétszeresére nő a népesség. Vagyis így fejezhetnők ki ezt egy egyszerű matematikai formulával: a lakosság számának emelkedése *mértani haladvány* formájában történik: 1, 2, 4,

8, 16, 32, 64 és így tovább. Nem így a létfenntartási eszközök, ezek is természetesen szaporíthatók, de nem ilyen mértékben. A földterményekre nézve az úgynevezett *csökkenő hozadék törvénye* érvényes. Ezt a törvényt Malthus nagyon alaposan tanulmányozta. Egyszerű formulára hozva annyit jelent, hogy ha a földön az eredmény emelése végett szaporítjuk a költségeket, több munkát és több pénzt fektetünk bele: akkor az eredmény persze nagyobb lesz, de ez a hozadéktöbblet mind csekélyebb. Ha például — elméletileg — 100 pengő költséggel egy hold földön 10 métermázsa búzát termelnek, nem kétséges, hogy 200 pengő költséget fordítva rá, az eredmény nagyobb lesz, mondjuk 15 mázsa, ha most megint megkétszerezem a költségeket, megint emelkedni fog a hozadék, mondjuk 18 mázsa lesz. Az első esetben a költség megkétszerezése nem kétszer 10 mázsát adott, hanem csak öttel többet, a második megkétszerezés pedig már csak hárommal többet. Ha ezt folytatnók, belátnók, hogy nagy általánosságban beszélve, a földre a csökkenő hozadék elve érvényes. Emelkedik az eredmény, de mindig csökkenő arányban; itt tehát az emelkedést a *számtani haladvánnyal* illusztrálhatnánk: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8. A haladvány tagjai között az emelkedés mind kisebb: 1 és 2 között nagyobb a különbség, mint 4 és 5 között, ezek között nagyobb, mint 7 és 8 között és így tovább.

Mindebből nyilvánvaló, hogy a két területen t. i. a népszaporodás és a létfenntartási cikkek szaporo-

dásának területein nem egyforma törvények érvényesülnek, az első gyorsabb iramú, mint a második. Ennélfogva kiegyenlítődésnek kell beállania. Ez a kiegyenlítés úgy áll be, hogy a népesség szaporodása elé a természet *gátakat* állít; ezek a gátak kétfélék, megelőzők és megtorlók, preventív és pozitív gátak. Az első kiadásban Malthus inkább az utóbbiakat hangsúlyozza. Ezek azt jelentik, hogy a túlnagy népszaporodás utólag különböző módszerek útján lecsökkentetik. Különösen az alsóbbbrangú társadalmakban látjuk a túlnépességnek ilyen szomorú eszközökkel való lefaragását. A primitív népeknél szokásos gyermekgyilkosságok, az öregek leölése, sőt az emberevés is idetartoznak; de a legnagyobb, ebben az irányban működő és a művelt társadalmakban is hatékony erők a háború, a ragályok és a nyomor a maga életpusztító következményeivel. Malthus könyvének első kiadásában találhatók azok a híres sorok, amelyek kegyetlenségük miatt nagyon megbotránkoztatták az angol közvéleményt, a második kiadásban azért már ki is hagyta azokat. „Nem mindenkinek terítettek a természet nagy asztalánál. Aki megélhetését nem tudja rokonaitól megkapni, vagy saját munkájával megszerezni, annak nincs joga az eltartáshoz. A természet azt parancsolja, hogy távozzék és végre is hajtja a parancsot.” Ezért nem segít a szegények segélyezése. Amit ezeknek adnak, azt más osztályoktól, különösen a közvetlen felettük álló munkásoktól veszik el. A segélyek útján megerősödő kereslet megdrágítja az élelmiszereket. A

meglévő mennyiség nem lehet elegendő mindenki számára.

Látnivaló, hogy ez a Malthus-adta kép rettentően pesszimiztikus. Ha ez a természettörvény igaz volna, az emberekre mindig nagyon szomorú sors vár, a háború, a nyomor örökre elkerülhetetlen bizonyosságok. Igaz, hogy Malthus a népesség-korlátozó pozitív gátakkal szemben, különösen a második kiadás-tól kezdve, mind nagyobb hangsúllyal emeli ki a preventív, a megelőző gátak jelentőségét. Ez a preventív gát a házasságtól való tartózkodás mindaddig, míg a házasuló családját nem tudja eltartani, különösen pedig a házasságon belüli életben is, még inkább természetesen azon kívül az *erkölcsi önmegtartóztatás*, a fajfenntartás ösztönének erkölcsi erővel való megrendszabályozása.

Igaz, hogy még egy harmadik mód is van: a bűn, a mesterséges életmegakasztások. Malthus nem hagy kétségben a felől, hogy ezeket a legteljesebb mértékben elítéli. „Elutasítok” — mondja — „minden mesterséges és a természet törvényeivel ellentétes eszközt, amelyeket a népesség korlátozása végett alkalmazni akarnának. Azok a gátló módok, amelyeket én ajánlok, olyanok, amelyek megfelelnek az emberi értelemnek és amelyeket a vallás is szentel.” „Azoknak, akik keresztények” — mondja egy másik helyen — „azt mondom, hogy a szentírás világosan és pozitíve tanítja, hogy szenvedélyeinket az értelem korlátai közé kell szorítanunk. És az erkölcsi kényszer nehézségét a keresztény nem tekint-

heti kifogásnak, amely felmenthetné a kötelesség teljesítése alól." Látnivaló, hogy Malthus ma valószínűleg erős ellenzékben állana a divatos úgynevezett „neomalthusianizmussal” szemben, amely a fajfenntartó ösztönéletet minden erkölcsi szemponttól függetlenül csupán az utódok számát akarja racionálisan csökkenteni.

Összefoglalva mondhatjuk tehát, hogy a népszaporodást gátló preventív és pozitív eszközök három részre oszthatók: erkölcsi megtartóztatás, bűn és nyomor. Malthus rendkívül világosan írja le a népesség számának a létfenntartási cikkek mennyiségéhez való alkalmazkodását. „Tegyük fel” — mondja —, „hogyan a létfenntartási cikkek egy országban éppen olyan mennyiségben vannak, hogy könnyen el tudják tartani a lakosságot. A népszaporodásra való állandó hajlam, amely még a legromlottabb társadalmakban is működik, a lakosság számát előbb megnöveli, mint ahogy a létfenntartási cikkek mennyisége megszaporodott volna. Ennélfogva azt az élelmet, amely azelőtt 11 milliót tartott el, most 11 és $\frac{1}{2}$ millió között kell felosztani. Következésképpen a szegényeknek rosszabbul kell élniök, sokan súlyos ínségbe süllyednek. Miután a munkások száma is nagyobb a piacon igényelt munkánál, a munka árának, a béreknek esniök kell, ugyanakkor az élelmiszerek ára emelkedni fog. A munkásnak tehát többet kell dolgoznia, hogy ugyanannyit kereshessen, mint azelőtt. Az ínség eme korszaka alatt a házasodás elleni okok és egy család eltartásának nehézségei

oly erők, hogy a népesség emelkedése csökkenni fog. Ugyanekkor a munka olcsósága, a munkások nagy száma s a nagyobb erőfeszítés szüksége arra fogják sarkalni a földbirtokosokat, hogy több munkát fektessenek bele földjeikbe, új területeket vegyenek művelés alá, s jobban megdolgozzák a már befogott földeket, úgy, hogy végül is a létfenntartási cikkek ugyanolyan arányba jutnak a lakossághoz, mint abban az időpontban, amelyből kiindultunk. Ekkor a munkások sorsa ismét aránylag tűrhető lesz, a népszaporodás gátjai csökkennek, s bizonyos rövid idő múlva ugyanez a visszafejlesztő és boldogságcsökkentő folyamat ismétlődik meg."

Íme, ez az idézet mutatja, hogy Malthus mennyire természeti szükségszerűséget látott a népszaporodásban, mennyire kizárólag naturalisztikus nézőpontból tekintette azt. Hasonló törvényszerűséget találunk más fejlettségű társadalmakban is; Malthus egyik nagy érdeme éppen abban rejlik, hogy tételét a primitív népek példájával, továbbá a történeti és statisztikai adatok elemzésével támasztja alá, e tekintetben a társadalomtudományi kutatások pozitív módszerének előfutárját láthatjuk benne.

Egyébként a fent idézett elemzés azt is megmutatja, mért mindig *viszonylagos* a túlnépesedés, mért lehet esetleg erősebben túlnépesedettnek tekinteni egy ritkán lakott területet egy sűrűn lakottnál. A létfenntartási cikkek, különösen az élelmiszerek mennyiségének fokozása éppen a túlnépesedés következményeként áll be: ezért lehetséges egy-

általán egy országban nagyobb létszám a réginél. Csakhogy az elért magasabb termékmennyiség megint gépiesen kiváltja a túlszaporodást előidéző okokat, ami aztán újra a termelés kibővítéséhez vezet és így megy ez tovább a végtelenig. Malthus mindenesetre tiltakozik tanainak olyan félremagyarázása ellen, mintha ő a népszaporodás ellensége lenne. „Én csupán a bűnnek és a nyomornak vagyok ellensége” — mondja — „és következésképpen a népesség és élelem ama kedvezőtlen arányának, amely e bajokat okozza. De a kedvezőtlen arány nem áll szükség-szerű kapcsolatban az abszolút népszámmal, amelyet egy ország eltarthat. Ellenkezőleg, az aránytalanságot gyakrabban megtaláljuk gyéren lakott, mint sűrű népességű országokban.” De az ellen is tiltakozik, mintha felfogása ellentétben állna a bibliai paranccsal: „Szaporodjatok és sokasodjatok és népesítsétek be a földet”. Ezt a parancsot nem lehet úgy magyarázni, hogy az az értelemmel megajándékozott embertől a létfenntartási lehetőségeken túl való korlátlan szaporodást kívánná, hiszen annak következménye nem a népszám, hanem csak a nyomor és halál sokasodása lenne. Ha az országok lakosságuk szaporítására törekszenek, ennek szolgálatába megfelelő gazdaságpolitikát kell állítaniok; így mindenekelőtt megfelelő agrárpolitikát kell folytatniok, el kell hárítaniok minden akadályt, amely a földtermények szaporításának útjában áll. Épen Európa érdekeit tekintve, a gabona és minden egyéb áru forgalmának teljes, vámokkal nem korlátozt

szabadsága volna a legkedvezőbb, bár egyes országok ezáltal esetleg szegényebbé és kevésbé népessé válnának. Ily teljes szabadság csak vízió, amelyet aligha lehet valaha is megvalósítani. Mégis amennyire csak lehetséges, igyekezni kell ezt az ideált megközelíteni.

Nem térhetünk itt ki részletesebben sem a malthusi tanok hatásának, sem az általuk felidézett tudományos vitáknak behatóbb fejtegetésére, csak éppen említsük meg *Darwin* nevét, akiben saját vallomása szerint Malthus könyvének olvasása közben alakult ki a létért való harc és a természetes kiválasztás gondolata.

A vita, hogy igaza volt-e Malthusnak, mikor megformálázta híres tételét, hogy igaz-e, hogy a népesség mindig túlnő a létfenntartási cikkek által meghatározott lehetőségen, mai napig sincs eldöntve. Szocialista írók szeretik azt állítani, hogy minden hiba a kapitalista rendszerben, a gazdaság tervszerűtlenségében rejlik, ez eredményezi a munkanélküliek nagy tömegét, ezt szerintük a kollektív társadalomban el lehetne tüntetni. Ámde nyilvánvaló, hogy ez az érvelés nem érinti a malthusi tanok lényegét: ha a szocializmustól hirdetett kedvező hatások bekövetkeznének, ép a fokozottabb jólét Malthus törvénye alapján gyorsabb üteművé tenné a szaporodást és megint csak szükségképen túlnépesedés állna be. Ép így nem érinti a probléma lényegét az az érv sem, hogy a technika haladása mind gyorsabb lesz, tehát az aránytalanság a népesség és a létfenn-

tartási cikkek mennyisége között mindjobban csökken. A technikai fejlődés kétségkívül nagyobb *abszolút* létszámot tesz lehetővé, azonban a *relatív* túlnépesedést egyáltalában nem akadályozhatja meg. Vannak azután modern tudósok, akik szerint a mai időkre a malthusi törvény többé nem érvényes, sőt olyan véleményt is lehet hallani, hogy Malthus állításának éppen az ellenkezője igaz; a szükségleti cikkek termelése nagyobb mértékben nő, mint a lakosság, innen a katasztrófális válságok. Természetes is, hogy ily nagy horderejű és szövevényes kérdésben a kutatók állásfoglalása nem lehet teljesen egyöntetű. Ezért nekünk sem szabad túl merev határozottsággal ítélnünk. Mégis érzésünk szerint a malthusi tanokban sok az igazság. Malthus kora szellemének, a naturalizmusnak és individualizmusnak megfelelően talán túl gépiesen formulázta meg törvényét és peszsimisztikus szemmel csak az árnyoldalt nézte. Holott a népesség szaporodására való hajlam nem csupán biológiai, hanem szellemi alapokon is nyugszik. *Életerős népekben megvan az akarat a szaporodásra, de megvan az erő is, hogy a szaporodás következményeit, a küzdelmet vállalják.* Megfordítva a fáradt népek félnek a következményektől, innen a gyermektől való tartózkodás, jobban érvényesülnek a bűnös gátló okok, ez végül elfajulásra, néphalálra visz. Amelyik nép nem meri vállalni a szaporodást, az végül lemond a haladásról is, hiszen, mint fentebb Malthus szavai idézésével fejtegettük, a haladás épen a túlnépeség nyomása alatt a létért való

erősebb küzdelem által következik be. Itt a túlnépesedés nagy történeti szerepe a nemzetek életében. Lehet, hogy egy nemzetnél a lakosság túl nagy száma nehézségek és küzdelmek alapja, de egyúttal a megifjodásé is. A malthusi törvény *negatív* értelmezése a születések korlátozásához vezet, ámde az elpuhult népeket a történelem halálos ítélete fenyegeti; *pozitív* értelmezése a túlnépességgel járó küzdelem vállalásával a nemzetek fejlődésének, az életnek tanát nyújtja.

VIII.

A JÖVEDELEMELMÉLETEK KLASSZIKUSA.

Midőn a közgazdaságtan területén az *angol klasszikus iskoláról* beszélünk, három nagy névre szoktunk gondolni: *Smith Ádám*, *Malthus Róbert*, és *Ricardo Dávid* nevére. Smith nagy művének fő témája a nemzetek gazdagságának, vagyonának vizsgálata volt, ennek a célnak szolgálatában első sorban a nemzeti termelést, annak feltételeit, tényezőit elemezte. Malthus főtárgya a termelés és a népesség fejlődése közötti viszony megállapítása volt; ismeretes pesszimiztikus eredménye, amely szerint a lakosság gyorsabb arányban szaporodik, mint a létfenntartási cikkek, innen a szegénység, a háború, a bűnök. Ricardo, két nagy elődjének munkáiból kiindulva, főművében első sorban a *jövedelmek* mibenlétét, alakulásuk törvényeit kutatja. 1817-ben „A közgazdaság és adózás alapelvei” címen kiadott és azóta minden művelt nyelvre lefordított könyvének előszava a következő mondatokkal kezdődik:

„A föld termékei — mindaz, amit belőle munka, gépek és tőke segítségével nyerünk, elosztódik a társadalom három osztálya, nevezetesen a *föld* tulajdonosa, a megműveléshez szükséges felszerelés,

vagyis *tőke* tulajdonosa és a munkások között, akiknek *munkájával* a földet megművelik."

„De a társadalom különböző fejlődési szakaszaiban a föld össztermékének arányos részei, amelyek emez osztályok mindegyikére *földjáradék*, *tőkés nyereség (profit)* és *munkabér* elnevezés alatt jutnak, lényegesen különbözők lesznek; ez az arány főleg a föld mindenkori termékenységtől, a tőke és a népesség szaporodásától, valamint a mezőgazdaságra fordított munka ügyességétől, találékonyságától és szerszámaiktól függ."

„*Meghatározni azokat a törvényeket, amelyek a megoszlást szabályozzák, a közgazdaságtan főproblémája*: bármennyire fejlődött is e tudomány Turgot, Stuart, Smith, Say, Sismondi és mások munkái révén, mindezek alig adják a földjáradék, a tőkés nyereség és a munkabérek természetes alakulásának kielégítő magyarázatát."

Látnivaló ebből az idézetből, hogy Ricardo figyelmét elsősorban a jövedelemeloszlás, a jövedelmek alakulásának kérdésére fordította, míg elődjei, így Smith Ádám érdeklődésének is középpontjában — nagy általánosságban beszélve — a termelés kérdései állottak. Persze a két problémakör elválaszthatatlan egymástól. A termelésnek Smithék tanítása szerint három tényezője van: a természet, a munka és a tőke. Ricardo már most Smithhez csatlakozva, mindenekelőtt azt kutatja, mennyi jut és milyen törvényszerűségek alapján a termelés eredményéből ezen egyes tényezőkre. Előre bocsáthatjuk, hogy ami

elemzéseit e részt érdekessé, sőt — stílusának minden szárazsága és módszerének elvont jellege dacára — a mai olvasó számára, mondhatnók, izgalmassá teszi, az a jövedelemeloszlásnak az értékelmélettel való összefüggése, illetve az ebből levonható következtetések. Ricardo lényegében Smith Ádámot követi abban a felfogásában, hogy a jószágok csereértékét, mondjuk tehát: árát az előállításhoz szükséges munkamennyiség határozza meg. Ennek az úgynevezett munka-értékelméletnek alapulvételéből következik, hogy a *földbirtokos és a tőkés jövedelmét is valamiképpen a munkára kell visszavezetni*. Ricardo maga aligha képzelte volna, hogy elméletével e részt egyfelől *Henry George* agrárszocializmusa, másfelől a *marxi szocializmus* számára készítette elő a talajt, aminthogy ezek az irányzatok gazdasági tanaikat legjelentékenyebb részeikben Ricardotól vették át, persze sok tekintetben eltérve az eredeti elmélettől, s az ebből levont gazdaságpolitikai elvektől. Ez a kis célzás Ricardo tanainak hatására már eléggé jelzi, hogy tételei milyen, mai napig is tartó tudományos és gazdaságpolitikai vitáknak vetették meg az alapját.

Ricardo Dávid 1772-ben, tehát négy évvel Smith Ádám nagy munkájának megjelenése előtt született Londonban. Atyja Hollandiából származó zsidó tözsdeügynök volt, aki fiát már tizennégyéves korában bevezette az üzleti élet rejtelmeibe. A fiatalember úgy szellemileg, mint anyagilag csakhamar függetlenítette magát az atyai háztól, keresztény vallásra

áttérése és keresztiény növel kötött házassága szakításra vezetett a családjával. Maga is tőzsdeügynökként kereste kenyerét, a gazdasági jelenségek iránti érzéke, biztos ítélete és korrekt üzleti elvei pénzügyi műveleteit szerencsésekké tették és hamarosan milliókra becsült nagy vagyponra tett szert. Aligha van jelentőség nélkül gondolkozása fejlődésére az a körülmény, hogy vagyonszerzéshez vezető tevékenységét a tőzsdén, tehát egy olyan foglalkozási körben folytatta, ahol a *szabad verseny* elve teljes mértékben uralkodott.

Ricardo korán kezdett érdeklődni a tudományok iránt, matematikával és kémiával is foglalkozott, azonban Smith Ádám művével való behatóbb foglalkozása érdeklődését teljesen a közgazdaságtan irányába terelte. Megfigyeléseit, gondolatait, kritikai észrevételeit szorgalmasan feljegyezte, s valószínű, hogy eredetileg nem is gondolt rá, hogy ezeket könyv alakjában valaha kiadja. 1810-ben, 38 éves korában jelent meg első nagyobb tanulmánya, a következő címmel: „Az aranyrudak magas ára, mint a bankjegyek elértéktelenedésének bizonyítéka.” Ezzel a tanulmányával Ricardo döntő módon szólt bele a bankjegyek kérdése körül akkoriban folyó vitába. A problémák egyébként sok tekintetben hasonlítottak a maiakhoz. Az Angol Bank helyzete a francia háborúk folytán fölötte megnehezült, az 1797. február 27-én lejátsszódott pánikban az aranykészlet egyhatedára, összegszerűen 1 millió fontra zuhant alá. A Bank kénytelen volt az arany szolgáltatását, a bankjegyek

beváltását, vagyis az úgynevezett *készfizetést* megszüntetni. Ez az állapot, vagyis a *papírpénz kényszerforgalma* egészen 1821-ig tartott. Ez annyit jelentett, hogy Angliából nem lehetett arannyal fizetni a külföldnek. Minthogy pedig Angliának sok fizetni valója volt: a külföldi kifizetések, a váltó-árfolyamok angol bankjegyekben számítva mindjobban emelkedtek. De emelkedtek a bankjegyek értékromlása következtében a jószágok, az áruk árai is. Ebből pedig mindenféle, a mi inflációs éveinkből még jól ismert zavarok következtek. Például a földbirtokosok a bérlőktől aranyban kívánták a földbért, vagy a bérlet összegének a bankjegyek értékcsökkenésének megfelelő felemelését kívánták.

Egyébként ennek az értékcsökkenésnek mértéke nem hasonlítható a mi inflációs tapasztalatainkhoz. Legmélyebb pontján is csak 30 %-os, átlagban 10 %-os volt. Ricardo az értékcsökkenés egyetlen okaként a bankjegyek kibocsátásának kellő mértéken felüli szaporítását jelölte meg. Vele szemben más tudósok azt állították, hogy a depreciaáció oka Anglia sok külföldi tartozása. Ez volt a gazdaságtörténetben az angol „bullion”-ról, aranyrúdról elnevezett „*bullionista vita*”. Ricardot és híveit „bullionisták”-nak, ellenfeleiket „antibullionisták”-nak nevezték. A vitában Ricardo maradt győztes annyiban, hogy a parlament aranybizottsága az ő állásfoglalását tette magáévá. Érvelésének lényege, kissé leegyszerűsítve, a következőkben foglalható össze: aranyat, mint minden egyéb árut akkor visznek ki egy országból, ha

olcsóbban kapható, mint külföldön. Ha tehát egy országban a jószágok árai magasak — ami egyértelmű azzal, hogy az arany ára alacsony — külföldről áruk fognak beözönlenni, ezek ellenében arany megy ki. Ilyenmódon belföldön megritkul az arany, értéke tehát emelkedik, viszont megváltozik az áruk mennyisége, értékük tehát csökken. Külföldön az ellenkező folyamat játszódik le: nemzetközileg tehát kiegyenlődés áll be. Ennek azonban nyilván az a feltétele, hogy az arany szabadon legyen kivihető, vagyis, hogy a bankjegyek bármikor beválthatók legyenek. Ilyen esetben az egész említett folyamat automatikusan játszódik le. Ámde ha a bankjegyekre való aranyszolgáltatást felfüggesztik, akkor a bankjegymennyiség szaporítása folytán hiába mennek fel az árak: nem lévén aranykivitel, a külföldi váltóárfolyamok korlátlanul emelkednek, a belföldi bankjegyek pedig szükségképen depreciiálódnak, veszítenek értékükből. Az elértéktelenedés orvosszere tehát, mondja Ricardo, hogy a Jegybank csökkentse a kibocsátott bankjegyek mennyiségét mindaddig, míg a forgalomban maradók értéke megfelel aranyértéküknek. A bankjegyek fedezetét pedig elsősorban a Banknál lévő aranyrudak alkossák. Ricardo emez elveit fogadta el a kérdés megvizsgálására kiküldött parlamenti bizottság jelentése, a híres „*Bullion Report*” és az Angol Bank jegykibocsátási szabályait megállapító 1844-es Peel-akta is ennek a fel fogásnak az értelmében az úgynevezett „teljes aranyfedezeti elv” alapján áll.

Ricardonak ez a röviden jellemzett tanulmánya nemcsak nagy tekintélyt szerzett neki, hanem a kor kiváló tudósainak, köztük *Malthusnak* és *Bentham* Jeremiásnak a barátságát is. Bentham kiváló képviselője volt az angol úgynevezett *utilitarista* erkölcsbölcseletnek, amely a társadalom értelmét és célját abban látta, hogy az egyéneket boldogulásukban segíti, *hasznot* jelent a számukra. Minél több hasznot nyújt egy társadalom a tagjainak, annál tökéletesebb. Látnivaló, hogy Bentham is, mint Smith Ádám az egyénből indult ki, az individualizmus képviselője, s ezek közé tartozik Ricardo is. Több kisebb bank- és hitelügyi tanulmány után 1817-ben adta ki: „A közgazdaság és adózás alapelvei” című, már említett főművét, amellyel az angol közgazdasági tudomány élére került. 1819-ben a parlament tagjává választották, ilyen minőségében azonban csak két ízben szólalt fel. Nem volt jó szónok, maga említi, hogy mennyire zavarban van, ha beszélnie kell, nem tudja legyőzni a félelmet, amely elfogja, amint a saját hangját hallja. 1821-ben megalapítja az Angol Közgazdasági Társaságot, a maga nemében az elsőt. 1823-ban betegsége miatt visszavonult a politikai élettől és néhány hónappal később, 51 éves korában súlyos szenvedéseitől megváltja a halál. Kortársai szerény fellépésű, kedves modorú emberként és jó családapaként jellemzik, aki a vitában szívesebben hallgatott, mint beszélt és mindig kész volt belátni tévedését. Művei bizony nem tartoznak a könnyű olvasmányok közé, állásfoglalása

nem is mindig teljesen érthető. Módszerét a legjobban úgy jellemezhetjük, hogy erősen az absztrakció és dedukció felé hajlik. *Absztrakció* alatt azt kell érteni, hogy a gazdasági jelenségek vizsgálatánál elvonatkozik minden egyéb motivumtól, gondolatban mintegy elszigeteli az embert a nem gazdasági tulajdonságaitól: tehát nem a maga élő egészében, csupán gazdasági mivoltában vizsgálja. Ez a módszer vezet a *csak gazdasági ember*, a „homo oeconomicus” fogalmához. *Dedukció* alatt viszont azt kell érteni, hogy Ricardo szeret kiindulni valamilyen feltevésből, s ennek a feltételezett esetnek vezet le azután a következményeit. Vagyis nem közvetlenül a történetileg adott valóságot kutatja, hanem problémáit és azok megoldását elvont feltevések és azokból eredő levezetések alapján akarja megvilágítani. Ez a deduktív módszer vezetett a közgazdaságtannak ma annyira elterjedt, úgynevezett matematikai iskolájához.

Nézzük azonban magukat a tanításokat. Ezek középpontjában az érték- és árelmélet áll, ebből következnek a jövedelemelméletek, jöllehet Ricardo maga egy helyütt azt mondja, hogy az utóbbiak függetlenek az értékelmélettől, s maga bevallja, hogy az utóbbival, vagyis a gazdasági érték magyarázatával nincs teljesen megelégedve. Ebben az értékelméletben Ricardo Smith Ádámhoz csatlakozik, de egyfelől némileg módosítja, másfelől pontosabban meghatározza annak tanait. Smith azt tanította, hogy minden jószág csereértékének, vagyis árának az alapja a létre-

hozásához szükséges munkamennyiség. Ezt a munkamennyiséget az idővel lehet mérni. A munka adja meg a jószágok „természetes árát.” Azonban fejlettebb társadalmi fokon ettől a „természetes ártól” meg kell különböztetnünk a „piaci árát”; ebben már nemcsak munkaköltség van, hanem részt kap belőle a föld használatáért a földtulajdonos, s a munkát lehetővé tévő tőkés vállalkozó is; más szóval a föld és a tőke is költségelemek, amelyeket meg kell fizetni. Ricardo Smithnek emez említett felfogásával szemben azt a felfogást akarja végigvinni, hogy *minden érték munka megtestesítése*, s hogy minden jószágnak csereértékét egyedül a munka adja meg. Hogyan lehet azonban akkor megmagyarázni a földjáradékot és a tőkés profitját? Ez éppen Ricardo főproblémája.

A földjáradék kérdése abban az időben Angliában a tudományos érdeklődés középpontjában állott. Főoka ennek a gabonaáraknak a XIX. század elején tapasztalt óriási emelkedése. 1796-ig az egész XVIII. század folyamán a búza legmagasabb ára 60 shilling volt quarterenként. A quarter ürmérték, kb. három hektoliternek felel meg. A francia háborúk és különösen a Napoleon elrendelte kontinentális zárnak a hatása alatt ez az ár igen erős mértékben emelkedett. 1801-ben 177 shillinggel éri el a maximumát, a régi árak tehát háromszorosát. 1810—13 között az átlagár még mindig 106 shilling. E magas árak természetesen azt váltották ki, hogy a földeket érdemes volt intenzívebben, több költséggel megművelni, s hogy a rosszabb minőségű földeket is erősen kihasználták, a

legelőket mindjobban felszántották. 1813-ban a parlament is bizottságot küldött ki a búza árának tanulmányozására. Ez a magas búzaár persze nagyon megnövelte a földbirtokosok jövedelmét. Angliában a mezőgazdaságban ez időben még legnagyobbbrészt a haszonbérlet rendszere uralkodott. A föld tulajdonosa pénzes vállalkozónak adta bérbe a földjét, aki azt a munkásokkal dolgoztatta fel. A termények árából tehát ez a három réteg kapott, a földbirtokos a haszonbért, a munkás a munkabért, a tőkés vállalkozónak maradt a profit. A francia fiziokraták és részben még Smith Ádám is a földjáradékban mintegy a természetet ajándékát látták. Ricardo ellenben tagadja a természetnek ezt a szerepét és a *munkából* magyarázza a földhaszonbér lehetőségét. Hogyan? Ez épen elemzéseinek talán legérdekesebb része.

Kiindul abból a tételből, hogy a jószágok csereértékét az előállításukhoz szükséges munka mennyisége szabja meg. Igaz, hogy ebben az úgynevezett munkaértékelméletben némi engedményt tesz, elismervén, hogy az értékalakulásban a ritkasági tényezőnek is lehet szerepe, például régi képeknél, régi boroknál, s más eféléknél. Vannak olyan jószágok, amelyeket az ember *tetszése szerint szaporíthat* és olyanok, amelyeket *nem szaporíthat tetszése szerint*. A föld nyilván nem tartozik a tetszés szerint szaporítható jószágok közé. Tegyük fel, hogy egy újonnan benépesedni kezdő gyarmaton sok egyformán elsőrangú minőségű föld áll rendelkezésre és pedig — egyelőre legalább, a lakosság alacsony számát te-

kintve — mindenkinek jut annyi, amennyit csak akar. Ilyen körülmények között a földtermények, mondjuk egyszerűség kedvéért, a *búza ára* kizárólag az előállításához szükséges, mindenütt egyforma munkamenynyiséget, munkaköltséget képviseli. Mi történik azonban, ha a legjobb minőségű földek elfogynak, s a népesség szaporodása következtében most már a másodrangúak megművelésére kerül a sor? Itt nyilván több költséget, több munkát kell áldozni; ennek következtében ezeknek magasabb búzaárat is kell hozniok. Ámde a termények árai a piacon ugyanazok, bármelyik földről erednek is. Ebből következik, hogy a jobb-minőségű földek tulajdonosai, akik alacsonyabb költségekkel állítják elő a búzát, különbözethez, *járadékhoz* jutnak. Ha most még rosszabb minőségű földekre kerül a sor, a költségek, a munka mindjobban emelkedni fog, s az összes minőségileg előbb álló földek járadékot élveznek. Ime az eltérés Smith elméletétől: ott még a földért fizetett használati díj a piaci árban *költségelemként* szerepelt, Ricardo következetesen ragaszkodik ahhoz az alapelvhez, hogy költséget kizárólag a munka képvisel. A földjáradék nem eleme, nem oka az árnak, hanem *következménye*. Ugyanilyen okoskodással lehet élni, ha nem a fenti absztrakciót követjük, azt a példát, hogy mindig rosszabb földekre kerül a megművelés, hanem abból indulunk ki, hogy ugyanabból a földből kell a szaporodó népesség ellátására több gabonát nyerni. Ebben az esetben tudniillik a *föld csökkenő hozadékanak törvénye* érvényesül, a termésmennyiség nem fog a befektetett

munkamennyiséggel arányosan növekedni, hanem a későbbi befektetések mindig kisebb és kisebb eredményt hoznak. Akárhogy is magyarázzuk, végeredményben a búza árát mindig a legdrágábban előállított, még szükségelt búza termelési költsége, az ezt képviselő maximális munka szabja meg, az olcsóbban termelők tehát különbözeti járadékhoz jutnak: ez éppen a *földbirtokosok jövedelme*.

Míg a föld nem tetszés szerint szaporítható jószág, a munka éppen ellenkezőleg a tetszés szerint szaporítható jószágok közé tartozik. Árát tehát a mindig egyforma termelési, reprodukciós költség szabja meg. Mi a munka termelési költsége? Nyilván a munkás létfenntartása. A munkás létfenntartására szolgáló jószágok előállításához szükséges munkamennyiség lesz a *munka természetes ára*. Ámde nem csupán az egyes munkásról van szó. Hiszen, ha a munkás csak annyi bért kap, hogy ebből csak önmagát tudja eltartani, akkor halála után nem lesz, aki helyette dolgozzék; a munka reprodukciós költségei közé tartozik a következő nemzedék munkájának biztosítása is. Más szóval a munkásnak annyit kell keresnie, hogy abból családját, nevezetesen a feleségét és két gyermekét eltarthassa. Ez a két gyermek lép a szülők helyére, ugyanazt a munkamennyiséget szolgáltatva. „A munka természetes ára” — mondja Ricardo — „az a bér, amely a munkásoknak megadja a lehetőséget saját maguk létfenntartására és fajuk csökkenés és szaporodás nélküli biztosítására.” Ha a szaporodás nagyobb mérvű, ha kettőnél több gyermek

jut egy-egy jelenlegi munkáspárra, akkor a bérnek mindaddig esnie kell, míg a nélkülözések és a nagyobb gyermekhalandóság következtében ismét helyre nem áll az egyensúly. Talán felesleges is hangsúlyoznunk, hogy Ricardo mindig a tényleges, az ú. n. *reális bér állandóságára* gondol, a pénzben kifejezett, névleges munkabérnek természetesen változnia kell, a gabonaárak emelkedésével szükségképen emelkedik. De a névleges bérrel megvásárolható jószágok mennyisége mindig ugyanaz marad. Látnivaló, hogy Ricardonak ez a munkabér-elmélete nagyon pesszimisztikus képet fest a munkások sorsáról: e tekintetben Malthus népesezési törvényére emlékeztet. Miután itt egy kikeverülhetetlenül érvényesülő gazdasági törvénnyel állunk szemben, Ricardo és hívei szerint semmiféle intézkedéssel, felső beavatkozással sem lehet segíteni a munkástömegek szomorú sorsán. Egyetlen lehetőség soruk javítására, hogy gyermekeik számát csökkentsék, az pedig kizárólag tőlük függ. Ez az a törvény, amelyet később a szocialista *Lassalle Ferdinand vassbértörvénynek* nevezett el. Míg Ricardo egy örök érvényű, mondhatnók, szinte természettudományi törvényszerűséget látott benne, a szocialisták agitációs eszközül használták, azt mondva, hogy Ricardo megállapítása csupán a fennálló tőkés gazdasági rendszerre érvényes.

Láttuk a földjára és a munkabér magyarázatát, hátra van még a tőkés nyereség, a profit megértése. A profit magában foglalja úgy a tőkekamatot, mint a vállalkozói nyereséget, vagyis olyan valakinek a jö-

vedelméről van szó, aki tőkéjével maga vállalkozik. „Tőke” — mondja Ricardo — „egy ország vagyonának az az része, amely a termelésben szerepel és élelemből, ruhából, szerszámokból, nyersanyagokból, gépekből stb. áll, amelyek a munkát hatékonyra teszik.” Végeredményben a tőke is munkából ered, a tőkés a munkaterméket nem fogyasztási, hanem termelési célra használja. És pedig abba a termelési ágba fekteti be tőkéjét, amely a legnagyobb nyereséget igéri. A földbérlő esetében — és ez a példa a többi termelési ágra is érvényes — a tőkés nyereséget a földjáradékra és munkabérre kifizetett összegben felül megmaradó összeg képviseli. Mitől függ e maradáknak a nagysága? Úgy is felvethetjük a kérdést: milyen viszonyban áll egymáshoz a jövedelem elemzett három fajtája? Könnyen belátható, hogy a földtulajdonos járadéka és a munkás bére között nincs ellentét; minél erősebben szaporodik a lakosság, annál inkább igénybe kell venni a kevésbé jó földeket. Annál inkább emelkedik tehát a termelési költség, emelkedik tehát a földjáradék és a gabona ára; és szükségképen névleges értelemben emelkednek a munkabérek is. Azonban végeredményben a munkabér szempontjából a földjáradék magassága közömbös valami. Ellentét van azonban a tőkés vállalkozó és a munkás között. „A profit” — mondja megint Ricardo — „csak olyan mértékben emelkedhetik, amilyen mértékben a bér csökken, a bér csak a profit terhére lehet magasabb és vice versa”. Ez bizony megint szomorú megállapítás, amelyben benne

van a kapitalizmus bérviszályainak magva. A fejlődésnek pedig szükségképen az az irányzata, hogy a munkára mind nagyobb rész jut, a profitráta ellenben mindinkább csökken. És ez azért van így, „mert a társadalom és a vagyonosodás haladásában a létfenntartási cikkek szaporítása mindig emelkedő mennyiségű munkát kíván”. Ime ugyanaz az ok, amely a földjáradék állandó emelkedéséhez vezetett, vezet a profitráta állandó csökkenéséhez is. Persze abból, hogy a tőkés mind több pénzt ad munkabérre, nem következik, hogy az egyes munkás evvel nyer: hiszen a munkabér emelkedését ellensúlyozzák az árak; árukra átváltva a bér mindig ugyanaz marad.

Ime a Ricardo-féle jövedelemalakulási elmélet lényege: a földjáradék folytonosan emelkedő vonallal jelezhető, a reális értelemben vett munkabér vonala egyenes, változatlan, vízszintes, míg a profitráta vonalának mintegy a kettő közé szorítva szükségképen állandóan csökkennie kell, és végül teljesen meg is szűnhetik. Ez akkor fog bekövetkezni, ha a lakosság is eléri a lehetséges maximumot és a népszaporodás megáll.

Van abban bizonyos irónia, — mondja egy francia tudós —, hogy a profit folytonos csökkenésének törvényét a kapitalizmus első nagy képviselője tárta fel. De Ricardot mégis megnyugtatta, hogy a profitráta folytonos esését és a földjáradék emelkedését ellenkező irányban ható erők ellensúlyozhatják, ilyen mindenekelőtt a *kereskedelem teljes szabadsága*. Ha külföldről szabadon bejöhet az első minőségű földeken termelt,

alacsony áru búza, akkor belföldön nem kerülhet a sor a rossz minőségű földekre, tehát a földjáradék nem emelkedhetik. Viszont az alacsonyabb búzaárak alacsonyabb munkabért tesznek lehetővé, ami a profit csökkenését akadályozza. Ricardo ilyen módon mindenekelőtt *a tőke érdekében* kívánja a kereskedelem szabadságát; de emellett szól az is, hogy ezáltal válik lehetővé a legjobb munkamegosztás, tehát a munka legjobb felhasználása is.

Érdekes lett volna, ha időnk engedné, ezek után Ricardo tanainak sorsát is részletezőbb figyelemmel kísérni. Bizonyos, hogy úgy a tudományra, mint a gyakorlatra, különösen az angol gazdaságpolitika alakulására döntő jelentőségű hatása volt. Túlzás nélkül elmondható, hogy a kapitalista liberálisizmus hívei a XIX. század uralkodó gazdaságpolitikai irányzatának elméleti megalapozását mai napig is elsősorban Ricardoból merítik.

IX.

A DOLGOZÓK TÁRSADALMÁNAK PRÓFÉTAJA.

A francia forradalmat követő forrongó idők egyik legérdekesebb, legnagyobb hatású gondolkozója és a francia szellem egyik legjellegzetesebb képviselője *Claude Henry de Saint-Simon* gróf, a *munkán* alapuló társadalmi és gazdasági szervezet egyik első hirdetője. Több mint száz évvel ezelőtt nagyszámú irataiban kidolgozott elvei Európa eszmei irányzatainak küzdelmei között ma is aktuálisak.

Saint-Simon gróf 1760-ban született Franciaország egyik legelőkelőbb, nagyvagyonú családjának sarjaként. A féktelen akaratú gyerekekkel atyjának sok baja volt, ezért szigorú nevelésben részesült. Később panaszkodva említi: „elhalmoztak tanítómesterekkel anélkül, hogy időt hagytak volna gondolkoznom afelől, amire tanítottak.” Élete kalandos, nagy sorsfordulókkal teli élet, egységét azonban megadja a lelkeben folyton élő törekvés, hogy az emberiségnek megmutassa a jobb jövő felé vezető utat. Családi hagyományait követve, katonai pályára lép, résztvesz az amerikai szabadságharcban, megsebesül és az angolok fogságába kerül. A békekötés után visszatér Franciaországba, de a garnizónélet nincs inyére és

kilép a hadseregből. A forradalom kitörését lelkesedéssel üdvözli és lemond a birtokairól, de mint régi főnemes nem játszik a forradalomban politikai szerepet. A terror uralma alatt elfogják, de Robespierre bukása visszaadja szabadságát. Ezután élénk részt vesz a nemzeti javakkal üzött spekulációban. Ezen az úton nagy vagyónra tesz szert és erre a spekuláns átalakul nagy úrrá, palotájában pazar lakomákon művészeket, különösen pedig tudósokat lát vendégül, akiktől tanulni akar. Hasonló célból jár a műegyetemre, később pedig az orvosi karra. 1801-ben megnősül, de tíz hónappal később békésen, könnyek közt válik el feleségétől, szóbeszéd szerint azért, hogy Genfbe utazzék, megkérni az özvegygé vált *Mme de Staël* kezét. A nagy író nő egyik munkájában olyan bölcseleti rendszer utáni vágyáról szól, amely „azzá lehetne számunkra, mint a keresztény vallás volt a mult számára.” Ilyenféle törekvések éltek Saint-Simon lelkében is: a forradalmak által szétrombolt régi világ elveinek helyébe új szervező elveket találni, megalkotni az új társadalmat. E célra akarta egyesíteni a saját erejét *Mme de Staël*ével. Állítólag e szavakkal fordult a hírneves írónőhöz: „Asszonyom, kegyed a világ legrendkívülibb asszonya, míg én a legrendkívülibb férfiak vagyok: mi ketten kétségkívül egy még rendkívülibb gyermeknek lehetnénk szülőivé”. A házasságból persze nem lett semmi.

Mindez azonban inkább csak szóbeszéd, mint valóság. Pazarló életmódja következtében vagyona teljesen elúszott és ekkor 1805-ben kezdődik életének

utolsó korszaka. Ekkor írta meg munkái túlnyomó részét. Ilyen szempontból tekintve termékeny, de egyébként nehéz idöket él; egy ideig zálogházi másoló, azután összekerül volt inasával, Diarddal, aki néhány esztendeig eltartja. Erre annál nagyobb szüksége volt, mert egészségi állapota mind rosszabbodott, vért köpött. Ebben az időben jelenik meg első nagy dolgozata: „Bevezetés a XIX. század tudományos munkáiba”. 1810-ben Diard meghal s újra kezdődnek az anyagi nehézségek. Később valahogyan megint javul a helyzet, talán családjától kap bizonyos évjáradékot, annyira, hogy még titkárt is tarthat. Első titkára *Thierry Ágoston* volt, a későbbi nagy történetíró. Azután a titkár *Comte Ágost*, a XIX. század legnagyobb francia filozófusa. Ekkoriban Saint-Simon folyton dolgozik, de rendszertelen életmódja megint romlásba dönti és 1823-ban az anyagi gondok súlya alatt egy pillanatra elveszíti életkedvét és öngyilkosságot kísérel meg. Egyik szemével világa árán felépül és újra munkához fog. Ekkor tanítványai egy kis csoportja veszi pártfogásába, különösen *Rodriguez* bankár, 1825-ben bekövetkezett haláláig.

Halálos ágyát hívei sereglették körül, akiknek közös terveikről beszélt: „Rodriguez, ne feledd el, ahhoz, hogy nagyot alkossunk, lelkesedés kell. Egész életem egy eszmében foglalható össze: minden embernek lehetővé tenni képességeinek szabad fejlődését.” Aztán egy újonnan alakítandó folyóírra célozva szólott: „második számunk után 48 órával meg fog ala-

kulni a dolgozók pártja; a jövő a miénk...". E szavakkal búcsúzott el az élettől Saint-Simon grófja.

Mint látjuk, nagyon változatos, zaklatott életet élt. Mégis ennnek a sokszínű pályának megvan a maga egysége, alapjellembonása ott van az összes életformákban, amelyekben megmutatkozott. És ez az alapvonás: irtózat mindattól, ami közönséges, szenvedélyes vágy az új és a nagy után. Ez a szenvedélyesség és a hivatásában való hit sohase hagyta el. 15 éves korától kezdve inasának naponként e szavakkal kellett felkeltenie: „Gróf úr, ébredjen, önnek nagy dolgokat kell cselekednie!” Később, mint meséli, egyszer álmában Nagy Károlyt látta, akitől családja magát származtatta és a nagy császár azt mondta neki: „Fiam, a te sikereid, mint filozófusé, olyanok lesznek, aminőket én katona- és államférfiként arattam.” Ez a lelkesültség, ez a nagy dics- és tettvágy volt jellemének alapvonása és ezt minden alkotás alapfeltételének tartotta. „Mindent megtettem” — írja egy fiatal rokonához intézett levelében — „hogy fellelkesítselek, hogy örüllté tegyelek, mert az örület, kedves Viktor, nem más, mint végletekbe vitt lelkesültség és ez a végletes lelkesültség nélkülözhetetlen ahhoz, hogy nagy dolgokat alkossunk.” Innen van, hogy nem törődött a pénzzel, hogy környezetével sokszor éreztette szellemi felsőbbbőségét, viszont ezt a tulajdonságát mérsékelte kedves modora és a törekvései és érzületei által felébresztett tisztelet. Kora legkiválóbb elméire tagadhatatlanul igen nagy hatást gyakorolt.

De nemcsak e jellembeli tulajdonságokban mutatkozik meg élete egysége, hanem abban is, hogy mindenben, amit cselekedett, folyton egyetlen cél lebegett szeme előtt, egyetlen eszme szolgálója volt: *újjá szervezni az európai társadalmakat a tudomány és munka alapján.* Maga írja egy helyütt, hogy különböző pályái mind csupán e hivatásához szükséges előkészületek voltak. E cél szolgálatában foglalkozott a tudományokkal és ugyan e célból készített mindenféle nagy terveket az emberiség sorsának megjavítása érdekében. Még fiatalon Amerikában a mexikói alkirály előtt felveti a két óceánt összekötő csatorna tervét. Később egyszer Párisban összehívja a tőkéseket és egy óriási bankról beszél nekik, amelynek nyereségeit az emberiségre hasznos munkák megvalósítására lehetne fordítani.

Nagyszámú iratait ugyanaz a szétszórtság, vázaltszerűség jellemzi, mint életét, egyik témától a másikhoz csapong, örökös kitérései között nem csekély fáradság gondolatmenetét követni. Művei két csoportra oszthatók: az egyikbe a tudomány és bölcsélet, a másikba a politika kérdései tartoznak. A két csoport természetesen szorosan összefügg egymással. Az elsőbe tartozik az 1813-ból való „Emlékirat az ember tudományáról”, a másodikba „Az európai társadalmak újjászervezése” 1814-ből, „Az iparos rendszerről” szóló 1822-ből, végül az „Új kereszténység” 1824-ből.

Mint említettük, Saint-Simon bölcséleti és társadalomtudományi elvei szorosan összefüggenek.

Szerinte egy társadalmi rendszer nem egyéb, mint egy gondolatrendszer alkalmazása. Az embereket a gondolkodás egyformasága, az eszmék közössége fűzi össze társadalommá. „A pozitív erkölcsi eszmék hasonlósága” — írja egy *Chateaubriand*hoz intézett levelében — „ az egyetlen kapocs, amely az embereket társadalomban képes egyesíteni”. Az intézmények nem egyebek, mint eszmék megvalósításai. Eddig a vallás volt a társadalom lelke, a vallás jelentette a filozófiát, amely nem egyéb, mint az egész emberi tudás, az összes tudományok egységbe fogása. A bölcelet az ismeretek összessége, enciklopédiája. A társadalom újjászervezéséhez egy új ilyen átfogó bölceletre, enciklopédiára van szükség. A XVIII. század francia filozófiája csupán kritikai és forradalmi volt, a XIX. század új bölceletének alkotónak és szervezőnek kell lennie.

Ilyenmódon a bölcelet a politikai tudomány alapja. „A bölcselő” — írja egy helyt — „a gondolkodás csúcspontján áll: innen szemléli, hogy mi volt a világ és mivé kell lennie. Nem csupán megfigyelő, hanem cselekvő; elsőrangú cselekvő az erkölcsi világban, mert az ő véleményei arról, hogy mivé kell lennie a világnak, szabályozzák az emberi társadalmat”. Az új enciklopédikus bölcelet csak úgy lehetséges, ha az összes tudományok s nevezetesen az *emberről szóló tudomány* ugyanolyan jelleget ölt, mint a természettudományok. Ugyanazt a tudományos szellemet, amely a csillagászatban, a fizikában, vegytanban érvényesül, ki kell terjeszteni az em-

berre és a társadalmakra is; vagyis meg kell alkotni a pozitív társadalomtudományt, akkor a filozófia megadhatja azt az eszme-rendszert, ha úgy tetszik, azt a vallást, amely az új társadalom alapját alkotja. Ime, itt látjuk első csiráját annak a szellemi erőfeszítésnek, amely végül az „Új kereszténység” tanaihoz vezetett.

Az emberre vonatkozó tudományt, ismételjük, ugyanolyan szellemben kell megalkotni, mint amilyen a természettudományokban megmutatkozik. A világ egy, ezért minden részére ugyanaz a módszer alkalmazandó; az ember a világegyetemmel szemben „olyan mint egy kis zsebóra, amely bele van zárva egy óriási óraműbe s átveszi mozgásait”. A XV. század óta minden tudományos kutatás tények megfigyelése alapján történik, ezen a tapasztalati, pozitív alapon szerveződött újjá a csillagászat, a fizika, a kémia. Ezért az élet és az ember tudományának, a fiziológiának is ezzel a módszerrel kell élnie. A fiziológia egyfelől az emberi egyének, de másfelől a társadalmi szervek, képződmények tudománya. Ime a pozitív társadalomtudomány, a szociális fiziológia megalapozása. Ennek a tudománynak fogja később Comte Ágoston, Saint-Simon tanítványa, a „szociológia” nevet adni. „A társadalom — mondja Saint-Simon — „nem élőlények pusztá halmazata, akiknek cselekvései csupán egyéni önkényükből folynak”... „a társadalom ellenkezőleg mindenekelőtt valóságos gépezet, amelynek összes részei különböző módon járulnak hozzá az egész működéséhez. Az emberek

egyesülése valósággal új lényt hoz létre, amely többé-kevésbbé erőteljes vagy ingadozó, a szerint, hogy szervei többé vagy kevésbbé pontosan teljesítik a rájuk bízott feladatokat."

A politikának a társadalomtudományon kell alapulnia, a társadalmi tünetmények megfigyelése és megmagyarázása pedig a *történelem* segítségével történik. A társadalomtudomány vezetőfogalma a haladásé. Meghatározni azt a rendet, amely szerint az emberiség a multban kifejlődött, és ebből következtetni arra, hogy mivé kell tovább fejlődnie a jövőben: íme a gondolkozó feladata. „A jól megfigyelt multból könnyű levezetni a jövőt”. Persze, a társadalomtudományt nem az uralkodóházak sorsa érdekli, hanem az egész emberiség egységes történeti fejlődésének módja. Kiindulni a legegyszerűbb kezdetekből, sőt az állatok életéből és mind feljebb emelkedve, megállapítani a fejlődés és civilizáció menetét: íme a nagyszerű cél, amelyet Saint Simon a társadalomtudós elé tűz.

E tudományos célkitűzéssel Saint-Simon közvetlen gyakorlati feladatot akart megoldani, arra a kérdésre akarta megtalálni a feleletet: *milyen társadalmi rendszert kíván a francia forradalom után az európai országok helyzete?* E kérdésre nem lehet úgy felelni, mint a XVIII. század gondolkozói tették, egyszerűen kitalálni, összeilleszteni egy új társadalmi formát; hanem fel kell fedezni, meg kell találni a történelmi folyamatban kialakulóban lévő rendet, meg kell állapítani, hogy azokból az elemek-

ből, amelyek a társadalmat alkotják, melyek azok, amelyek erősödnek és melyek viszont azok, amelyek eltűnőben vannak: így lehet a mult maradványai alatt felismerni a jövőndőt.

A mai társadalmak a középkorban a XI. és XII. században alakultak ki. „A mult bölcséleti megfigyelésének” tehát innen kell kiindulnia. A középkori társadalom két súlypont körül szerveződött: az egyik a hűbérurak katonai hatalma, a hűbéruraké volt minden tulajdon és alájuk voltak rendelve a munkások. A másik súlypont az egyház, amelynek a szellemi irányítás volt a kezében. A feudális urak vezették a termelést, a papok a lelkeket. Ezt a rendszert Saint-Simon *katonai-theologikus rendszernek* nevezi. Virágzása tetőpontját a XI. században éri el. Ekkor volt a papság és a hűbérurak hatalma a legnagyobb. Ámde ugyanekkor már kezd megszületni két új társadalmi erő: az egyik a városok iparos lakossága, amely mindjobban felszabadul a hűbérurak hatalma alól és katonai célok helyett gazdasági célokat követ. A másik erő a természettudomány, ez megszünteti az egyház kizárólagos szellemi uralmát, most a tudósok is kezdik irányítani a gondolkozást. Hatalmukat erősíti a nyomdászat feltalálása, Copernikus és Galilei tanításai. A XVI. század a szabad vizsgálódás elvével nagy szellemi forradalmat indít meg és a francia forradalommal a régi katonai-papi uralom végetér.

Ámde az új erők nem csupán a régiek lerombolására szolgáltak, hanem új szervező elveket is ad-

tak, a régi társadalmi rend helyén egy új van kifejlődőben. Míg régen a gazdaság a vallási és katonai céloknak volt alárendelve, ma szinte az egész társadalom a gazdasági erők hatalmába került. Még a katonai erő is elsősorban tőle függ, hiszen nemcsak vitézséget, hanem pénzt, gépeket kíván. Mindezeknél fogva a gazdaság, az iparosok osztálya mind nagyobb politikai hatalomra tesz szert. Míg a feudális rendszer katonai, emez békés természetű, ott a cél a hódítás, itt a termelés. A francia forradalom ledöntötte a régi rendet, de nem tudta megalkotni az újat. Utána a társadalmi kérdés abban a problémában csúcsosodik ki: vagy mindenben restaurálni a régi társadalmat, vagy megalkotni az új rendszert. Az első lehetetlenség. A régi tanok lerombolása teljes és visszavonhatatlan, bár az igazi gondolkozók mindenkor tisztelettel és hálával fogják azokat emlegetni a kitűnő szolgálatok miatt, amelyeket a civilizációnak tettek. De az emlék immár egyetlen területük, aktivitást többé nem követelhetnek. A modern társadalmakban a munkások és tudósok végzik a legfontosabb társadalmi funkciókat. A régi rend képviselői semmi valóságos hasznót nem hajtanak, és csak a szokás hatalmánál fogva élnek tovább. Ezt az állítást próbálta Saint-Simon érzékeltetni ismert, híressé vált parabolájában. Képzeljük el — mondja — hogy Franciaország egy napon elveszítené a király fivérét, a főhercegeket, a főpapokat, a bírákat stb. és mindezek felül a tízezer leggazdagabb birtokost, akik munka nélkül földjük járadékából élnek. A csa-

pás lesujtaná a franciákat, mert jó emberek, de az államra semmiféle rossz se származnék belőle. Egész sereg francia van, aki a király fivérének szerepét ép oly jól be tudná tölteni, ... a kastélyok csarnokai tele vannak udvaroncokkal, akik bármikor elfoglalhatják a korona-méltóságokat....., ami pedig a tízezer birtokost illeti, örököseiknek nem volna semmi nehézségük, hogy szalonjaikban épen olyan jól mozogjanak, mint ők. Egészen más történnék, ha a harmincezer említett egyén helyett az ország egyszerre elveszítené ötven legjobb fizikusát, ötven legjobb vegyészét, orvosát, bankárját, kétszáz legjobb kereskedőjét, hatszáz legjobb földművelőjét, ötszáz legjobb kohászát stb. Ha így csak háromezer ember tűnnék el, az ország lélek nélküli testté válnék és legalább egy nemzedék kellene hozzá, hogy ezt a csapást kiheverje.

A régi rendszer nem térhet vissza, nem lehetséges tehát más módszer, nem lehet végleges egyensúlyba hozni a modern társadalmakat, csak úgy, hogy tisztán az új, iparos alapon szervezzük meg azokat. Az „iparos” szó itt nagyon tág értelemben értődik: mindenki beletartozik, aki társadalmilag hasznos, termelő munkát végez, tehát a földművesek, tudósok, mérnökök, bankárok, művészek is. Jobban kifejeznők a saint-simoni „iparos” szó értelmét, ha egyszerűen „dolgozó”-nak fordítanók. „A hasznos dolgok termelése” — mondja — „az egyetlen észszerű és pozitív cél, amelyet az államok maguk elé tűzhetnek és az iparos társadalmakban az embereket

csupán a gazdasági érdekek tartják össze". Az egész társadalom a gazdaságon nyugszik, a gazdaság a társadalom létének egyetlen biztosítója, a gazdaságilag legkedvezőbb helyzet a társadalomra nézve is a legkedvezőbb. Ebből következik, hogy egyedül a hasznos dolgok termelőit illeti meg a társadalom irányítása, *az ő kezükbe kell tehát letenni a politikai hatalmat is.* A társadalom központi szervének feladata a társadalom gazdasági tevékenységének vezetése. És e központi szervnek szükségképen a gazdasági élet képviselőiből kell állania. Földbirtokosok, tőkések csak akkor tartoznak ebbe a kategóriába, ha maguk is dolgoznak, de akik munkanélküli jövedelmet élveznek, azok herék, nem vehetnek aktív részt a méhek, a dolgozók társadalmában. Saint Simon tehát, látnivaló, nem fordul a magántulajdon ellen, de a járadékból élőket kizárja a politikai jogokból.

Az iparos rend két nagy családból áll: az egyik a tudósoké, akik az elmélet munkásai, a másik a közvetlen termelőké, akik az alkalmazás, a gyakorlat tudósai. De az elsőbbség a tudósokkal szemben a termelő munkásokat illeti meg.

Saint-Simon gróf tanai a *szocializmus* egyik sajátos válfaját képviselik. Szerinte a társadalom lényege a gazdaság, a politikai életnek is egyetlen anyagát a termelés adja. A társadalom a gazdasági funkciók összessége, a termelés hatalmas szövetkezete. Mindamellett Saint-Simon szocializmusa nem jelent valami állami egységesítést, nem is az eszközök köztulajdonba vételét. Eszébe se jut, hogy az

ipari és kereskedelmi tevékenységek más úton is folytathatók, mint magánkezdeményezéssel; csak annyit kíván, hogy a magánvállalkozások irányító szervek vezetése alatt működjenek és ezek biztosítsák a termelés egységét és összhangját. A parlament három házból állana: az első a *feltalálás* kamarája, háromszáz taggal, a mérnökök és művészek sorából. A második a *vizsgálaté*, amelyben száz-száz matematikus, fizikus és fiziológus foglal helyet. Ez tudományosan ellenőrzi az első kamara terveit és irányítja a nevelést. Végül a *végrehajtás* kamarája, amelynek tagjai az ipar, kereskedelem és mezőgazdaság képviselői, ez dönt a gyakorlati megvalósításról és a költségvetésről. Ez a többé-kevésbé utópisztikus szervezeti forma, amelynek többféle változatával találkozunk, persze nem tartozik a rendszer lényegéhez. De két fontos elvi szempont hámozható ki belőle, amelynek ma is van időszerűsége. Az egyik a foglalkozás szerinti, a professzionális népképviselőlet eszméje, a másik a tudomány sajátos hatalmának kiemelése: a tudománynak az a szerepe a társadalomban, mint az értelemnek az egyéni cselekvésben.

Ami a kormányzat szerepét illeti, közvetlen beavatkozása csak árthat az önmagát szabályozó gazdasági életnek. A kormányzat fő feladata, hogy a dolgozókat megvédje a henyék ellen, akik csak fogyasztani akarnak, anélkül, hogy termelnének. Egyébként az államforma kérdése közömbös valami. Az iparos vagyis dolgozó társadalmat nem kell parancsokkal kormányozni, elég egyszerűen megmon-

dani, mi felel meg a dolgok természetének. Például a tudomány megállapítja a közegészségügy törvényeit, az iparos rendszer azután megvalósítja a szükséges intézményeket. „A régi rendben” — írja Saint-Simon — „a társadalmat emberek kormányozták, az újban csupán az elvek”. És az emberek önként alávetik magukat az elveknek, mert belátják igazságukat. Ilyen társadalomban nincsenek többé előjogok és egyenlőtlenségek, mindenki azt a szerepet kapja, amelynek meg tud felelni. „Az igazi egyenlőség abban áll, hogy a társadalomtól mindenki annyit kapjon, amennyi társadalmi munkájának, vagyis képességeinek és hasznos alkalmazásuknak megfelel.” Az iparos társadalmakat nem is kell erővel kormányozni, hanem úgy kell igazgatni, mint ahogy a bankokat, biztosító társaságokat. Csak ebben a rendszerben juthat igazán érvényre a szabadság, amely a társadalomnak hasznos képességek legteljesebb kifejtéséből áll. Miután egy nemzet nem egyéb, mint egy hatalmas műhely, az irányító szervek legfontosabb feladata a termelést mennél eredményesebbé tenni. E végből szükséges, hogy a termelési eszközök azoknak a kezében legyenek, akik legjobban fel tudják használni. Ezért a *tulajdonjogot* meg kell reformálni. Saint-Simon azonban e részben, eltérőleg más szocialistáktól, nagyon mértéktartó. Elismeri, hogy a tulajdonjog minden társadalmi organizációnak alapja; ebből azonban nem következik, hogy nem lehet módosítani. És pedig úgy kell módosítani, hogy a tehetség és birtoklás ne legyenek elválasztva egymás-

tól. Saint-Simon e célból nagyon mértékletes reformokat ajánl, csupán később tanítványai akarnak minden örökösödést eltörölni, hogy ilyen módon mindenki csak a saját munkája útján jusson tulajdonhoz.

Saint-Simon előtt a társadalmi szervezet egyetlen céljaként a termelés irányítása és fokozása lebegett. De később e fölé a pusztá gazdasági cél fölé egy magasabb, erkölcsi célt emel. Belátta, hogy még a legtökéletesebben megszervezett társadalomban sem elegendő az önzés, a pusztá gazdasági érdek motívuma. Ezért az önzést le kell küzdeni. Erre szolgál az erkölcsiség, amelynek alapelve: szeresd felebarátodat. A keresztény vallás isteni megalapítója azt parancsolja, hogy az emberek mindenkit testvérüknek tekintsenek, elősegítsék társaik jólétét. Itt az ideje, hogy ez a magasztos elv a világi létben is érvényesüljön, a világi hatalom is annak a jegyében szerveztessék. Az emberszeretet elve megkívánja, hogy a társadalom különösen azok felé forduljon, akik csak a kezük munkájából élnek s javítson a nagy tömegek sorsán. Munkát adni, ismereteket terjeszteni, üdülést nyújtani és más effélék a keresztény filantrópia elvéből szükségképen következnek.

Ez a békés iparos társadalmi rendszer csak úgy állhat fenn, ha minden nép elfogadja azt: innen a nemzetköziség kívánsága. A foglalkozások különben is átnyulnak az országhatárokon s a hivatási ágak között nemzetközi értelemben is összetartás és ér-

deklódés van. De ugyanezt kívánja a kereszténység is: a keresztény erkölcsnek kell adnia a nagy európai ipari mechanizmus lelkét. Saint-Simon szerint a kereszténységnek nem a dogmák, hanem az erkölcsstan a lényege. „Legjobb theológus az”, — mondja — „aki az isteni erkölcs alapelvét legjobban alkalmazza a gyakorlatban, ő Isten vikáriusa e földön”. Az „Új kereszténység” című könyv főtárgya, hogy a keresztény erkölcsöt minden dogmától elválasztva, az új vallásrendszernek egyetlen alapjává tegye. A földön, a társadalmi rendszerben kell megvalósítani azt az elvet, hogy az emberek egymást testvérekként tekintsék.

Látnivaló e rövid fejtegetésből is, hogy mindazoknak a nagy szellemi áramlatoknak, amelyek a XIX. századot megtöltötték, a csirája ott van ennek a geniális, szertelen, eszméktől és dicsvágytól fűtött francia főnemesnek a műveiben: a pozitív filozófia, a szocializmus, a korporációs alkotmány, sőt a vállalási megújhódás kívánsága is. Mondanunk sem kell, hogy ezek a radikális tanok nagyon sokféle bírálatot váltottak ki. És joggal. Kétségekívül túlbecsülik a gazdaság szerepét egyéb társadalmi jelenségek rovására, túlságosan materiálisak és racionálisak, hiszen Saint-Simon értelmezésében még a kereszténységből is szinte eltűnik a vallás lényege: a hit. De most nem térhetünk ki részletesen bírálatos szempontokra, ép úgy nem fejthetjük ki, hogyan alakultak át eszméi tanítványainál, akik valóságos vallásos szektába egyesültek a saint-simoni tanítás

ápolására. Mai előadásunk csupán a gróf gondolatvilágát próbálta kissé megvilágítani. E nyugtalan szellemről annyit mindenesetre elismerhetünk, hogy kora kívánságainak mélyreható megértője, a tudomány, a munka és a testvériség társadalmának prófétája volt.

X.

A NÉMETEK LEGNAGYOBB KÖZGAZDÁJA.

Közel száz éve, 1841-ben jelent meg *List Frigyes* főműve: „A közgazdaság nemzeti rendszere“ (Das nationale System der politischen Oekonomie), a német gazdaságtudományi irodalom legjellemzőbb és legjelentősebb alkotása. E híres könyv nem egy szobatudós szorgalmas elméleti kutatásainak eredménye, hanem egy honát szerető és gondolkodni tudó férfi belső és külső, szellemi és politikai küzdelmeinek le-
szűrődése. Azért is hat ma is még minden olvasójára az életteljesség erejével. List előszavának első mondatában azt mondja, hogy ha könyve keletkezésének történetét el akarná mondani, akkor fél életének történetét kellene elbeszélnie. Egy kiváló francia tudós List e mondásához azt a megjegyzést fűzi, hogy a könyv nem csupán List Frigyes életének, hanem egész Németország 1800-tól 1840-ig terjedő történetének tükrre.

List munkája nem tartozik a nehezebb közgazdasági olvasmányok közé. List az előszóban azt is megmondja, miért írt népszerűen. „Ha a közgazdasági elmélet által elő akarjuk segíteni Németország nemzeti érdekeit, akkor ennek az elméletnek ki kell szállnia

a tudósok kamráiból, a professorok katedráiról, a magas államférfiak kabinetjeiből a gyárosok, nagykereskedők, hajótulajdonosok, tőkések és bankárok irodáiba, tisztviselők és hivatalnokok irodáiba, földbirtokosok házaiba, különösen pedig a gazdák szobáiba, egyszóval a nemzet összes képzett embereinek közkincsévé kell válnia." List Frigyesnek ezt a kívánságát valóban a mai Magyarországra is alkalmazhatjuk.

List Frigyes 1789-ben született Reutlingenben, egy takácsmester fiaként. Önstudiummal képezte ki magát és 1817-ben egyetemi tanár lett Tübingában. Maga írja le idézett bevezetésében, hogy már nagyon korán kételyek támadtak benne az uralkodó és az összes főiskolákon tanított közgazdasági elmélettel szemben. Ez az elmélet Smith Ádámnak és híveinek, az úgynevezett *angol klasszikus iskolának* tanítása volt, amelynek hihetetlen tekintélyével szemben a bírálat alig merte szavát hallatni és ha akadt is itt-ott egy-egy kételkedő, senki se engedte magát ez örökérvényűekként hirdetett tanok iránti hitében megingatni. Smith tanainak lényege az *individualizmus* volt: a gazdasági tünetmények magyarázatában az egyénekből, az egyes ember *önérdekéből* indult ki. Az embert az önérdek bírja rá a cserére is, amelyben az önérdekek találkozásából, ütközéséből alakulnak ki az árak. Annál tökéletesebb a gazdálkodás, minél kevésbé akadályozzuk az egyént önérdeke követésében: innen *a szabadság* követelése minden téren, nevezetesen az országok közötti forgalomban is.

A szabad kereskedelem által éri el mindenki a legjobb szükségletkielégítést, mert onnan szerezheti be jóságait, ahol azok a legmegfelelőbb körülmények között, a legolcsóbban termelhetők. A nemzetek gazdagságának, vagyonának mértéke pedig az a jószág-mennyiség, amelyet egy ország munkája segítségével termelni tud és akár közvetlenül, akár közvetve, más országok javaiért elcserélve, szükségletei kielégítésére fordíthat. A munka annál eredményesebb, minél inkább kifejlődik a munkamegosztás. A nemzetközi munkamegosztás kifejlődésének legfőbb alapja pedig nyilvánvalóan éppen a kereskedelmi szabadság.

Ezekkel a tanokkal szemben támadnak fel ketyek List elméjében. Először is Smith individualizmusával és a belőle folyó kozmopolitizmussal szemben azt hangsúlyozza, hogy az egyén és az emberiség között tulajdonképpen valóságokként gazdasági téren is a *nemzetek* állanak; nem az egyénekből, egyéni önérdékből s az annak korlátlan megvalósítását jelentő kozmopolitizmusból, szabad nemzetközi forgalomból kell kiindulni, hanem a *nemzetből*, mint egészből és a *nemzetgazdaságból*. Ilyenmódon List a gazdasági individualizmussal szemben a *gazdasági nacionalizmusnak* lesz a hirdetője. De tévesnek mondja Smithnek a nemzetek vagyonosságáról, gazdagságáról szóló tanítását is. Nem az a fontos, hogy jelenleg mennyi árut tud előállítani egy nemzet, hanem az, hogy milyen *termelő erők*re támaszkodik; ezek a termelő erők azok, amelyek a jövőbeni ellátást, termelést is biztosítják, ezek megléte és fejlesztése tehát

sokkal fontosabb a nemzeteknek pillanatnyilag rendelkezésére álló árumennyiségeknél. A nemzet termelő erőinek, a kifejlesztésükre szolgáló eszközöknek, módoknak megállapítása a közgazdaságtudomány főfeladata.

Ezeknek az uralkodó „iskola” tanításaitól eltérő elveknek gyakorlati követésére *Listnek* csakhamar bőséges alkalmá nyílt, a midőn 1819-ben „a német iparosok és kereskedők általános szövetsége” öt titkárának választotta meg s ettől kezdve a memorandumok, ujságcikkek, előadások, audienciák egész sorával igyekezett tudományos meggyőződésének tette váltására, hazafias céljainak megvalósítására.

Míg, mint említettük, a *nemzetközi kereskedelem szabadságának* elve dogmatikus tekintéllyel uralkodott a tudományban, a politikai praxisban csak nagyon mérsékelt terjedelemben jutott érvényre. Egyébként a XIX. század elején Németország helyzete gazdaságpolitikailag gyökeresen különbözött Angol- és Franciaország helyzetétől. Anglia egyesülése Skóciával és Írországgal befejezett tény volt, az ország határain belül semmiféle vámok nem akadályozták a forgalmat. Éppen így Franciaországban is 1791-ben eltörölték a belső vámokat. Anglia és Franciaország ilyen módon egységes *nemzetgazdaságokként* mutatkoznak. Nem így Németország: itt politikailag is, és gazdaságilag is feldaraboltságot látunk. Az egyes német államok mindenütt vámsorompókkal vették magukat körül. List mindjárt első memorandumában megemlíti, hogy a szövetséges államok kö-

zött nem kevesebb, mint 38 vámfal emelkedik. „Valóban” — mondja egy másik írásában — „míg a többi nemzetek azt tanulmányozzák, hogy milyen módokon lehet az ipart és kereskedelmet fejleszteni, a német kereskedő és gyáros idejének legnagyobb részét kénytelen a vámtarifák tanulmányozásával eltölteni.”

Míg ilyen módon a német államok egymással szemben vámfalakat emeltek, a központi hatalom hiánya kifelé, a külföldi árukkal szemben nem adott semmiféle védelmet. Ez a tény különösen az úgynevezett „kontinentális zár”-ral kapcsolatban járt szomorú következményekkel. Ezt a kontinentális zárt tudvalevőleg Napoleon rendelte el 1806-ban az angol árukra: semmiféle angol árut sem volt szabad behozni a kontinensre. E tilalomnak az induló német ipar természetesen nagy hasznát látta. Annál keservesebb lett a helyzet, a midőn a zár megszűnte után az Angliában óriási mennyiségben felgyülemlett áruk egyszerre rázudultak az eddig elzárt területekre. Franciaországban azonban a restauráció vámokkal védekezett. Ennek következményeként az angol kivitel még nagyobb erővel áramlott a nyitott Németország felé. A német nagyiparosok egyszerre keservesen érezték a gazdasági egység, a külföldi árukkal szemben való védelem hiányát. Ekkor alakították a fentebb már említett szövetséget, amelynek List lett a lelke. Ő azt szerette volna és ebben az irányban fejtett ki erős propagandát, hogy *Ausztria* álljon a gazdasági reformtörekvések, jelesül a német

államok közötti vámegyesülés élére. Egyelőre azonban nem mutatkozott eredmény, a szövetséges rendek elzárkóztak List és a német ipar sürgős kérelmei elől s a tübingai professzort nemsokára más tevékenységek felé tereli a sorsa. 1820-ban a württembergi országgyűlésre követül választják és ekkor egy felirati javaslatot készít, amelyben éles kritika tárgyává teszi a bürokráciát. A kormány megharagudott, kívánságára az országgyűlés Listet kizárja tagjai sorából. Ezenfelül 10 havi várfogságra ítélik. Előbb külföldre menekül, de azután visszatér és kitölti a büntetését. Persze tanszékét is elveszíti. 1825-ben azután átmegey Amerikába; *Lafayette*, akit Párisban ismert meg, méltó fogadtatást helyez neki kilátásba.

List hét évig maradt Amerikában. Maga említi, hogy mennyi tanulságot tárt fel előtte ez az amerikai út.

„Mikor sorsom Amerikába vitt”, — írja — „ott-hon hagytam az összes könyveket; csak tévútra vihettek volna. *A legjobb munka, amelyet ebben az új országban közgazdaságtanról olvashatunk, maga az élet.* Itt látjuk, amint ősvadonokból gazdag és hatalmas államok lesznek. Csak itt alakult ki előttem tisztán a közgazdaság fokainak egymás után való ki-fejlődése. Az a folyamat, amely Európában századokat kívánt, itt szemünk láttára játszódik le: nevezetesen az átmenet a vadság őállapotából az állattenyésztésre, ebből a földművelésbe és innen az iparos és kereskedő ország állapotába... Itt kerülnek leg-élesebben ellentétbe a földműves és iparos országok

s okozzák a legnagyobb megrázkódtatásokat. Sehol se lehet olyan jól megtanulni a közlekedési eszközök természetét s betekintést nyerni a népek szellemi és anyagi életébe. Ezt a könyvet én sóváran és szorgalmasan olvastam s a belőle nyert tanulságokat igyekeztem korábbi tanulmányaimmal, tapasztalataimmal és gondolataimmal összhangba hozni. Ebből, úgy remélem, egy rendszer született, amely bármennyire hiányosnak tűnhetik is fel ma még, nem a gyökértelen kozmopolitizmusra, hanem a dolgok természetére, a történelem tanulságaira és a nemzetek szükségleteire van alapítva."

Amerikában List ugyanolyan irányú tevékenységet fejtett ki, mint annak előtte otthon. 1827-ben az amerikai ipart nagyon szorongatták a szabad kereskedelem hívei, List ekkor *a filadelfiai gyáriparosok szövetsége* kezdeményezésére röpiratot írt a belöldi ipar védelmének szükségességéről. Elsősorban Amerikában ébredt rá a közlekedés és közelebbről egy *nemzeti vasúti rendszer* kiépítésének fontosságára. List volt ilyenképen az első, aki az új világ gazdasági tapasztalatait hasznosítani próbálta az európai gazdaság számára.

Midőn sok barátot és némi vagyont szerezhén, 1832-ben visszatért Németországba, ott erősen megváltozott helyzetet talált; a gondolatok, amelyeket egy évtizeddel ezelőtt ő hirdetett legerősebben, most kezdtek gyümölcscsésé érni, ha nem is egészen abban a formában, mint List annakidején képzelte és kívánta. Ausztria kimaradt a vámegyesülésből, amely elsősor-

ban Poroszország égisze alatt haladt a megvalósulás felé. 1828-ban egyszerre két váamegyesülés jött létre; egyfelől Bajorország és Württemberg, másfelől Poroszország és Hesse-Darmstadt között. A két egyesülésből alakult meg végül 1833-ban Szászország és több más német állam csatlakozásával egyetemben a német *váamegyesülés*, a *Zollverein*, amely 1834 január elsején lépett életbe. Az eredmény az ipar erőteljes fellendülése volt. Felmerült azonban a kérdés: miféle vámrendszert alkalmazzon az egységes német nemzetgazdaság? A kérdés körül természetesen nagy viták keletkeztek s különösen 1841-ben, a mikor a váamegyesülést megújították, támadt erős polémia a szabad kereskedelem felé hajló és az erősebb védelmet kívánó pártok között.

Ebben az évben jelent meg List nagy munkája, élete tapasztalatainak, tanulmányainak, gondolatainak összefoglalása, tevékenységének igazolása. Egyfelől erős bírálatban részesíti a szabad kereskedelem tanait s az angol klasszikus iskola egyéb elveit, másfelől kifejti az ipar megteremtésének fontosságát az *egész nemzeti létre* nézve. Nagyon szellemes hasonlattal indokolja meg a mesterséges iparfejlesztés szükségét: „A tapasztalat kétségtelenül azt tanítja, hogy a szél elviszi a növény magvait egyik országból a másikba s ilyenformán az elhagyott puszták átalakulnak sűrű erdőkké; de okos dolog lenne-e, ha az erdész arra várna, hogy a szél századok folyamán megvalósítsa ezt a haladást? Nem volna-e igaza az erdésznek, ha magok elvetése által néhány évtized

alatt próbálná azt elérni? A történelem bizonyítja, hogy egész nemzetek sikerrel tették meg azt, amit az erdésznél látunk." És az eszköz, amelyet használtak: a *vámtarifa* volt. Azért van szükség vámokra, mert az országok fejlettsége nem egyforma. Ha végcélként fenn is áll a nemzetközi kereskedelem szabadságának elve, azonban ehhez az utóbbihoz szükséges, hogy az elmaradottabb országok is az ipari fejlettség megfelelő fokáig jussanak. Csak egyenlő fokon álló országok között érvényes a szabad kereskedelmi elv, ellenben fölényben lévő iparos államok között egy agrár országban sosem fejlődhetik ki az ipar. Ebből következik, hogy *a különböző gazdasági fejlettségű népekhez nem egyforma kereskedelmi politikai elvek illenek*. Így jut el List a gazdasági fejlődés *korszakairól* szóló elméletéhez. E szerint *a fejlődés öt foka* a következő: 1. A vadság állapota (vadászati), 2. pásztorélet, 3. földmivelő állam, 4. földmivelő és ipari állam, 5. földmivelő—ipari—kereskedő állam. Az utolsó az ideális, a kifejlett nemzetgazdaság. Már most, mint már jeleztük, mind e fokok különböző gazdaságpolitikát kívánnak. Az első háromnak — ősalapot, pásztorélet, földmivelés — a *szabad kereskedelem* felel meg. Mert általa előnyösen cserélhetik terményeiket iparcikkéért. Ha azonban egy mezőgazdasági államban tőkeképződés és népfesleg áll elő, akkor a tőkék befektetésére ipart kell nevelnie. Mikor azután a védelmi rendszer segítségével eljutott a teljesen kifejlett nemzetgazdasági formához, akkor többé a védelemre nem lesz

szükség. *A vámvédelem ilyen módon csupán egy bizonyos gazdasági foknak, a 4-ik foknak, az iparosodni kezdő agrár államnak a politikája.* Ezen a fokon állott List korában Északamerika és Németország, míg Anglia és Franciaország kifejlesztvén az összes gazdasági ágakat, az 5-ik fokig jutott el. Ezért az ezekkel szemben elmaradt országoknak a védővámok segítségével kell gazdaságukat ugyanerre a színvonalra felemelni és így teljessé tenni nemzeti létüket. Mert a vám nemcsak az egyes iparágakat védi, hanem annak hatásaként áll be gyarapodás a nemzetgazdaság egészében, növekednek a *produktív erők*, növekszik a nemzet lakossága, műveltsége, hatalma. „Az összehasonlító statisztika azt tanítja” — írja List, — „hogyan az iparok és a mezőgazdaság teljes és egyenletes belső kiképzése esetén egy elegendő nagyságú és termékeny területen kétszer-háromszor akkora lakosság és még hozzá sokkal nagyobb jólétben élhet, mint a csupán mezőgazdaságot űző országban. Ebből következik, hogy a nemzet összes szellemi erői, az anyagi és szellemi védelmi eszközök, és a nemzeti függetlenség biztosítása az ipari erő meghonosítása által hasonló arányban növekednek.”

Alaptételének igazolására elsősorban a történelem példáira hivatkozik. A „Bevezetés” első mondata hangsúlyozza a *kereskedelmi politika döntő fontosságát* a nemzetek jólétére nézve. Az itt mondottak ma is nagyon aktuálisak. „A közgazdaságtan egyetlen ágában sem mutatkozik oly nagy eltérés az elmélet és a gyakorlat embereinek nézetei között, mint

a nemzetközi kereskedelem és a kereskedelmi politika tekintetében. Ugyanekkor e tudomány területén nincs egyetlen kérdés se, amely a nemzetek jólétének és művelődésének, nemkülönben önállóságuknak, hatalmuknak és fennmaradásuknak szempontjából ennyire fontos lenne. Szegény, gyenge és barbár országok főleg bölcs kereskedelmi politikájuk következtében lettek hatalomtól és gazdaságtól duzzadó államokká, mások pedig az ellenkező okokból a nemzeti érvényesülés magas fokáról jelentéktelenségre estek vissza; sőt arra is láttunk példát, hogy egyes nemzetek főleg azért veszítették el önállóságukat, sőt egész politikai létüket, mert kereskedelmi rendszereik nem mozdították elő nemzetük fejlődését és erősödését."

Ime példaként Franciaország: az utolsó 50 év alatt a forgalmi korlátozások rendszerével, ha voltak is benne tévedések és túlzások, nagyszerű kísérletet végzett, amelynek kedvező eredményeit minden elfogulatlan szemlélőnek el kell ismernie. Németországnak is meg kell érteni a *nemzet ipari nevelésének* fontosságát. A vámrendszer nem spekuláló fejek tárlmánya, hanem a nemzetek fennmaradásra és virágzásra vagy hatalomra való törekvésének következménye. De csak annyiban igazolható és észszerű, amennyiben a nemzetnek tényleg előnyére válik és az emberiség magasabb céljának, a jövőendő egyetemes szövetségének nem áll ellenségesen az útjába. A vámrendszer csak az ipari nevelés szolgálatába állhat, ellenben a mezőgazdaságot védővámokkal emelni akarni balga törekvés. Mi több: „Az a nemzet,

amelynek nem nagy a területe és nincs neki sok természetes segédforrása, nincs folyói torkolatának birtokában és egyébként sincsenek jó határai: az ilyen nemzet a védővám-rendszert egyáltalán nem, vagy legalább is nem alkalmazhatja teljes eredménnyel. Egy ilyen nemzetnek először hódítással vagy szerződéssel kell a hiányokon segítenie."

Látnivaló mindezekből a különböző formákban ismétlődő tételekből, hogy List főcélja a vámvédelem által a nemzet gazdasági erőinek, mint ő mondja, *produktív erőinek* kifejlesztése. A kereskedelmi politika feladata sokkal több, mint a nemzet pusztá anyagi vagyonosodásának előmozdítása. List *materializmussal* vádolja Smith Ádámot, aki csupán a jószágok termelését látja fontosnak s a nemzetek vagyonát a termelt cikkek mennyiségével méri. Holott egyfelől magánál a jelenlegi gazdaságnál, az áruk tömegénél fontosabb a jövődőt szolgáló erők, a gazdagság *állandó feltételeinek* kifejlesztése. Másfelől nemcsak az anyagi termelés a fontos, a produktív erökhöz tartoznak a szellemi javak is. „A nemzetnek” — mondja List — „áldozatot kell hoznia és el kell viselnie anyagi jószágoktól való megfosztottságát is, hogy szellemi és társadalmi erőket szerezzen és fel kell áldoznia a jelenlegi előnyöket, hogy jövődő előnyöket biztosítson magának."

Melyek hát azok a *termelő erők*, amelyeket List ki akar fejleszteni, s amelyek kifejlesztésére legelsősorban az iparosodás szolgál? Ilyen produktív erők: az állam törvényei és intézményei, tudomány és mű-

vészet, vallásosság, erkölcsösség, értelmesség és tanultság, jogbiztonság, az állam politikai hatalma és mindenek előtt a mezőgazdaság, ipar és kereskedelem harmonikus egymásmellettisége egy nemzetben. „A keresztény vallás” — mondja List — „az egynejlőség, a trónöröklés, a betűírás, a sajtó, a posta feltalálása, a közlekedési eszközök: a produktív erő gazdag forrásai. Hogy a lelkiismeret szabadságának hatását a produktív erőkre megismerjük, elég egymás mellett olvasnunk Anglia és aztán Spanyolország történetét. A jogszolgáltatás nyilvánossága, a parlamenti törvényhozás a polgároknak épúgy, mint az államnak olyan mennyiségű energiát és erőt adnak, amennyit más eszközökkel alig lehet megteremteni. Alig lehet egy olyan törvényt elgondolni, amely a produktív erő gyarapítására vagy csökkentésére ne gyakorolt volna befolyást.” Ime: *a nemzet életében minden összefügg egymással*. Eszünkbe jut itt Smith Ádám másik nagy német ellenfelének, a>Listre is hatással volt Müller Ádámnak mondása, aki a nemzet gazdagságának anyagiás szemléletével szemben azt állította: „A nemzeti lét a maga egész terjedelmében egy nemzet igazi vagyona”.

És itt az *iparok* nevelésének óriási fontossága. A vámok nemcsak az egyes nagyiparok érdekeit szolgálják, hanem a nemzeti lét különböző területeinek kölcsönös összefüggései, egymás által való megteremtődései folytán *a nemzeti lét egészét*. List végig elemzi az ipari erő hatását a gazdasági, társadalmi és állami élet minden területén. A teljesen kifejtett,

tehát mezőgazdasági, ipari és kereskedelmi téren egyaránt magas színvonalon álló gazdaság a legmagasabb kultúrával is jár. És ez adja meg a szellem szabadságát is. Idézzük még egyszer Listet:

„Minél inkább virágzanak az ipar és a mezőgazdaság, annál kevésbbé lehet béklyókba szorítani az emberi szellemet, annál inkább teret kell adni a türelem szellemének s a lelkiismereti kényszer helyébe igazi erkölcsösséget és vallásosságot helyezni.”

Ugyanazok a meggondolások, amelyeket fentebb vázoltunk, bírták rá Listet a közlekedés fontosságának hangsúlyozására és egy *nemzeti vasúti rendszer* propagálására. A legtöbb első német vasút (így egyebek között a Lipcse-Drezdai vasút) az ő kezdeményezésének volt köszönhető. Kortársai részéről azonban nem jutott neki nagy elismerés, bár könyve csakhamar elérte a harmadik kiadást. Anyagi gondok és kínzó betegség vitték rá, hogy 1846-ban 57 éves korában Kufsteinban agyonlőtte magát. Azonban egyszerű sírján ma ez a felírás áll: „Deutschlands List.” „Németország Listje.”

Nagy nemzetközi jelentősége mellett minket magyarokat List különösebben azért is érdekelhet, mert nagy hatása volt Kossuthra. List maga is ismételtlen járt Magyarországon és 1844-ben hosszabb időt töltött hazánkban. Életrajzírói megemlítik, hogy egyfelől List nagyon szerette Magyarországot, másfelől a magyarok körében általános tiszteletnek örvendett. Nagy művét rövid idővel megjelenése után 1841. decemberében *Trefort Ágoston* ismertette a Magyar Tu-

dományos Akadémiában, azt mondva róla, hogy „e könyv a nemzeti gazdaság tudományában korszakot fog alkotni.” Fordítását már 1843-ban kiadja Sárvári Antal, „A politikai gazdálkodás nemzeti rendszere” címen. List maga számos munkájában foglalkozott hazánkkal, egyebek között Metternich kancellár felszólítására emlékiratot írt a magyar közlekedésügy reformjáról.

Mikor List 1844-ben megjelent Pest-megye közgyűlésén, ott Kossuth Lajos meleg szavakkal üdvözölte. Jól esik itt befejezésül idéznünk *Németország legnagyobb közgazdájának* egy mondását: „Nézetünk szerint Magyarországnak Magyarországnak kell maradnia, a magyar nemzetnek magyarnak és aki a magyarok között le akar telepedni, annak magyarul kell tanulnia.”

XI.

AZ ANGOL KÖZGAZDASÁGTAN UTOLSÓ KLASSZIKUSA.

John Stuart Mill a XIX. század angol tudományos és politikai életének egyik legjellegzetesebb alakja. Vele éri el csúcspontját az az angol gondolkozás, amelynek kiinduló pontját a közgazdaságtanban Smith Ádám jelzi. Ezt az irányzatot szokták a közgazdaságtan történetében „klasszikus iskolá”-nak nevezni, ennek az utolsó nagy képviselője John Stuart Mill. Azonban tanain már meglátszik más irányzatok, különösen a szocializmus hatása is és ha nagyjában ki is tartott a klasszikus elvek, ha úgy tetszik: a liberalizmus mellett, a tett engedményekkel már el is tért annak ortodox formájától. Ezért szokták John Stuart Millt a liberális szocializmus képviselőjeként is emlegetni. Hogy ez a liberális szocializmus Mill felfogása szerint miben áll, az éppen következő fejtegetéseinkből fog kiderülni. Nem fogunk azonban az embertől elvonatkozva pusztán tanai ismertetésére szorítkozni, hanem gondolkozásának fejlődését, meggyőződéseinek küzdelmes kialakulá-

sát élettörténete keretében próbáljuk bemutatni. Erre az alapot „Önéletrajza” adja meg, amely kétségtelenül a legérdekesebb olvasmányok közé tartozik. Különösen nevelésének története a mai ember számára, mondhatnók, szinte megdöbbentő. Atyja, *James Mill* korának egyik legkiválóbb embere volt, ritka műveltségű és erélyű férfiú, a Kelet-Indiai Társaság főtisztviselője, aki hatalmas irodalmi tevékenységével nagy tekintélyre emelkedett kortársai körében. *James Mill* fantasztikus nevelésben részesítette 1806-ban Londonban született legidősebb fiát, ezt a nevelési módszert mai gondolkozásunk mellett aligha merné valaki a fiával megpróbálni. A fiú mintegy 3 éves lehetett, mikor atyja a görög nyelv tanulására fogta. Bizonyos, hogy a fiatal John már 7 éves korában eredetiben olvasta Platon dialogusait. Ebben az időben a görögön kívül még csak számtant tanult, a latint csak később, 8 éves korában kezdte el. Persze olvasta a költőket és történetírókat is. 11 és 12 éves korában egy kéziratot dolgozik, amelynek tárgya nem csekélyebb, mint a római állam kormányzati elveinek története. Ugyanekkor elmerül a vegytanba és a természettudományokba is és 12 éves korában Bacon és Hobbes műveivel kezdi el a modern filozófiát. 13 éves volt, amikor 1819-ben megjelenik *James Mill* nagy könyve Brit-India történetéről, amelyet, atyja művét, nagy szorgalommal tanulmányoz át. Nemsokkal korábban látott napvilágot *James Mill* nagy barátjának, *Ricardo Dávidnak* munkája: „A közgazdaság és adózás alapelvei” s *Mill* megírja,

hogy apja biztatása nélkül a szerény természetű Ricardo aligha szánta volna rá magát könyve kiadására, amely Smith Ádámé mellett az angol klasszikus iskola második alapvető alkotása. Ricardo könyvét apja magyarázta meg a fiatal Johnnak, aki alaposan átdolgozta és kivonatolta azt. „Nem hiszem” — írja önéletrajzában, — „hogy tudományos oktatás valaha is alaposabb, vagy a képességek fejlesztésére alkalmasabb lett volna annál a módnál, ahogy atyám nekem a logikát és közgazdaságtant oktatta.” James Mill nem tűrte, hogy bármi is pusztán az emlékezet megterhelése maradjon, mindent szellemileg feldolgoztatott fiával, azt, amit gondolkozással meg lehet találni, sose mondta meg, hanem a gyermeknek kellett rájönnie. Nehéz, elvont fogalmak meghatározását kívánta tőle, például egyszer a „teoria” szó értelmét. Ennek a módszernek bizonyára lehettek hibái, de Mill megjegyzi önéletrajzában, hogy „egy tanuló, akit sose kérdeztek látókörén felülemelkedő dolgok felől, sose fog annyit alkotni, mint amennyinek alkotására tényleg képes.”

Vallásos nevelést a szabadgondolkozó James Mill egyáltalán nem adott a fiának, erkölcsi életelvei azonban szigorúak voltak; azt tartotta, hogy az élet legtöbb tévedése onnan ered, hogy az emberek túlsokra becsülik az élvezeteket. Ezért a stoikus bölcselet híveként a szenvedélyek fölötti uralmat kívánta.

Apján kívül a fiatal John Stuart Millre természetesen nagy hatással voltak atyja barátai is, akik közül *Ricardót* már említettük. Ricardóról azt írja

Mill, hogy „jóakarató arcával és barátságos lényével fiatal emberekre különösen kedvező benyomást tett.” Sokszor magával vitte a fiút sétáira s megvitatta vele közgazdasági nézeteit. A barátok közé tartozott a híres *Bentham Jeremiás* is. Mill atyja volt az első, aki Bentham erkölcsstanát és a kormányzásról és törvényhozásról vallott nézeteit igazán megértette és a magáévá tette. Benthamtól ered tudvalévőleg az a tanítás, hogy az államnak a lehető legtöbb embernek a lehető legnagyobb boldogságot kell biztosítania. Minél inkább eléri ezt a célt, annál több a haszna, tehát annál jobb valamely társadalom és államforma.

1820-ban 14 éves korában Mill egy évre Franciaországba kerül, ahol nagyon tetszik neki a Pyreneusok szépsége s a kontinens szabadabb életmódja. Egy kis időt tölt *Jean Baptista Say*-nek, a klasszikus iskola nagyhírű francia képviselőjének házában is, és megismerkedik *Saint-Simon* gróffal, a francia szocializmus egyik úttörőjével, aki azonban „ebben az időben még nem alapított semmiféle filozófiát, vagy vallást, csak szellemes, eredeti embernek mutatkozott.”

Hazatérése után széljegyzetekkel látja el atyja kiadás előtt álló új könyvét, a „Közgazdaságtan elemei”-t, amely nagyjában a klasszikus tanoknak Ricardo művénél könnyebb és világosabb módon való kifejtését tartalmazza. A fiatal John elmerül az államtudományokban és mindjobban kialakul benne a meggyőződés, hogy Bentham elvei helyesek és új korszakát nyitják meg az emberi gondolkozásnak. 16

éves korában egy kis társaságot hoz össze, amelynek „utilitarisztikus társaság” lett a neve, innen kezdett elterjedni az „utilitarista” kifejezés. „Utilitarizmus”-on azt az ethikai és politikai irányzatot értjük, amely az erkölcsi és politikai elvek értékét hasznosságukból vezeti le, hasznosságukkal méri.

Atyja példáját követve, John Stuart Mill is — 17 éves korában — a Kelet-Indiai Társaság szolgálatába áll és 35 éven át ott is marad. Hivatala nem akadályozta meg a munkában, nagy propagandisztikus irodalmi tevékenységet fejt ki a „Westminster Review” című szemlében a „filozófiai radikálizmus”-nak elnevezett s Bentham tanain alapuló politikai reform-irányzat érdekében. Benthamon kívül alaposan elmerült most *Hartley* lélektanának tanulmányozásában. *Hartley* volt az úgynevezett asszociációs lélektan megalapítója. Ezt az asszociációt magyarul képzetársításnak szokták mondani. *Hartley* tanai lényegileg a természettudományi módszer alkalmazását jelentik a lélek jelenségeinek vizsgálatában. A fiatal Johnnak tetszését nagyon megnyeri *Malthusnak*, a klasszikus iskola harmadik nagy képviselőjének a népesedésről írott könyve is. *Malthus* alaptétele, mint közismert, az volt, hogy az emberiség szaporodása gyorsabb, mint az élelmiszereké. Innen a túlnépesség, a nyomor, a háborúk, a létminimum színvonalán maradó munkabérek. Politikai téren két nagy elv válik mindinkább szilárd meggyőződésévé; az egyik: a *képviseleti rendszer*, a másik: a *gondolat és a véle-*

ménynyilváníítás tökéletes szabadsága. Valóban ezek az elvek a politikai liberalizmus alappillérei.

Még alig volt 18 éves, amikor a 76 éves Bentham rábízta egyik művének sajtó alá rendezését. Azonban két évvel később súlyos lelki válság szakad rá. 16 éves korától kezdve világreformátornak készült, most, 20 éves korában, felmerül benne a kétely s azt kérdezi magától, vajjon, ha világboldogító tervei valóra válnának, ez őt magát boldoggá tenné-e? S a kérdésre nem tud igennel felelni. Talán minden érzelmi kultúra hiánya is okozta ezt a krízist, amelyben különösen érzi egy belső, érzelmileg is erősen hozzákapcsolt lény barátságának hiányát. Az az érzése támadt, hogy neveltetésének módszere az értelem, az analízis bontó hatásával szemben nem erősítette meg eléggé érzelmi világát. De a válság nem tartott sokáig, bár mély nyomot hagyott gondolkozásában. Nyomott kedélyhangulatában is gépiesen folytatja tanulmányait, továbbra is nagyrabecsüli az értelem kiművelését, de mindjobban érzi az érzelmek jelentőségét és az emberi boldogság követelményeként az *egyén belső kultúráját* állítja fel. Ekkor fedezi fel a zene szépségét és emberformáló hatalmát, ekkor válik számára élménnyé a költészet, különösen Wordsworth művein át.

Tudományos érdeklődése azonban mind erősebben a *logika* problémái felé fordul s különösen az indukció kérdésével foglalkozik. *Macaulay* olvasásából rájön, hogy a politika helyes módszere sokkal szövevényesebb és sokoldalúbb, mint régebben kép-

zelte, rájön, hogy a *politikai intézmények értéke viszonylagos* s hogy az emberi fejlődés különböző fázisai különböző intézményeket kívánnak. Ekkor fordul érdeklődése erősebben a francia szociológia felé s különösen Saint-Simon és híveinek kritikája némileg megrendíti hitét a régi közgazdasági elmélet helyességében, „amely a magántulajdont és az örökségi jogot változtathatatlan tényekként fogadja el s a termelés és kereskedelem szabadságában látja a társadalom jobba tételének végszavát.” Politikai meggyőződésében azonban továbbra is radikális demokrata maradt, bajnak tartotta az angol születési és pénzarisztokrácia túlsúlyát, bajnak, hogy az angol alkotmányban a vagyon adta meg a politikai jelentőség forrását. Rokonszenvvel kíséri az 1830. évi júliusi forradalmat és átmegy Párisba, ahol megismerkedik a vezetőkkel.

Erre az évre esik megismerkedése Mrs. Taylорral, azzal az asszonnyal, aki életének és műveinek legnagyobb ihletője volt. Életrajzában elragadtatással jellemzi a hatást, amelyet ez a rendkívüli nő egész szellemi fejlődésére gyakorolt. Néhány évvel később a „London and Westminster Review” című szemle szerkesztését vette át; a lap főirányítója James Mill, aki „idősebb éveiben Anglia intellektuális radikálisainak ép úgy feje és vezetője volt, mint a hogy Voltaire volt Franciaország bölcselője.” A lappal való intenzív foglalkozás azonban nem akadályozta meg abban, hogy tovább dolgozzék Logikáján. 1841. végére készen állt a kézirat s 1843-ban meg-

jelent „Az induktív és deduktív logika rendszere” című hatalmas kötet. A könyv kiadása üzletnek sem volt rossz. „Sosem értettem meg” — írja — „hogyan ilyenfajta munkának hogyan lehetett ekkora sikere, s kik voltak azok, akik könyvemet, nem merem mondani, hogy elolvasták, de legalább is megvették”. Tény, hogy az első ezer példány egy év alatt elfogyott s pár év múlva a könyv harmadik kiadását érte el. A sikert Mill annak tulajdonítja, hogy a nehézkés német bölcselettel szemben, amely a gondolkozásban tapasztalat előtti, úgynevezett „a priori” adottságokat keresett és elemzett ki, az ő logikája *minden tudást a tapasztalatból származtat*, minden értelmi képességet a képzettársításra vezet vissza. Vagyis John Stuart Mill a bölcséletben a tapasztalati elv, az úgynevezett *empirizmus* képviselője. Bizonyos, hogy logikája páratlanul álló éleselméjűséggel boncolja és tisztázza az értelmes gondolkozás nem könnyű kérdéseit és aligha tévedünk, ha azt hisszük, hogy a bölcsélet e területén megjelent munkák között nincs még egy, amelyet annyian elolvasnak volna, mint Mill klasszikussá vált könyvét.

Ugyanez az éleselméjűség és tisztánlátás, de ugyanez a nagy irodalmi siker is jellemzi másik nagy művét, a „*Közgazdaságtan alapelvei*”-t, amelynek első kiadása 1848-ban jelent meg. Ez az első kiadás még közelebb áll az ortodox klasszikus tanokhoz, mint a későbbiek. 1848 egyfelől rá is erősen hatott, de másfelől 48 után a közönség előtt is mérsékelteknek tündek fel olyan tanok, amelyek rö-

viddel előbb még megütközést váltottak volna ki. Míg az első kiadás még annyira hangsúlyozza a szocializmus elgondolásainak nehézségeit, hogy inkább ellenzéki állásfoglalásnak tekinthető, addig a későbbi kiadások sokkal kevésbé szigorúak a szocializmus megítélésében, sőt bizonyos tekintetben közelednek feléje. Ez a könyve egyébként sokkal könnyebben született meg, mint a Logika. 1845 őszén fog hozzá és két év alatt elkészül vele, jóllehet hat hónapra megszakítja munkáját, hogy cikksorozatot írjon Írországnak kis parasztbirtokosokkal való betelepítése érdekében. E könyv is már 1852-ben harmadik kiadását éri meg. Mill ezt a sikert annak tulajdonítja, hogy a közönségben megvolt a szükséglet egy ilyen munka iránt, amely nemcsak az elvont tudományos tételekkel, hanem azok gyakorlati alkalmazásával is foglalkozott.

1849-ben meghalt Mrs. Taylor férje és két évvel később az özvegy házasságot kötött Millel. Mill hét és fél évig élvezhette boldogságát, munkájuk mindig közös volt s Mill nem győzi hangsúlyozni, mennyit köszönhet a feleségének. Így közgazdaságtanának egyik legnagyobb feltűnést keltő fejezete, a mely „a munkásosztály várható jövője”-ről szól, teljes egészében az asszony suggesztője volt. 1858-ban a Keletindiai Társaság, amelynek Mill ekkor már legfőbb tisztviselője volt, feloszlott és ő most teljesen a tudományos munkának szentelheti idejét. Még 1854-ben feleségével együtt kezdik meg a „Szabadság”-ról írt tanulmány készítését, 1859-re tervezik

megjelentetését, mikor éppen az esztendőben Mill felesége a franciaországi Avignonban meghal. Mill a sírja közelében egy kis házat vásárol, és ettől kezdve ott él mostohaleányával, akivel együtt őrzik a kiváló asszony emlékét és aki mint Mill munkatársa is igyekezett pótolni azt az ürt, amelyet felesége halála okozott. Nemsokára kiadja a Szabadságról írt könyvet, követik ezt a képviseleti-rendszerről, a nők szolgasorsáról, az utilitarizmusról, és egy akkoriban nagyhírű angol filozófusnak, Sir William Hamiltonnak bölcséletéről írt könyvei. Ebben az utóbbi munkában Mill állást foglal a metafizikai irracionálizmus, vagyis a világ jelenségeinek nem az értelem, hanem a sugallat, intuición s hasonló eszközökkel való magyarázatával szemben s azt fejtegeti, hogy a racionalizmus, az értelem mindennek a magyarázatát tudja adni. Ebből a munkájából is kitűnik, hogy Mill a bölcséleti empirizmus és a természettudományi gondolkozás képviselője, ellensége minden misztikának.

Avignoni tartózkodását hosszabb időre csak akkor szakítja meg, mikor 1865-ben Westminster kerület képviselőjévé választják. Három évig tagja a parlamentnek, ahol szociális és liberális elveinek megfelelő, gazdag tevékenységet fejt ki. Felszólal egyebek között Irország szabadsága, a női szavazati jog, a gyarmatok lakossága s a munkásság érdekei tárgyában. A következő választáson kisebbségben maradva, visszavonul Avignonba, 1873-ban bekövetkezett haláláig.

Ha most életének megismerése után John Stuart Mill *közgazdasági tanait* röviden összefoglalni akarjuk, idézzük először is egy francia író szellemes jellemzését a „Közgazdaságtan alapelvei”-ről: „Mill könyvében” — írja ez a tudós — „a klasszikus tanok annyira tiszta formulákban kristályosodnak ki, hogy véglegeseznek látszanak, de ugyanekkor e szép kristályok egy új fuvallat forrósága alatt már olvadozni kezdenek”. Mikor Mill könyve megjelent, e klasszikus tanok fejlődésük és elismertetésük tetőpontján állottak; gyakorlatilag is a század közepén a gazdasági szabadság elve diadalmaskodott az angol gabona-vámok eltörlésében és valamivel később a Cobden által kötött angol-francia vámszerződésben, amelyben először jelenik meg a legnagyobb kedvezmény liberális elve.

Nézzük tehát, melyek a klasszikus iskola főelvei, úgy a hogy azok Millnél is megtalálhatók és nézünk, miben változtat Mill az ortodox tanításokon.

A klasszikus iskola egyik alaptétele, hogy a gazdasági életben is, akár a természetben, változtathatatlan törvények uralkodnak. Éppen ezért erkölcsi megítélésnek, erkölcsi alapon való változtatásoknak semmiféle lehetősége nincs. Ez az a felfogás, amelyet a társadalmi tudományokban *naturalizmusnak* szoktak nevezni. Ami magukat a törvényeket illeti, az első az *önérdeké*: minden ember természeti törvény alapján keresi a jót és kerüli a rosszat. Az egyén a saját érdekeinek legjobb megítélője; az egyénekből indul ki a társadalmi és gazdasági élet is.

Ezért szokták ezt a felfogást *individualizmusnak* is nevezni. Hagyni kell az egyéneket, boldoguljanak, ahogy tudnak, akkor az ügyesek maradnak felül, az ügyetlenek hátraszorulnak. A szabadság követelménye alapján nevezik ezt az iskolát *liberálizmusnak* is. A szabadság s nevezetesen a gazdasági életben a szabad verseny adja az egyén és a köz boldogulásának legbiztosabb alapját.

A klasszikus iskola következő nagy törvénye a *népesedésé*, úgy, amint azt Malthus formulázta s amint azt az imént már emlékezetünkbe idéztük. Természeti törvény továbbá a *kereslet és kínálat* törvénye: ennek hatásaként a jószágok piaci értéke mindig a *termelési költségek* szerint igazodik. Áll ez a törvény a munkára is: itt a kínálatot a munkások létszáma, a keresletet pedig az eltartásukhoz rendelkezésre álló tőke adja meg. Ez a munkások eltartására szolgáló tőke: a *béralap*. Hogy a munkabérek emelkedhessenek, vagy a béralapnak kell emelkednie vagy a munkások számának kell csökkennie. A munka árát itt is végeredményben a munka termelési költsége, vagyis a munkás létfenntartási költsége szabja meg. Ez az a szabály, amelyet vashébertörvénynek neveztek. Mill maga is visszariadt ezen állítólagos törvény következetes végiggondolásától. Mert hiszen, ha ez igaz, akkor a munkások hiába szervezkednek, nem segíthetnek a sorsukon. Pedig akkoriban már a szakszervezeti mozgalom erősen kifejlődőben volt s Mill azt rokonszenvvvel kísérte. Egy cikkében ki is fejezte kéte-

lyét a klasszikus munkabér-elmélet helyességét illetőleg.

De térjünk vissza a törvényekhez. Ezek között említendő még a *földjáradék* képződésének törvénye. Az árak mindig a termelési költségek szerint alakulnak, azonban a termelők termelési költségei nem egyformák. Döntő a legdrágábban termelő, a földet illetőleg: a legrosszabb talajon gazdálkodó költsége, a többiek járadékhoz jutnak.

Végül a klasszikus tanoknak mintegy betetőzéseként említsük meg a *külkereskedelem szabadságát*; Millnél e részt is bizonyos engedményeket találunk.

Ezek egy-két mondatban összesűrítve a klasszikus iskola alapelvei, amelyeknek elismerten legjobb összefoglalását Mill közgazdaságtana tartalmazza. Mégis, mint már többször említettük, a későbbi kiadásokban és egyéb későbbi munkáiban Mill valamennyire eltér az eredeti elvektől. Ez a fordulat nagyrészt francia befolyásoknak tulajdonítható. *Saint-Simontól* vette az örökségi jog korlátozásának és a munkánélküli jövedelem megszüntetésének gondolatát, a francia-svájci *Sismonditól* a kisbirtok iránti rokonszenvét, *Fouriertől* a munkás termelő szövetkezetet, amelyet a bérvizony helyébe akart állítani. Azonban a klasszikusoktól való eltérés legfontosabb megnyilvánulása a gazdasági élet törvényeire vonatkozó felfogása. Említettük és naturalizmusnak neveztük a klasszikusoknak azt a meggyőződését, hogy a gazdasági életben szükségszerű meghatározottság, gépies törvények uralkodnak, ame-

lyeken változtatni nem lehet. Mill e téren nagy fordulatot tesz, mikor azt mondja, hogy a természeti törvények szükségszerűsége csak a termelés területén áll fenn, a *jövedelemeloszlás* területén nem bír érvénnyel. Ennek jelenségei emberi intézmények, tehát reformok útján megváltoztathatók. Ime megnyílik a szociális törvényhozás lehetősége előtt az ajtó! Lehetséges a beavatkozás, a változtatás, ha nem is a termelés, de legalább is a jövedelemeloszlás, például a munkabérek területén. Persze igazuk van a kritikusoknak, amikor ezzel az állásponttal szemben megjegyzik, hogy a termelés körét nem lehet különválasztani a jövedelemeloszlás területétől, ezek szorosan összetartoznak. Maga Mill is, midőn a termelő szövetkezetek létesítése mellett foglal állást, nyilván a termelés területére is lép.

A legérdekesebb már most, hogyan igyekezett Mill gazdaságpolitikájában az *egyéni szabadság* és a *magántulajdon elvét* összhangba hozni szocialisztikus ízü követelményeivel. Kívánja a bér munkaviszony megszüntetésével termelőszövetkezetek létesítését, kívánja a munkanélküli járadék elvonását adók útján, végül kívánja a vagyonbeli különbségek csökkentését az örökségi jog korlátozása által. Azonban figyeljünk rá, hogy mindezek a kívánságok kitűnően összeegyeztethetők az individualista elvvel, nem jelentenek semmiféle kényszert vagy korlátot az egyéni szabadság szempontjából. Éppen ezért lehet ezt az irányzatot *liberális szocializmusnak* nevezni. Hiszen az említett elvek végeredményben az egyén

nagyobb szabadságához vezetnek. Így nyilvánvaló, hogy az egyén szabadsága, önmagával rendelkezése nagyobb, ha a tőkessel szemben függőséget jelentő bérvizony helyébe a termelőszövetkezeti tagság lép; itt a vállalati tőke a munkásoké, igazgatását a munkások választotta vezetőség végzi. A földjáradéknak adózás útján való csökkentése, sőt elvonása sem érinti sem a magántulajdon, sem a szabadság elvét. Ámde addig is, míg ez a reform valósággá válhat, Mill a kisközgazdasági birtokok szaporítását sürgeti. A kisbirtok a fenti elvek szempontjából tekintve, igazságosabb, szociálisabb jellegű. És nagy előnye, hogy érvényesülhet benne a magántulajdon „mágiá”-ja, amely „homokból aranyat tud teremteni.”

Legnehezebb volt a szabadság elvének összhangba hozása az örökségi jog korlátozásának kívánásával. Hisz a szabadságból nyilván következik, hogy az ember javai fölött szabadon rendelkezzen, úgy életében, mint halála esetére. Mill úgy segít a nehézségen, hogy meghagyja a végrendekezés teljes szabadságát, csak annyiban emel korlátot, hogy akinek már elég vagyona van, arra nem szállhat újabb örökség. Ez a megoldás is nyilván erősen szocializtikus ízű, Mill nem is határozott reform-terv gyanánt, inkább csak szuggesztív formájában adja azt elő.

Végző vizióként Mill előtt a társadalom olyan állapota lebeg, amelyben a tőke szaporodása és ennélfogva a gazdaság fejlődése megáll, és a népesség száma is állandó marad. Ekkor az emberi energia is

más irányba fordulhat, megszűnik a vagyonhajhászás magának a vagyonnak a birtokáért, az emberek magasabb rendű célok felé fordulnak és a gazdasági haladás megszűnéséért bőséges kárpótlást nyújt az emberiség erkölcsi haladása.

Előadásunk folyamán röviden vázoltuk John Stuart Mill életét és gondolkozását. Láttuk, hogy e gondolkozás gyökerében az a bölcseleti irány rejlik, amelyet a gyakorlati érzékű angolok különösen kedvelnek, amely a tapasztalatot tekinti minden megismerés forrásának és amelyet a filozófiában *empirizmusnak* neveznek. Láttuk továbbá, hogy Mill felfogása szerint az intézmények és emberi cselekvések erkölcsi megítélésének mértéke, hogy mennyire hasznosak: ez az *utilitarizmus* tanítása. A gazdasági életben ép úgy, mint a politikában leghasznosabb az egyénnek, az individuumnak minél nagyobb szabadsága: ez a *liberalizmus* alapelve. Azonban a nagy vagyonbeli különbség és az alsóbb osztályok rossz sorsa sértik igazságérzetünket, azért az egyenlőség érdekében, de a szabadság sérelme nélkül bizonyos szocialisztikus jellegű reformokra van szükség. Innen az a gazdaságpolitikai eszmeirányzat, amelyet *liberális szocializmusnak* neveznek.

XII.

A FEKETE BANKÓTÓL A KOSSUTH-BANKÓIG.

A mi világháborút és világgazdasági válságokat átélt nemzedékünk saját tapasztalatából tudja, hogy mennyire fontos tényezője a gazdasági, sőt az egész nemzeti életnek az egészséges, *jó pénz*. Jó pénz alatt értve az olyat, amely a pénz nagy közgazdasági feladatainak teljesítésére alkalmas. Mik tulajdonképpen a pénz feladatai? A pénz mindenekelőtt az egyéni gazdaságok összekapcsolódását, *piaccá szerveződését* teszi lehetővé. Szeretik hasonlítani a pénzt a nyelvhez: mint ahogy az ugyanazon nyelven beszélők egymás számára ki tudják fejezni és egymással ki tudják cserélni gondolataikat s ilyen módon a nyelv *szellemi közösséget* teremt közöttük, épp így az egyféle pénzt használók ennek a segítségével egymás tudtára adják értékeléseiket, ki tudják cserélni jóságaikat, megtakarítása útján pedig konzerálni tudják piaci vásárló képességüket, vagyont gyűjthetnek; a pénz *gazdasági közösséget* támaszt közöttük. A nyelv mindenesetre nagyobb emberi csoda, mint a pénz, de azért az ember sajátos találmanyai között utóbbi is megérdemli bámulatunkat. A pénz távolról sem oly egyszerű valami, mint azt

dilettáns reformerek fölényes felületességgel képzelik. Egy ország pénze, pénzének egy adott pillanatban való „jósága” történeti okok, politikai, gazdasági, kulturális tényezők eredője, a pénz megromlása viszont szintén ilyen okokból ered. Még élénk emlékezetünkben él, milyen kitűnő pénz volt például a nagy háborút megelőző években a mi „koronánk”. Miképpen romlott el azután a háborút követő nehéz időkben s mily nagy erőfeszítésekbe került s mily áldásos hatású volt az új „jó pénz”-nek, a pengő valutának megteremtése.

Hasonló pénzromlások és hasonló küzdelmek az értékálló, jó pénzért a múltban is nem egyszer folytak s úgy véljük, a mai helyzet megértése és méltánylása szempontjából sincs tanulságok nélkül, ha kissé visszatekintünk a pénz sorsára hazánk történetének mintegy utolsó száz esztendejében. Persze régebbi idők sem volnának érdekesség nélkül, de hogy csupán a legújabb korra szorítkozunk, annak legfőbb oka, hogy mai pénzünk legfontosabb formáinak, a papírból készült pénzjegyeknek rendszeres használata csak alig 200 éves, nálunk Magyarországon pedig ennél is jóval rövidebb multra tekinthet vissza. Mi pedig itt a történelmet nem csupán önmagáért vizsgáljuk, hanem főképpen fogalmaink tisztázásáért, közgazdasági tudásunk erősítéséért hívjuk segítségül.

II. Rákóczi Ferenc fejedelem, akivel az *önálló magyar pénz* hosszú időre megszűnt, még nem használt semmiféle formájú papírpénzt. Utána országunk teljesen az osztrák pénzrendszerbe kapcsolódott bele;

Ausztriában 1759-től az úgynevezett *konvenció*s ezüst forint szolgált valutapénzül. Az említett évben ugyanis Ausztria Bajorországgal érme-egyezményt kötött, az ennek alapján vert pénzt nevezték konvenció, vagyis egyezményes forintnak. Egy márká súlyú, vagyis mai súlymértékkel számítva 233.87 gramm színezüstből 20 forint értékű ezüstpénzt vertek, nagyrészen 2 forint 12 krajcár értékű tallérokat. A kisebb fizetések lebonyolítására természetesen váltópénz szolgált, amely ezüstből és rézből készült.

Mária Terézia királynő 1762. január 15.-i pátense alapján jelennek meg először a *papírpénzek*. Ezek kibocsátását az állami jellegű bécsi városi bank, a „Wiener Stadt Banko” végzi, ennek a bankócédulái 1762. július 1.-én kerültek forgalomba 12 millió forint értékben, legfőképpen a hétéves háborúban keletkezett államadósság kamatfizetésének teljesítésére. 5, 10, 25, 50, és 100 forintos címleteket adtak ki, Magyarországra azonban nem sok került belőlük. Amde ezeknek a bécsi bankócéduláknak, amelyeket nyomásuk színéről „fekete bankók”-nak neveztek, a kibocsátása nem állott meg e szerény összegnél, maga Mária Terézia is szaporította azokat, utána II. József a reformterveihez szükséges összegeket is a bécsi „Stadt Banko” jegyeivel igyekezett előteremteni. Azután nemsokára jöttek a francia háborúk, ezek finanszírozása igen jelentékeny részben új papírpénz kibocsátása által történt. Most már a „fekete bankók” Magyarországon is nagy mértékben elterjedtek, hiszen ezekkel fizették például a hadseregek

részére szükséges gabona és egyéb szállításokat is. A papírpénz-mennyiség 1806. végén eléri a 450 milliót, azután mind gyorsabb ütemben szaporodva, legmagasabb állományát 1811-ben mutatja 1060 millióval.

Természetes, hogy ilyen óriási mennyiségű papírpénznek a gazdasági életbe való belepumpálása akkor is kiváltotta az infláció összes, jól ismert jelenségeit, így mindenekelőtt az árak nagyfokú emelkedését, amelyet hiába akartak hatósági beavatkozásokkal, olcsósági bizottságokkal megakadályozni. A bankók értéke természetesen nemcsak a jószágok árához, hanem az ezüst pénzhez viszonyítva is szükségképpen fokozatosan csökkent. A mindjobban hígított bankócéduláknak mind nagyobb diszázsiójuk lett az ezüstpénzzel szemben, vagy úgy is mondhatnók, hogy a „pengő”, vagyis ezüstforintnak felára volt a bankócédulákkal szemben. A pénzromlás tetőpontján az ezüstpénz váltóárfolyama 833, a papírpénzé 12 volt, ami annyit jelent, hogy 100 ezüst forintért 833 papírfortintot, illetve 100 papírfortintért 12 ezüst forintot adtak. Ilyen módon kétféle pénz volt forgalomban s az ezáltal előidézett zavarokat még súlyosbította, hogy a bécsi kormány a háborús szükségletektől szorítva nemcsak a papírpénzt szaporította, hanem a réz váltó-pénzt is. Ebből 1812-ig több, mint 170 millió forint árát hozott forgalomba. Ennek következményeképpen az ezüst váltópénzek teljesen eltűntek és csak az értékevesztett rézből vert garasok és krajcárok maradtak különböző nagyságú érmékben forgalom-

ban. Mindehhez járult a bankók nagy mérvű hamisítása.

Magyarországnak ugyan jogilag semmi köze sem volt ezekhez a dolgokhoz, hiszen a papírpénz-kibocsátás és infláció nem alapult magyar törvényeken, gyakorlatilag azonban annál inkább érezte a pénzromlás minden szomorú gazdasági következményét. 1807-ben az országgyűlés felírt Ferenc királyhoz, hogy szüntesse meg a bankócédulák és értéktelen rőzpénz kibocsátását és gondoskodjék jó pénzről. A király válaszában tett is erre vonatkozó ígéretet, de annak ellenére a háborús állapotok folytán a pénzhigitása és romlása tovább folyt.

Végre az 1809-es bécsi béke s Napoleonnak Mária Lujzával kötött házassága után rákerült a sor az osztrák pénz rendbehozatalának kísérletére is. Egyéb próbálkozások után a gyökeres megoldást az 1811. február 18.-i kelettel kiadott és szinte államcsinyszerűen végrehajtott pátens hozta, amelyet a magyar országgyűlés az alkotmány sérelmének fogott fel és tiltakozott ellene. A pátens rendelkezései azonban az országgyűlés jóváhagyása nélkül is végrehajtottak. E rendelkezések azok, amelyeket *devalváció* címen ismerünk s amelyet Magyarország polgárai és egész gazdasági élete is nagyon megsínylettek. Hiszen itt jelentékeny mennyiségű papírpénz volt felhalmozva és tulajdonosaik súlyos veszteségeket szenvedtek. Csak példaként említjük Berzsenyi Dánielt, a költőt, aki éppen Pestre készült, hogy a költeményei kiadásához szükséges, megtakarított pénzt felvigye, mikor

beütött a devalváció, s ez a kiadás tervét felborította. Ugyanez az ok akadályozta meg, hogy Berzsényi régi vágyát megvalósítva Nikláról atyai birtokára Vasme gyébe költözhessek vissza.

A devalvációt elrendelő pátens kijelenti, hogy a pénzügyek rendezésének egyetlen módja a forgalomban lévő jegyek óriási mennyiségének lecsökkenése, értékük leszállítása. Mint már említettük, ekkor 1.060 millió papírforint volt kibocsátva. Ezt az akkori időkhöz mérten óriási összeget a devalváció egyötödére csökkentette le, olyan módon, hogy 1912. január végéig például egy 100 forint névértékű bankót 20 forint értékű „Einlösungschein”-ra, „beváltási utalványra” cseréltek ki; ilyenképpen a több mint egy milliárdnyi bankó helyére kereken 208 milliónyi „beváltási utalvány” került. Mintegy 4 milliónyi bankó beváltatlan maradt. Az „Einlösungschein”-okat egyébként 1, 2, 5, 20 és 100 forintos címletekben bocsátották ki. Ezeket a pénzjegyeket hívták nálunk a pengőforinttal szemben „sájnforintok”-nak. Ugyanekkor devalválták a réz váltópénzt is, a 30 krajcárrost 6, a 15 krajcárrost 3 krajcár-ra, a kisebb névértékű érméket pedig egészen kivonták a forgalomból. A pátens elrendelte, hogy ezentúl mindennemű üzletek csakis az új értékben köthetők s ezt a rendelkezést különböző büntető szabályokkal szankcionálta. Persze egyik legnagyobb nehézséget a régi pénzben kötött adósságok rendezése okozta, ezeket nem lehetett egyszerűen névértékük egyötödére leszállítani, hanem, ma úgy mondanók, valamiképpen „valorizálni”

kellett. A visszafizetés természetesen csakis az új pénzben történhetett, azonban 1799-ig visszamenőleg különböző skála alapján, a szerint, hogy melyik évben keletkezett adósságról volt szó. A skálát első sorban az adósságkötés idején forgalomban lévő bankjegyek mennyisége, másodsorban az akkori árszínvonal alapján állapították meg.

A mai nemzedéknek alig kell magyaráznunk, hogy ezek s a többi hasonló rendelkezések mennyire megrázták a gazdasági életet, mennyi igazságtalanságnak és elkeseredésnek váltak forrásaivá. A legnagyobb baj azonban ott volt, hogy magán a pénz betegségén nem sokat segítettek. Elvileg a „beváltási utalványok” azt jelentették volna, hogy az állam ezeket idővel ezüst forintokra fogja átváltani. A valóságban ebből semmi sem lett. Sőt mikor Napoleonnal újra megkezdődött a háború, ennek finanszírozására megint új fajta papírpénzt, az úgynevezett „Anticipationschein”-eket, „előlegezési jegyeket” bocsátottak ki, egyelőre 45 millió forint értékben. Értéküket a régi „beváltási utalványok”-kal egyenlőnek nyilvánították, azonban a papírpénz-szaporításnak rövidesen újra jelentkezett az a következménye, hogy a „pengő”, azaz ezüst forinttal szemben a „sájn-forintok” csakhamar veszítettek értékükből. Már 1812-ben 73 az árfolyamuk, mennyiségük mindinkább szaporítottván, 1816-ra az árfolyam 30.49-re süllyedt. 1816-ban a kétféle papírpénz, vagyis a beváltási utalványok és előlegezési jegyek együttvéve újra hatalmas összeget, kerekén 528 millió forintot tettek ki. Másszóval

rövid négy év alatt újra itt volt az infláció, a maga összes kísérő jelenségeivel. Ekkor a bécsi kormány újra radikális megoldáshoz folyamodott, újból a nagy papírpénz-mennyiségek bevonását és újabb devalvációját valósította meg.

Az 1816. június 21.-i császári pátens megemlékezik a kényszerűségről, amely az államot a háborús állapotok miatt papírpénz kibocsátására szorította, s megemlíti, hogy immár a győzelem után a császár első gondja a pénz biztonságának és értékállandóságának helyreállítása. E végből ez és az utána következő pátensek elrendelik a „Privilegierte Österreichische Nationalbank” vagyis az *Osztrák Nemzeti Bank* részvénytársasági alapon való megalapítását. A pátens értelmében a részvénytőke befizetéséig a bank „National-Zettelbank”, vagyis „Nemzeti Jegybank” címen kezdte meg működését és tulajdonképpen címét csak jóval a pátensben megszabott feltételek teljesítése után, 1825-ben kezdte használni. Az alapszabályok első §-a kimondja, hogy ezentúl nem szabad kényszerforgalmú papírpénzt forgalomba hozni, s ha rendkívüli körülmények szükségessé tennék az állam rendes pénzkereteinek túllépését, azt nem papírpénz igénybevételeivel, hanem más úton kell fedezni. Már most a régi papírpénzek bevonása többféle módon történt, azok tulajdonosai többféle módszer között választhattak. Az egyik módszer az volt, hogy a papírpénz beszolgáltatói a beadott mennyiség kétheted részéért ezüst pénzt, vagy ezüstre bármikor beváltható új bankjegyet, ötheted részéért pedig egy

százalékkal kamatozó állami kötvényeket kaptak. A másik mód abból állott, hogy a papírpénz birtokosai az új Nemzeti Bank részvényeit vásárolták meg: egy részvényért 1000 papír és 100 ezüst forintot kellett fizetni. A befizetett papírpénzek azután a banknál államkötvények fejében megsemmisítették, az ezüst pénzek a Kincstár által átadott érmekészlettel együtt alkották a Bank érckészletét. Az utóbbi módszer révén a 100.000 részvényre 100 millió papírpénznek és 10 millió ezüstnek kellett befolytania.

A Nemzeti Zettelbank jegyei 5, 10, 25, 50, 100, 500 és 1000 forintos címletekben kerültek kibocsátásra. A régi „bécsi érték”-hez viszonyítva egy 100 forintos bankjegy 250 forint „beváltási utalvány”-nak felelt meg, az utóbbiak tulajdonosai tehát 5 év alatt immár másodszor szenvedtek veszteséget. Viszont legalább egy időre Ausztriában és Magyarországon is értékálló pénz volt forgalomban. Az Osztrák Nemzeti Bank jegyei hosszabb ideig teljesen egyenértékűek voltak az ezüst forinttal. Mint láttuk, ez a bank részvénytársasági formában működött s alapításakor igyekeztek az államtól való függetlenségét hangsúlyozni. A bankjegyek lényeges különbsége az állami papírpénzzel szemben tudvalevőleg elsősorban forgalomba hozataluk módjában rejlik. Az állam papírpénzt állami fizetések teljesítésére ad ki. A jegybank ellenben vagy nemesérc vásárlása, vagy — rendesen rövid időre szóló — hitelnyújtások, például váltóleszámlítolás útján hozza forgalomba a jegyeit, ilyen módon alkalmazkodva a gazdasági élet

pénzszükségletéhez. Ilyen elvek alapján működik az Osztrák Nemzeti Bank is. A bécsi kormány igyekezett megtartani azt a császári ígéretet, hogy rendkívüli kiadások fedezését nem fogja papírpénz kibocsátása útján eszközölni. Ámde ennek az ígéretnek betartása csupán formailag sikerült, a valóságban megszegették azt annyiban, hogy az állam nagy kölcsönöket vett fel a banktól. Ennek az állami kölcsönnek az összege 1829-ben már 106 millió forint, 1848-ig 170 millióra nőtt fel. A szabadalom, vagyis a bankjegyek kibocsátásának kizárólagos joga 25 évre 1842-ig szólt, azonban már 1841-ben újabb 25 évre 1866-ig meghosszabbított. A sietségnek egyik oka az volt, hogy így akarták a Magyarországon önálló jegybank irányában mutatkozó törekvéseket megghiusítani.

Magyarország ugyanis mind az eddig elmondott pénztörténetben meglehetősen passzív szerepet játszott, gazdaságilag viszont a devalvációk és egyéb intézkedések folytán sok veszteség érte. A devalváció után óriási árhanyatlások állottak be, s különösen a gabonaárak esése a földbirtokosokat válságos helyzetbe sodorta. Részben ez a körülmény is váltotta ki Széchenyi érdeklődését agrárviszonyaink szomorú állapota iránt s bírta rá, hogy a „hitel” fontosságát hangsúlyozva a hozzá szükséges intézmények megvalósítását sürgesse. Az Osztrák Nemzeti Bank ez időben nem sokat törődött Magyarország pénzszükségletével és még fiókot sem állított fel Pesten. Ilyen módon jegyeinek átváltása ezüstre nem mehetett símán és sokszor nem sikerült felár nélkül. A magyar

fellendülés vezetői, köztük Kossuth, Trefort, Fogarasi János, Desewffy Emil gróf sokat foglalkoztak a Magyar Jegybank kérdésével. Desewffy Emil 1841-ben, mikor az Osztrák Nemzeti Bank szabadalma meghosszabbíttatott, azt a gondolatot veti fel, hogy idővel a jegykibocsátási jogot is az éppen akkor alakulóban lévő Pesti Magyar Kereskedelmi Bankra kellene ruházni. 1843-ban a gazdasági kérdések ügyében kiküldött országos választmány törvényjavaslatot dolgozott ki a Magyar Jegybankról. Mind e törekvések azonban elméleti téren maradtak. Csupán a 48-as időkben fejlődtek oda a dolgok, hogy önálló magyar bankjegyek kibocsátására került a sor. A 48-as idők történetének egyik legérdekesebb fejezete éppen a magyar és az osztrák pénzügyi kormányok küzdelme.

Az Osztrák Nemzeti Bank mindjárt 48 elején súlyos helyzetbe került. A márciusi eseményektől kezdve a bankjegyek tulajdonosai állandó ostrom alatt tartották a pénztárat, a fémkészlet rohamosan csökkent. Pesten is a feszült politikai helyzet, a különböző rémhírek a közönség körében pénzpánikot okoztak, sokan vonakodtak elfogadni a bankjegyeket, viszont az ezüstöt és a váltópénzeket is félretették. A pénzhiány a kereskedelemben a legnagyobb zavarokat okozta. Kossuth, mint pénzügyminiszter, több ízben a bécsi kormányhoz és közvetlenül az Osztrák Nemzeti Bankhoz fordult, hogy küldjenek le néhány millió ezüst pénzt, hogy a bankjegyek beválthatók legyenek és a bizalmatlanság megszűnjék. Az Osztrák Nemzeti Bank csak kisebb összeget küldött,

de nagyot nem is küldhetett, hiszen képtelen volt a készfizetéseknek eleget tenni és május 22. óta beszüntette az ezüstnek bankjegyekért való kiszolgáltatását. Ekkor Kossuth önálló magyar pénz kibocsátására gondol és a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankkal tárgyalásokat kezd magyar bankjegyek kibocsátása tárgyában. Az 1848. június 17-én megkötött szerződés értelmében az állam 5 millió forint értékű aranyat és ezüstöt tesz le a Kereskedelmi Banknál és ennek a fedezetnek alapján 12 és fél millió forint értékű bankjegy fog kibocsáttatni. E hirre az Osztrák Nemzeti Bank azt az ajánlatot tette, hogy 12 és fél millió forint kölcsönt ad a magyar államnak, ha bankjegykibocsátási szabadalmát Magyarországra nézve is elismerik. Kossuthék nem fogadták el ezt az ajánlatot, hanem folytatták a magyar bankjegyek kibocsátásának előkészületeit. Mindenekelőtt az ércfedezethez szükséges 5 millió pengőt kellett előteremteni. Itt a nemzeti közadakozás módszeréhez folyamodtak és 1848 végéig sikerült is 1 millió és 600.000 forintot összegyűjteni és egyéb pénzekkel együtt összesen 2 millió forintot letenni a Kereskedelmi Banknál érckészlet gyanánt. A bankjegyek 1 és 2 forintos címletekben kerültek forgalomba, 48 végéig mindössze 3.772.000 forintnyi összegben.

Az Osztrák Bank igyekezett a magyar intézkedésekkel szemben ellenintézkedéseket tenni. Még májusban 1 és 2 forintos bankjegyeket adott ki és ezekből Budára is küldött annak bizonyításául, hogy ilyen magyar címletekre nincs szükség. Mellékesen megje-

gyezve, e lázas sietséggel készült jegyek oly csúnyák és tökéletlenek voltak, hogy megbotránkozást váltottak ki. Ugyanekkor az Osztrák Nemzeti Bank tiltakozik szabadalmának megsértése ellen. A rohanó események azonban mindkét oldalon további intézkedéseket, nevezetesen papírpénz kibocsátását tették szükségessé. Kossuth az 1848. augusztus 26.-i törvény alapján 61 millió pénztárjegy kibocsátására nyer felhatalmazást, melyek 1852-től kezdődőleg fognak évenként legalább 3 milliós összegben beváltatni; ezek 5, 10, 100 és 1000 forintos címletekben kerülnek forgalomba. 49-ben az aprópénz-hiány pótlására újabb papírpénz, 15 és 30 krajcáros, majd 1 forintos kincstári utalványok bocsáttattak ki.

E „Kossuth-bankók” sorsa ismeretes. Mikor Windischgraetz bevonult Pestre, s a magyar kormány Debrecenbe tette át székhelyét, a gépeket magával vitte, de az érckészlet Pesten maradt s Windischgraetz lefoglalta azt. Azután kimondta, hogy a magyar bankjegyeket 8 napon belül át kell cserélni osztrák jegyekre. Ez persze a rövid idő alatt csak csekély mértékben sikerült. A szabadságharc leverése után minden Kossuth-bankót teljesen értéktelennek nyilvánítottak, ezáltal az ország polgárait mintegy 60 millió forintnyi újabb veszteség érte.

Amde a magyar és olasz háborúk finanszírozása az osztrák pénzt is újra alaposan elrontotta. A Bank erős igénybevétele nem volt elegendő, s 1848 szeptember 16.-i rendelettel előbb 20 millió, majd 49 februárjában újabb 25 millió forintnyi papírpénz bo-

csáttatott ki. Ezuttal a papírpénz formája kamatozó pénztárjegy volt, amelyet 1 év alatt be kellett volna váltani. Eredetileg ezeket a pénztárjegyeket az Osztrák Nemzeti Banknak kellett volna forgalomba hoznia, ez a módszer azonban nagyon nehézkesnek bizonyult, ezért csakhamar elrendelték kényszerforgalmukat. E papírpénz összege azután különböző fajtájú kibocsátásokkal mindjobban emelkedett és 1849 végén 242.8 millió forintot tett ki. Alig kell magyarázni, hogy e nagymennyiségű papírpénz az ezüstpénzzel szemben mindjobban veszített az értékéből s az ezüst, sőt a váltópénzek is eltűntek a forgalomból. Az abszolutizmus korszaka tehát szintén a rossz pénz terhével indult meg. 1854-ben az osztrák állam egyezményt kötött az Osztrák Nemzeti Bankkal, amelynek értelmében mindezek a különböző nevű és formájú papírpénzek átcseréltettek az Osztrák Magyar Bank jegyeire s az így átváltott összeg az államnak a banknál fennálló adósságához csatoltatott. Most már az egész monarchiában csak egyféle pénz, az Osztrák Nemzeti Bank jegyei maradtak forgalomban. Ezek további sorsát figyelemmel kísérni nem tartozik már mai témánk körébe, amellyel csupán az első magyarországi bankok kapcsán a XIX. század első felének pénztörténetét akartuk vázolni. Annyit mindegyesetre okulhattunk belőle, hogy atyáink a „rossz pénz” miatt sok súlyos veszteséget szenvedtek, s ebből tanulságként megismerhettük a „jó pénz” nagy nemzet- és magángazdasági értékét.

XIII.

A FORINTBÓL KORONA LESZ.

1857-ben Ausztria pénzszövetséget kötött több német állammal. Ennek értelmében valutáját újra rendezte és annak alapjául az úgynevezett *osztrák értékű forintot* tette meg. Mindeddig mintegy 100 éven át a valuta alapja az úgynevezett *konvenció*s, vagyis egyezményes *forint* volt. Ezt a konvenció s forintot is ezüstdből verték és pedig 1 márka, vagyis 233.87 gramm súlyú színezüstdből 20 forint értékű érmék készültek. Most az osztrák értékű forintnál a pénzláb úgy alakult, hogy egy vámfont, vagyis mai súlymértékben 500 gramm színezüstdből 45 db. forint készült 1 és 2 forintos érmék formájában. Egymáshoz viszonyítva a kettőt, ezüst értékben 100 régi konvenció s forintnak 105 új osztrák értékű forint felelt meg. Ez az osztrák értékű ezüst forint volt Ausztriában és természetesen Magyarországon is a pénzrendszer alapja mindaddig, míg az arany valutát meghonosító 1892-es törvény annak helyébe a koronát léptette. De az 1 forintos ezüst érmék 2 korona értékben továbbra is forgalomban maradtak és a háború előtt valamennyien használtuk azokat.

Az új érték bevezetésével egyidejűleg rendez-

tetett a váltópénzek ügye is. A XIX. század első felében e részt is zürzavaros állapotok uralkodtak, igen sokféle váltópénz volt forgalomban. Most kimondották, hogy ezüstműl 10 és 5 krajcárosokat, rézműl pedig 1 és $\frac{1}{2}$ krajcárosokat fognak veretni, a régi váltópénzeket pedig 1858 november 1-től forgalmon kívül helyezik.

Az osztrák értékű ezüst forint valuta meghonosításakor az Osztrák Nemzeti Bank hosszú szünet után 1858 szeptember 6-tól kezdve újra megkezdte a készfizetést: bankjegyeiért bárkinek ezüst 1 forintosokat és negyed forintosokat adott. Erre, a *készfizetések* felvételére, a tiszta papírpénz gazdálkodás megszüntetésére és ezüsthöz kötött „jó pénz” helyreállítására valóban nagy szükség volt ebben az időben. A 48-as magyar és olasz háborúk Ausztriának sok pénzébe kerültek s az osztrák kormány a szükséges összegeket legnagyobb részt különböző fajtájú papírpénzek kibocsátásával teremtette elő. Néhány évvel a háborúk befejezése után a sokféle papírpénzt átcserélték az Osztrák Nemzeti Bank jegyeire s az átcserélt hatalmas összeg a Jegybanknál az állam adósságaként szerepelt. Ez az összeg az Osztrák Nemzeti Bankkal e tárgyban megkötött egyezmény idejében, 1854-ben 294 millió forintba rugott. A nagy összeg fedezésére, illetve csökkentésére a bank állami javakat kapott kezelésre, vagy eladásra, ezek értékét mintegy másfélszáz millió forintba becsülték. Azonban az osztrák állam, ha egyik oldalon törlesztett is valamit, a másik oldalon újabb összegeket vett fel a banknál, úgy

hogy 1859-ben, az újabb olasz háború kitörésekor az állam adóssága kerekén 300 millió forintot tett ki. A készfizetések fenntartása mindössze néhány hónapig volt lehetséges, 1859 április 1-én ismét megakadt, sőt ettől kezdve a Kincstár adósságai mindjobban szaporíttatván, a papírpénz értéke mindjobban romlott, s az ezüstnek különböző magasságú felára, ázsioja jelentkezett. Ennek első következménye az ezüst váltópénzeknek a forgalomból való eltűnése volt és pótlásukra az osztrák kormány kénytelen volt 10 krajcáros pénzjegyeket nyomtatni.

Az Osztrák Nemzeti Bank magyarországi fiókjait az abszolutizmus idejében nyitotta meg. 1851-ben Budapesten, 54-ben Brassóban, Kassán, Temesvárott, Nagyszebenben és Zágrábban, 1856-ban Debrecenben és Fiumében nyíltak meg az Osztrák Jegybank fiókjai. Hitelek azonban csak nagyon szerény kezetekben nyújtott, ami sok panaszra adott okot.

Persze a háborús állapotok közepette a Bank nem igen tudott a bajokon segíteni. 1861 január 1-én az Osztrák Jegybank 452 milliós bankjegyforgalmának több mint a fele, körülbelül 57 %-a van az állam tartozásaival fedezve. Ebben az évben újra kísérlet történik a bank ügyének rendezésére. A fő törekvés ezúttal annak a „jó pénz” szempontjából döntő fontosságú elvnek érvényre juttatása volt, hogy a Jegybanknak az államtól való függetlenségét biztosítsák. Egy 1862 december 27.-i törvény a Banknak 1866-ban lejáró szabadalmát még 10 évvel, vagyis 1876 december végéig meghosszabbítja. Hogy

a bankjegyek értékállandóságát megteremtsék, most az úgynevezett *merev kontingentálás* elvéhez folyamodtak, vagyis annak a maximális összegnek a megállapításához, ameddig fedezetlen bankjegyek kibocsáthatók. Az idézett törvény elrendelte, hogy legfeljebb 200 millió osztrák értékű bankjegynek szabad forgalomban lennie, az ezen az összegben felüli mennyiség ezüsttel, illetve 25 %-ig arannyal fedezendő. Ebbe a 200 millióba tehát beletartoztak az összes, váltóleszámitolás és egyéb módon nyújtott hitelek, és az állam mindennemű adósságai is. Ahhoz tehát, hogy ez az elv gyakorlatilag keresztülvihető legyen, mindenekelőtt az volt szükséges, hogy az állam nagy adósságait rendezzék, a bankot ezektől legalább is nagy részben tehermentesítsék. Ezt úgy akarták elérni, hogy először is a banknak átadott, az előbb említett javakat folyamatosan eladják, ugyancsak eladják az állami kötvényeket, végül az állam készpénztörlesztéseket is eszközöl. Ilyen módon a rendezési terv szerint 1866 végéig az állam adóssága 80 millióra csökkentetik s 1867-ben a készfizetések újra megkezdhetők lesznek. A terv szépen haladt is a megvalósulás felé, azonban az 1866-os porosz háború a pénz rendezését természetesen újra felborította. Sőt ebben az esztendőben az osztrák kormány a háború finanszírozása végett újra a papírpénz-kibocsátás régi módszeréhez folyamodott. Előbb 1 és 5, majd 50 forintos államjegyek hozattak forgalomba; ezek és a váltópénzült szolgáló 10 krajcáros jegyek összege végül 312 millió forintot tett ki. Még

1866-ban egy osztrák törvény kilátásba helyezte, hogy ezeknek a fedezetlen államjegyeknek a törlesztését hamarosan rendezik, erre azonban csupán 28 évvel később került a sor, addig a monarchia államai kénytelenek voltak a rossz pénzzel járó bajokkal küzdeni. E bajok közé tartoztak a pénzérték bizonytalanságából eredő árhullámzások, az ugyanezen okból elharapózott tőzsdei játékszenvedély és más efélék.

Az elmondottakból láthatjuk, hogy a kiegyezés időpontjában a monarchia pénze távol állott a „jó pénz” ismérveitől. Valóban, mindjárt a kiegyezési törvény 16. cikkelye kifejezi azt a kívánságot, hogy a monarchia két állama tegyen egyforma előterjesztéseket az új jó pénz, az *aranyvaluta* behozatala tárgyában. Ennek a kívánságnak előzménye egy 1867-ben Párisban tartott nemzetközi valutaügyi értekezlet volt; eredményeképpen Ausztria és Franciaország szerződést kötött, amelynek értelmében Ausztria csatlakozni fog a francia pénzrendszerhez s fokozatosan át fog térni az aranyvalutára. Ez a szerződés ugyan nem vált valósággá, de a jó pénz irányában folyó erőfeszítések egyik sajátságos tüneteként érdekes megemlíteni, hogy egy 1869-es törvénycikk értelmében nálunk is 10 és 20 frankos aranyakat vertek ki. Forgalomba azonban nem kerültek.

Az aranyvalutára való áttérés kívánságát első sorban az ezüst árának a 60-as évek közepe táján kezdődő zuhanása váltotta ki. Ennek oka az amerikai ezüstmányák felfedezése s az ausztráliai és kaliforniai

aranybányák kimerülése volt. Míg az 50-es években 1 kiló arany 15 kiló ezüstöt ért, a 70-es években az arány 20 kilóra emelkedett. A nemzetközi kereskedelembe való kapcsolódás, amelynek irányítása az aranyvalutájú Anglia kezében volt, szintén az aranyvalutát követelte. Az ezüst árának nagy zuhanása Ausztriában először abban mutatkozott meg, hogy ázsioja a papírforinttal szemben megszűnt, sőt 1879-ben a banknak azt a kötelezettségét, hogy fix áron, — a pénzlábnak megfelelő bankjegyekért — ezüstöt vásároljon, felfüggesztették, amit úgy is mondhatnánk, hogy a bankóforint értéke magasabb volt az ezüstforintnál. Éppen az ezüst folytonos árcsökkenése is sokáig megnehezítette az aranyvaluta meghonosítását. Egyébként külföldi fizetéseknél, vagy a vá-mok kivetésénél a monarchia a 8 forintos aranyérméket is használta, ezeknek feláruk volt a papírforinttal szemben. Például 1892-ben a valutareform idején 50 o. é. papírforint 42 aranyforintot ért. A legnagyobb nehézséget persze a nagy papírpénz-mennyiség okozta. Ezért a már említett 312 millió forintnyi papírpénz adósságért az 1867. XV. t. c. szerint a monarchia mindkét állama jótállást vállalt. Az Osztrák Nemzeti Bank is eléggé nehéz helyzetben volt. 1868-ban részvénytőkéjét 110 millióról 90 millióra csökkentették. 1870-ben érckészlete mindössze 9 millió forint volt. Magyarországon akkoriban ismét tért hódít az önálló Magyar Nemzeti Bank gondolata. Viszont az Osztrák Nemzeti Bank mindkét államtól új szabadalom engedélyezését kérte. 1876-

ban a magyar kormány is felvetette az Osztrák Nemzeti Bank részvénytársaság által alapítandó külön Magyar Jegybank gondolatát, azonban az erre irányuló kezdeményezés eredménytelenül végződött, ép így eredménytelenül végződtek egyéb ilyenfajta próbálkozások is, míg végül a bank szabadalmának többszöri ideiglenes meghosszabbítása után az 1878. XX. magyar t.-c. kimondta, hogy „az osztrák-magyar monarchia mindkét államát önálló jegybankok felállítása tekintetében megillető és kölcsönösen elismert jog a legközelebbi 10 évre igénybe nem vétetvén, az 1878. július 1-től 1887 december 31-ig terjedő időre egy *Osztrák-Magyar Bank* létesítése határoztatik el és ennek a törvény kiegészítő részét képező alapszabályokban foglalt szabadalom adatik.”

Igy létesült tehát az *Osztrák-Magyar Bank*, amely 1878. október 30-án kezdette meg működését. Bécsben és Pesten főintézetet és mindkét országban a szükségletnek megfelelőleg fiókokat állítottak fel. Az Osztrák-Magyar Bank mint részvénytársaság működött, közgyűlésein csak osztrák és magyar állampolgárok vehettek részt. A Bank élén legfőbb szervként a főtanács állott, tagjai a király által kinevezett kormányzó és 2 alkormányzó, továbbá a közgyűlés által választott 12 főtanácsos. A budapesti és bécsi fiókinézetet a két igazgatóság irányította, amely 1—1 alkormányzóból, 2—2 főtanácsosból és 6—6, a főtanács által választott igazgatóból állott. Ugy a főtanácsosok, mint az igazgatók díjtalanul látták el tisztjüket. Magát az üzletvitelt a ve-

zértitkárból és tisztviselőkből álló üzletvezetőség végezte. A kormányokat a Bank igazgatóságánál egy-egy kormánybiztos képviselte, aki az alapszabályok betartására felügyelt. A kormánybiztosnak csupán vétő-joga volt, s ha valamely vitás ügyben a főtanács és a kormány nem tudtak megegyezni, akkor egy 3 osztrák és 3 magyar bíróból és az általuk választott elnökből álló döntőbírótság hozott ítéletet. Nagyon jellemző ennek az érdekes és a monarchia közjogi kettősségével minden tekintetben számotvető közös intézménynek kitűnő vezetésére, hogy fennállásának egész tartama alatt ezt az említett döntőbíróst soha sem kellett igénybe venni.

Ami már most a Bank működését illeti, az alapszabályok fenntartották az úgynevezett *merev kontingentálás* rendszerét, nevezetesen az érczel nem fedezett bankjegymennyiség maximumát 200 millió forintra korlátozták. A Bank köteleztetett bankjegyeinek „törvényes ércpénzben” való beváltására, vagyis a készfizetésre, azonban az alapszabályok ezt a kötelezettséget mindaddig, míg az államjegyek kényszerforgalma fennáll, felfüggesztették. Időnk nem engedi meg, hogy részletesebben kitérjünk a bank üzlet-ágaira, így a váltóleszámitolás szabályaira, ezeket a többi Jegybankéhoz hasonló elvek szerint állapították meg. Csupán azt a sajátosságot kell még kiemelnünk, hogy az Osztrák-Magyar Bank még az Osztrák Nemzeti Banktól eredő hagyomány alapján jelzálogkölcsönök nyújtásával is foglalkozott. Ez azért érdekes, mert a Jegybankok, pl. a mai Magyar Nem-

zeti Bank is általában csak rövid lejáratú, könnyen liquidálható hiteleket szoktak nyújtani. Igaz viszont, hogy ez a jelzálog-üzletág teljesen külön volt választva a többitől, szinte azt lehetne mondani, hogy az Osztrák-Magyar Bank égisze alatt egy külön intézet működött, amely zálogleveleket bocsátott ki és az így nyert tőkéből folyósította a jelzálogkölcsönöket. Ennek a kölcsönnyújtásnak súlypontja egyébként hazánkra esett, például 1898-ban a jelzáloghitelek összallományából 86 % a magyar Szent Korona országaiban volt elhelyezve. Az összes jelzálogkölcsönök összege maximumként 150 millió forintban volt megállapítva.

Az Osztrák-Magyar Banknak engedélyezett 10 éves szabadalom 1887. december végén járt le. Ekkor újabb 10 évre meghosszabbították. Ez alkalommal az Osztrák-Magyar Bank alapszabályai bizonyos módosításokon mentek át. Ezek között nagyjelentőségű, hogy a forgalomba hozható bankjegyek mennyiségét illetőleg az eddigi merev kontingentálás rendszer helyébe az úgynevezett *indirekt kontingentálás* rendszere lépett. Ez annyit jelent, hogy az ércel nem fedezett bankjegyek mennyisége nem lehet több 200 millió forintnál és ha a bank ezt a kontingenst túllépi, a 200 millión felüli összeg után 5 % bankjegydót köteles fizetni. Másik fontos intézkedés, hogy aranyértékű külföldi bankjegyek és devizák is az aranyfedezethez számíthatók. A Bank szabadalma egyébként ekkor Bosznia-Hercegovinára is kiterjesztett. Az új banktörvény, az 1887. évi XXIV. t.-c.

immár határozottan kívánja a mindedig beváltatlanul maradt ígéretnek beváltását: a *készfizetések* helyreállítását. Persze ez épenséggel nem egyszerű feladat. A monarchia két állama bizottságokat küldött ki a kérdés tanulmányozására, ezek öt évig tartó tanácskozásokat folytattak e tárgyban, míg 1892-ben létrejött a papírpénzgazdálkodást elvileg megszüntető nagyszabású valutareform. A reform előkészítésében és végrehajtásában döntő szerepük volt a magyar szakembereknek és politikusoknak, köztük *Kautz Gyulának*, a pesti egyetem világhírű közgazdasági tanárának, aki 1883-tól 1892-ig az Osztrák-Magyar Bank alkormányzója, majd 1892-től 1900-ig kormányzója volt, *Wekerle Sándornak*, aki mint miniszterelnök és pénzügyminiszter a valutatörvények megalkotója volt és *Lukács Lászlónak*, aki 1895-ben Wekerletől átvette a pénzügyminiszteri tárcát.

Wekerle 1887-ben került a pénzügyi államtitkári, majd miniszteri székbe. Magyarország államháztartása akkoriban súlyos helyzetben volt, állandó volt a deficit, 1867—1886-ig összesen 306 millió forint, az államadósság pedig 1378 millió forintig emelkedett. Wekerle Sándor mindenekelőtt a közgazdaságtannak azt a megdönthetetlen igazságát tartotta szem előtt, hogy egy országban egészséges, „jó pénz”-t csak az államháztartás teljes rendezettsége mellett lehet fenntartani. Ezért nagy eréllyel fogott hozzá a magyar államháztartás egyensúlyának helyreállításához, megreformálta az adórendszert, az államadósságok kamatszolgáltatását leszállította, s kezelését — a

fennálló 27 féle típus helyébe 4 típust léptetve — egyszerűsítette. Intézkedéseivel sikerült az államháztartást szilárd alapokra helyezni, amelyekről azt csupán a világháború döntötte le. Mindezzel párhuzamosan dolgozott a pénzkérdés rendezésén, a valutareform előkészítésén is. Az első probléma, amelyet e részt meg kellett oldania, annak eldöntése volt, hogy milyen érték szolgáljon az új valuta alapjául? Lehetséges lett volna megmaradni az ezüst mellett: ebben az esetben a valutarendezés csupán annyit jelentett volna, hogy az ezüstben való készfizetés újra életbe lép. Az ezüst valuta elhagyása esetén a kettős valuta, arany és ezüst, is számbajöhetett volna, ennek Ausztriában számos híve volt. Wekerle azonban határozottan a nemzetközi helyzet által is leginkább kívánatosnak látszó arany valuta mellett foglalt állást és sikerült is azt keresztülvinnie.

Mindezek alapján az 1892. évi XVII. t.-c. nálunk is az *aranyértéket* honosította meg, kimondva, hogy 1 kilogramm színaranyból 3280 korona verendő. Ilyen módon a régi osztrák értékű forint helyébe az aranyértékű korona lépett és pedig egy osztrák értékű papír forint két koronával tétetett egyenlővé.

A második nagy probléma a valutareform végrehajtásánál az a kérdés volt: lehet-e és hogyan az ehhez szükséges arany mennyiséget beszerezni? Erre Wekerle az aranyjáradék kötvények kibocsátása, továbbá az állam által hosszabb idő óta feltűnés nélkül eszközölt aranyvásárlások útján töre-

kedett és sokkal előbb beszerezte azt, mint osztrák kollégája. Persze az átmenet az új pénzre nem mehetett gyorsan, még kevésbé volt lehetséges az arany-készfizetések azonnali megkezdése. E részt a legnagyobb nehézség a monarchiának már említett 312 millió forint értékű államjegy-adóssága volt: ezt kellett mindenekelőtt a gazdasági életből kitisztítani. Említettük, hogy ezért a papírpénz adósságért még 67-ben a monarchia mindkét állama felelősséget vállalt és pedig 30 : 70 arányban, vagyis Magyarországnak az egész összeg 30, Ausztriának 70 %-nyi visszaváltásáról kellett gondoskodnia. Ez olyanképpen folyt le, hogy 1894-től kezdődőleg négy éven át fokozatosan 200 millió forintot vontak be olyan módon, hogy 40 millió forintnyi összeget ezüst egykoronásokkal, 160 milliót pedig a két koronát érő ezüst forintokkal és új, koronára szóló bankjegyekkel cseréltek ki. E 160 milliónyi ezüst forintot, illetve bankjegyet az Osztrák-Magyar Bank szolgáltatta, teljes ellenértékét arany húszkoronásokban kapta meg a kormányoktól. Még fennmaradt azonban 112 millió forintnyi államjegy. Ezt 1900-ban kezdték átcserélni és pedig 32 milliót pár hónap alatt ezüst 5 koronásokkal cseréltek át, a hátralékos 80 milliót pedig lassúbb ütemben 10 koronás bankjegyekkel. Ugy az öt koronások, mint a 10 koronás bankjegyek ellenértékét az átcserélést végző Osztrák-Magyar Banknál a kormányok most is húsz koronás aranyakban letétbe helyezték.

Az Osztrák-Magyar Bank jegyein a *készfizetés* kötelezettsége kifejezetten fel volt tüntetve. Még sokan emlékeznek e bankjegyek szövegére. Például egy 100 koronáson ez a szöveg volt olvasható: „Az Osztrák-Magyar Bank e bankjegy bemutatójának budapesti vagy bécsi főintézeténél azonnal fizet törvényes ércpénzben 100 koronát.” Azonban egyelőre a készfizetési kötelezettséget felfüggesztették és valójában soha nem is került rá a sor. Az Osztrák-Magyar Bank szabadalma a két állam között folyó hosszas tárgyalások után 1899-ben újabb 10 évre meghosszabbított. Ez alkalommal az alapszabályokon is bizonyos módosítások történtek, amelyekben teljesen érvényre jutott a két állam közjogi egyenjogúsága. Intézkedés történt egyebek között Ausztria még fennálló 80 milliónyi adósságának rendezésére, az államok nyereség-részesedésének meghatározására és számos, az országok hitelezését és az ügyvitelt illető módosítás vezettetett be, amelyekre részletesen nincs időnk itt kitérni.

A koronaértékben való, kötelező számítás 1900 január 1-én lépett életbe. A korona valuta bevezetése Magyarország gazdasági fejlődésében kedvező korszaknak vetette meg az alapját. Ekkoriban ismét voltak komoly törekvések önálló magyar Jegybank létesítésére is, erre azonban nem került a sor és 1911-ben az Osztrák-Magyar Bank szabadalma újból meghosszabbított. Ez az új szabadalom továbbra is fenntartotta a készfizetések felfüggesztését. Azonban a Bank jegyei e nélkül is teljes aranyértékűek voltak,

a korona árfolyama a készfizető államok pénzéhez mértén állandó, stabil volt. Az Osztrák-Magyar Bank a valutareformot követő időkből ügyes politikával szépen emelte az aranykészletét is, amely 1909-ben érte el a maximumát 1440 millió koronával. Ez a hatalmas tartalék azután fokozatosan kezdett csökkenni: a világháború előre veti árnyékát. A világháború és az azt követő átalakulások zűrzavaros eseményei a koronaérték sorsát is megpecsételték. Elromlásának története azonban nem tartozik már mai előadásunk körébe, amelyben csupán azt a történeti folyamatot akartuk leírni, hogyan lett a forintból korona.

XIV.

A KORONÁBÓL PENGŐ LESZ.

1900 január 1-én az 1892.-i valutareform alapján az Osztrák-Magyar Monarchia mindkét államában a koronaértékben való számolás lépett életbe. Ekkor 10 és 20 koronás aranyak is kerültek forgalomba, a fizetések legnagyobb részét azonban az Osztrák-Magyar Bank jegyeivel teljesítették. E bankjegyeken rajta volt ugyan az ígéret, hogy bármikor beválthatók aranyra, ámde a beváltás, vagyis az úgynevezett készfizetés kötelezettsége a Bankra nézve egyelőre függesztetett és csak későbbi időpontban kellett volna bekövetkeznie. Ez az időpont azonban sohasem következett be, mert a világháború és már az azt megelőző politikai nehézségek meggátolták. Ennek ellenére a korona a háború végén történt összeomlásig egészséges, „jó pénz” volt, az Osztrák-Magyar Bank jegyeivel aranyat vásárolva, általában 3280 korona körül kellett annak kilóját megfizetni, a pénz tehát értékálló, vagy mint idegen szóval mondani szeretik, stabil volt. A Jegybank azt a feladatát is jól teljesítette, hogy a gazdasági életet hitellel lássa el, váltóleszámlától kamatlába a század első évtizedében alig tért el a 4 %-tól. Az 1910-ben meghosszabbított

bankszabadalom alapszabályai $\frac{1}{3}$ ércfedezetet kívántak meg, a bankjegyadó alól mentes fedezetlen bankjegymennyiség 600 millió koronában volt megállapítva. Aranykészletének maximumát a Bank 1909-ben érte el, közel másfélmilliárd koronányi értékkel, attól kezdve az arany az európai feszültség és a külföldi hitelek ebből eredő felmondásai folytán kezdett kiszivárogni, ezen a kamatlábnak 5 %, majd 6 %-ra való emelése, amellyel a tőkéket itt akarták tartani, sem tudott segíteni. 1914-ben a világháború kitörésekor a Jegybank aranykészlete nem egészen 1100 millió koronát tett ki. A jegyforgalom viszont már 1914 október végén az előző évinek több mint a kétszeresére emelkedett, amennyiben 1913 október 31-én 2349 millió korona, 1914-ben ugyanakkor 5136 millió korona volt forgalomban. A háború kitörésekor az előírt fedezeti arány betartása alól a Bankot felmentették, ugyanakkor a váltópénz pótlásául 1 és 2 koronás bankjegyeket hoztak forgalomba. Az államnak a hadviselés céljaira nagy előlegekre volt szüksége, ezek igénybevételével megindult az infláció és vele a pénz elromlásának folyamata. A korona bankjegyeket például a svájci aranyértékű frankkal szemben mind alacsonyabban jegyezték, stabilitásuk tehát megszűnt, már 1916 elején az árfolyam-veszteség mintegy 30 százalékot, ugyanezen év végén 50 %-ot tett ki; amit úgy is ki lehetne fejezni, hogy egy kiló aranyért a régi 3280 korona helyett most már 6500-at kellett fizetni. Érthető ilyen körülmények között, hogy a külföldi fizetések szabad forgalmát már 1916-ban meg-

szüntették, s a Jegybank vezetése alatt megalakult Devizaközpont végezte az ellenőrzés feladatát.

A háború finanszírozására a monarchia csak csekély mértékben használta fel az adókat. Így Tellezky János adatai szerint Magyarország a hadi költségeknek csupán 5.1 %-át fedezte adókból, a többi 94.9 %-ot kölcsönökből. Az utóbbiak terén természetesen erősen igénybe vette polgárai áldozatkészségét. 1914 novemberétől 1918 júniusáig Magyarországon összesen 17 hadi-kölcsön-kibocsátás történt, ebből 4-et a belföldi hitelintézetek vettek át, a többi 13-at a közönség jegyezte. Ez által kereken 18 milliárd korona folyt be. Ámde a hadikölcsönök által sorozatosan felszívott összegek nem voltak elegendők. A hiányok pótlására nem állott más eszköz rendelkezésre, mint a Jegybank igénybevétele. Már 1915 október 31-én a forgalomban lévő bankjegyek mennyisége 7 milliárd 162 millió, egy évvel később közel 11 milliárd, 17-ben 18 és $\frac{1}{2}$, 18-ban pedig az összeomlás időpontjában 31 és $\frac{1}{2}$ milliárd korona. 1918 október 26-án az osztrák állam kereken 25 milliárddal, a magyar állam pedig közel 10 milliárddal tartozott az Osztrák-Magyar Banknak. Ugyanezen idő alatt a Bank aranykészlete mindössze 265 millió koronára esett vissza. Érthető, hogy ilyen körülmények között a bankjegyek értéke az aranyhoz és aranyértékű külföldi pénzekhez képest mindjobban csökken, a háború végén 100 svájci frankért már kereken 300 osztrák-magyar korona bankjegyet kellett fizetni. A pénzérték romlása a belföldi áralakulás-

ban is éreztette hatását, ezért rendeletekkel, maximalásokkal, élelmiszer-adagolással és más effélékkel igyekezett a kormány az árszínvonal emelkedését meggátolni, vagy legalább is hátráltatni.

A világháború befejezése után a monarchiával együtt az Osztrák-Magyar Bank is befejezte életét. Az utódállamok felülbélyegezték a területükön lévő bankjegyeket és önálló pénzrendszerre tértek át. Nálunk ez a felülbélyegzés legutoljára történt, 1920-ban. Közben a korona-bankjegyek romlása gyors ütemben folyt tovább. A Károlyi-kormány még erős mértékben igénybe vette az Osztrák-Magyar Bank hitelét, aminek következtében 100 korona svájci jegyzése 1919. márciusában 20 frank volt.

A tanácsköztársaság gyászos uralma azután pénzünk még erősebb tönkretetéséhez vezetett. A pénzrontásában egyébként a tanácsköztársaságot az a meggondolás is vezette, hogy a pénzromlás csak a tőkével bíró polgárságnak árt, a munkásoknak nem, mert hatását megfelelő béremelésekkel lehet ellensúlyozni. A kommunisták részére az Osztrák-Magyar Bank további hitelek nyújtását megtagadta. Ekkor a tanácsköztársaság pénzügyi népbiztosai egyszerűen lefoglalták az Osztrák-Magyar Bank budapesti főintézeténél lévő kliséket, s annak segítségével nyomták a bankjegyeket. E bankjegyek nyomásához a régi, komplikált előállítású, kékes-zöld alapszínű papirosnál sokkal egyszerűbb, sárga-fehér alapszínű papirost használtak és ilyenén 25 és 200 koronás bankjegyeket hoztak forgalomba. Szemben az Osztrák-

rák-Magyar Bank jegyeivel, amelyeket színük szerint „kék pénz”-nek neveztek, ezek az így nyomtatott bankjegyek „fehér pénz” néven szerepeltek. Mint-hogy az Osztrák-Magyar Bank ezeket hamisítványoknak nyilvánította, mindenki igyekezett tőlük megszabadulni, a „kék pénz” értékesebb volt. Érvényesült nálunk is az ismeretes Gresham-féle törvény, a mely szerint, ha egy országban kétféle pénz van forgalomban, a rossz pénz kiszorítja a jót. Az utóbbit mindenki megőrzi és inkább a rosszabbal fizet.

Az említett „fehér pénz”-en kívül a tanácsköztársaság a Póstatakarékpénztár által is bocsáttatott ki bankjegyeket és pedig 5 koronás címletűeket. Ezeket a tanácsköztársaság bukása után következő polgári kormány továbbra is érvényben hagyta. Ellenben a fehér pénzt, mint hamisítványokat kivonta a forgalomból olyanmódon, hogy névértékük egyötöde erejéig kék pénzt adott helyettük; ilyenmódon értéküket egyötödükre devalválta, viszont ezáltal az állam e jegyekben fennálló papiros-pénz adósságát 1/5-ére csökkentette.

A most következő időkben, megviselve a világháború és az azt követő szomorú események által, a magyar állam szilárd költségvetési terv nélkül, mondhatnók, máról-holnapra élt és költségei fedezésére elsősorban a papír-pénz kibocsátás régi módszerét vette igénybe. Az Osztrák-Magyar Bank helyébe most a m. kir. Állami Jegyintézet lépett. A forgalomban lévő nagymennyiségű papírpénz csökkentésére és az állami szükségletek fedezésére a pénz-

ügyi kormány 1920-ban kényszerkölcsönt is vett igénybe, polgáraitól ilyen módon mintegy 4 milliárd koronányi összeget szippantva fel; ennek az összegnek aranyértékben mintegy 105 és $\frac{1}{2}$ millió korona felelt meg.

A háború utáni Csonkamaagyarország első költségvetését 1921/22-re *Hegedüs Lóránt* pénzügyminiszter készítette el. Hegedüs Lóránt hatalmas erőfeszítést tett a pénzromlás megakadályozására és a „jó pénz” helyreállítására. Mint 1892-ben Wekerle Sándor, Hegedüs is a közgazdaságtannak abból az ősi törvényéből indult ki, hogy a jó pénz megteremtésének első feltétele az államháztartás egyensúlya. Ezért minden eszközt megragadott annak megvalósítására, hogy a deficitet eltüntetve, az állam részéről való további papír-pénz-szaporítás elkerülhető legyen. Behozta a forgalmi adót, azután az egyszerű vagyonváltással igyekezett felszívni nagyobb összegeket. Valóban a korona, amelyet 1920 decemberében Zürichben 1.5-tel jegyeztek, most 1921 májusáig majdnem kétszeresére ugrott fel, vagyis 100 koronáért majdnem 3 svájci frankot lehetett kapni. Mindennek ellenére Hegedüs Lórántnak sem sikerült a bevételeket kellő mértékben fokozni és a költségvetési hiányt eltüntetni. Ennek többféle oka van, egyebek között az, hogy bizonyos ellenállásokat, különösen a vagyonváltással kapcsolatban, nem tudott leküzdeni. Visszavonulása után újra teljes erővel megindult az

infláció s vele a pénz értékének romlása: 1921 novemberében 100 korona Svájcban már csak 45 centimeot ér, az állami költségvetés hatalmas — aranyban számítva is sok milliós — deficitet tüntet fel.

Az ezután következő szomorú emlékü évek a pénzromlás jegyében teltek el. Hiába próbált a pénzügyi kormány tisztviselői leépítésekkel, fizetés-csökkentésekkel, takarékoskodással, adóreformokkal, egyebekkel úrrá lenni a papírpénz-gazdálkodáson és megállítani a bankóprést, az állam a saját erejéből nem tudta a meggyengült pénz betegségét megállítani. Az infláció s vele kapcsolatban a korona értékromlása rohanó ütemben folytatódott és éreztette összes ártalmas hatásait. A bizonytalan pénzérték miatt minden gazdasági számítás lehetetlenné vált, az árak hihetetlen mértékben emelkedtek, a közönséget a pénztől való félelem fogta el, pánikszerűen igyekezett azt kiadni, áruba, értékpapírokba fektetni. Takarékoskodásról, tőkeképződésről nem lehetett szó. Az árukkal üzött spekulatív lánckereskedelem, még inkább a tőzsdejáték úgyszólván az ország egész lakosságát hatalmába kerítette, napról-napra a korona romlásának megfelelő átértékelés folyt le. Azok, akik fix kamatozásra hiteleket nyújtottak volt, záloglevél-, hadikölcsön- és egyéb kötvény-tulajdonosok, biztosítási-kötvények, takarékbetétek birtokosai, árvaszék által kezelt készpénz-örökségek, mindjobban elveszítették értéküket. Viszont az adósok könnyűszerrel lerázták adósságaikat. Csak arra kell e

részt gondolnunk, hogy pl. 1913-ban egy métermázsza búza ára 20 korona körül mozgott, aki tehát 100.000 korona kölcsönt vett fel, az 5000 métermázsza búzával tartozott. 1924-ben pedig egy métermázsza búzáért 500.000 koronát adtak, tehát az 5000 métermázsza értékű adósság árura átszámítva 20 kilóra esett le. Tényleg az infláció korszakában a magyar földet terhelő adósság nagyon jelentékeny mértékben csökkent. Viszont a középosztály tőkével bíró részének vagyona erősen összezsugorodott. Az egész gazdasági életben idegesség, beteges bizonytalanság uralkodott, merész konjunktúra-lovagok nyomultak előre, sokszor rövid idő alatt nagy vagyonokat szerezve, azután ugyanolyan hamar mások pénzével együtt megint elveszítve azt. Apró, de jellemző tünete volt ezeknek az éveknek, hogy mily erős mértékben terjedt a kártyázás, az emberek a leghazárdabb szerencsejátékokkal adták annak bizonyosságát, hogy józanul gazdálkodni, számítani lehetetlenség, ennél fogva legjobb passzív módon átengedni sorsukat a szerencse esélyeinek. Hogy ez a gondolkodás és az ebből következő magatartás mily romboló hatású nemcsak gazdasági, hanem erkölcsi és kulturális szempontból is, azt alig kell fejtegetnünk. E kis példa mindenesetre alkalmas annak feltüntetésére, hogy mennyire fontos a „jó pénz” az egész nemzeti létre nézve, hogy a pénz romlása nagyon könnyen erkölcsi romlással is jár.

A magyar kormány mindjobban belátta, hogy az államháztartást a folyton rosszabbodó pénz mellett nem lehet saját erőnkéből rendbehozni. Hiszen nyilván hiába készített a pénzügyminiszter költségvetést, annak tételei értékálló pénz hiányában illuzórikusakká váltak. Gondoljunk csak pl. arra, hogy az adók kivetése és befizetése között eltelt idő alatt a pénz értéke mennyire leromlott. Ezért a kormány külföldi kölcsön szerzésére gondolt. *Kállay Tibor*, majd *Korányi Frigyes* báró pénzügyminiszterek készítették elő hosszas tárgyalások után az ú. n. *Népszövetségi kölcsönt*, amelyet azután *Bud János* véglegesített és annak segítségével megszüntette az államháztartás deficitjét. A népszövetségi kölcsön tudniillik hosszúlejáratú külföldi hitelt jelentett, az államháztartás hiányai egy ideig, nevezetesen 5 féléven át ebből voltak fedezhetők, a költségvetést pedig évenként csak egy-egy kisebb törlesztés- és kamatszolgáltatás terheli. A Népszövetségi Kölcsön törlesztési és kamatszolgáltatásának biztosítására a magyar állam lekötötte a vámok, a dohány- és sójövedék és a cukoradó bevételeit. A Népszövetségi Kölcsön 250 millió pengőnyi összeget jelentett.

Miután ilyen módon a költségvetési egyensúly biztosítottnak látszott, hozzá lehetett fogni elromlott pénzünk rendbehozatalához is. E részt az első lépés az úgynevezett „takarékkorona” életbeléptetése volt. Mindössze néhány hónapig volt használatban, lényegileg csupán stabil értékmérőt jelentett. 1924. február

20-án 100 takarékkorona 100 papírkoronával vétetett egyenlőnek, azután értékét naponta állapították meg a dollár és bizonyos árbitrázs papirok árfolyama alapján. Legmagasabb kurzusát 1924. június 3-án érte el, amikor 100 takarékkorona 133 papírkoronával volt egyenlő. A „takarékkorona” tehát úgy kell érteni, hogy ha valaki ebben az időben a Jegyintézetnél hitelt vett fel, azt takarékkoronában folyósították, ami azt jelentette, hogy a visszafizetés alkalmával a pénzromlásnak megfelelően több papírkoronát kellett adnia, mint amennyit kapott volt. A takarékkorona útján érdekes módon kettévált a pénz két legsajátosabb tulajdonsága: *értékmérőül* a takarékkorona, *fizetési eszközül* pedig a papírkorona szolgált.

Jóllehet a Népszövetségi kölcsön által kilátás nyílt a magyar pénzrendszer közeli szanálására is, egy ideig még a korona értékromlása külföldön tovább tartott, mélypontját 1924. május közepén érte el, amikor egy dollárért Pesten több mint 100,000 koronát is adtak, 1 kiló aranyért pedig, amelynek az ára a koronávaluta meghonosításakor, mint emlékezőnk, 3280 korona volt, most kereken 20 millió koronát kellett fizetni. Ekkoriban a Magyar Királyi Allami Jegyintézet utolsó kimutatása szerint 1455 milliárd korona értékű államjegy volt forgalomban. A pénzügyi kormánynak azonban sikerült a korona további romlását meggátolnia, sőt az árfolyam bizo-

nyos emelkedését is elérnie. A Magyar Nemzeti Bank 1924. június 24-én történt megalakulása után a korona zürichi árfolyama 14500 körül stabilizálódott.

A *Magyar Nemzeti Bankot* az 1924. évi V. t.-c. léptette életbe. E t.-c. kimondja, hogy a bankjegyek kibocsátásának jogát 20 évre, vagyis 1943. december végéig az állam a Magyar Nemzeti Bankra ruházza. Ugyanez a t.-c. tartalmazza a Jegybank alapszabályait is. Az alapszabályok szerint a Magyar Nemzeti Bank részvénytársaság, alaptőkéje 30 millió aranykorona. Azért aranykorona, mert ebben az időben az új magyar pénz neve és értéke még nem volt megállapítva, azt csak egy későbbi törvény, az 1925. évi XXXV. t.-c. hozta meg. A Magyar Nemzeti Bank tehát, hasonlóan a régi Osztrák-Magyar Bankhoz, részvénytársaság; főszerve itt is a közgyűlés, a vezetést viszont a Főtanács végzi, amely elnökből, és 13 főtanácsosból áll. Első elnökké a kormányzó a világtekintéllyel bíró *Popovics Sándort*, a régi Osztrák-Magyar Bank kormányzóját nevezte ki. Az ügyvitelt magát a vezérigazgató, az igazgatók és tisztviselők végzik. Már most az alapszabályok 1. §-a kimondja a bank feladatát, és pedig ez a §. a Magyar Nemzeti Bank feladatát három, egymással összefüggő cél megvalósításában határozza meg, nevezetesen: a Magyar Nemzeti Bank „feladata az, hogy alapszabályai keretében Magyarországon a pénzforgalmat szabályozza, a fizetések kiegyenlítését megkönnyítse”.

Ez tehát az első cél. Nézzük tovább: „mindenkelelőtt pedig az, hogy a készfizetéseket (a bankjegyeknek érccel való beváltását) aranynak gyűjtése által előkészítse és a készfizetések törvényszerű megkezdése után azok fenntartását biztosítsa”. Ez tehát a második, távolabbi cél. Végül: „A Bank köteles minden rendelkezésére álló eszközzel gondoskodni arról, hogy a papírpénz (bankjegy) érccel való beváltásának törvényes szabályozásáig jegyeinek az értéke állandó maradjon.” Ez az érték-állandóság az aranyvalutájú országok pénzéhez való viszony változatlanságában, stabilitásában jut kifejezésre.

Látnivaló a mondottakból, hogy Jegybankunknak az alapszabályok értelmében három feladatot kell teljesítenie. Ezek: 1. a pénzforgalom szabályozása; 2. a készfizetések előkészítése, és 3. a bankjegyek értékállandóságának megőrzése.

Az új magyar pénz aranyértékének és nevének megválasztása körül több terv merült fel. Sokan a korona mellett való megmaradást és a régi aranykorona-érték visszaállítását tartották volna helyesnek. Vagyis a régi korona-pénzlábat akarták újra életbe léptetni, amely szerint 1 kiló aranyból 3280 korona értékű érmeket vertek, illetve az Osztrák-Magyar Bank minden kiló aranyát ilyen összeggel értékelte. A pénzügyminiszter és javaslata alapján a törvényhozás úgy döntött, hogy az új magyar pénznek az aranykoronánál alacsonyabb értéket állapít meg. Nevezetesen 3280 helyett 3800-as pénzlábat választott

és az új pénznek a pengő nevet adta. Tehát 1 kiló aranyból 3800 pengő készül. A pengő aranyértéke ilyenképen kisebb a régi aranykoronáénál és a Magyar Nemzeti Bank 1 kiló aranyat 3800 (illetve a pénzverési díj levonásával 3794) pengő értékben állított be érckészletének kimutatásába.

A Magyar Nemzeti Bank első feladata az államjegyeknek pengő bankjegyekre való átcserélése volt. Egy aranykorona ebben az időben, mint az előbb már említettük, 14.500 papírkoronának felelt meg. Miután a pengő aranyértékét alacsonyabban állapították meg, a Jegybank 12.500 korona államjegyért adott 1 pengőnek megfelelő bankjegyet. A kicserélés folyamatosan történt, s az államjegyek természetesen egyideig még forgalomban maradtak. Már most elvileg persze ennek a becserélésnek úgy kellett volna történnie, hogy ahány bankjegyet a Nemzeti Bank kibocsátott a régi államjegyek bevonása ellenében, az állam ugyanannyi aranyat tegyen le a banknál. Mondjuk érzékeltetőbbben: valahányszor a Jegybank kiadott 3800 pengő értékű bankjegyet, vagyis bevont 47 és $\frac{1}{2}$ millió korona értékű államjegyet, mindig 1—1 kiló aranyat kellett volna az államtól kapnia. Természetesen az államnak nem volt ennyi aranya, ezért az átcserélés után is szükségképen nagyobb mennyiségű fedezetlen bankjegy volt forgalomban, aminek ellentételeként a Jegybank kimutatásaiban az „állam adóssága” szerepelt. A Jegybank persze átvette a Jegyintézet egyéb aktiváit és pasz-

szívait is, így pl. a váltókat és csak az ezenfelüli összeg maradt meg az állam adósságaként. Ennek az adósságnak a maximális összege egyébként kerekén 158 millió pengőre rugott. Talán mondanunk sem kell, hogy a készfizetések, vagyis a bankjegyek aranyra való beváltása előbb nem kezdődhetik meg, míg ez az államadósság meg nem szűnik, illetve legalábbis a 30 millió aranykoronás alaptőke erejéig le nem csökken. A törlesztés a Jegybanknak az államra jutó nyereségéből és egyéb módokon is történik és a világgazdasági válság beálltáig már mintegy $\frac{2}{3}$ részében le volt törlesztve. 1933-ban azonban egy külön törvény felhatalmazta a kormányt, hogy a gazdaadósságok rendezése céljából folyamatosan legfeljebb 100 millió pengőnyi új kölcsönt vehessen fel a Banktól, ami által az államadósság ismét erősebben megduzzad és a készfizetések időpontja szükségképen kitolódik. De az adott gazdasági viszonyok között nyilván senki nem is várhatta a készfizetések közeli életbeléptetését, hiszen köztudomású, hogy olyan országok is, mint Anglia, Franciaország és az Egyesült Államok, letértek az eredeti aranyalapról, vagyis beszüntették bankjegyeiknek az eredetileg megállapított aranyértékben való beváltását. Ha a pengőbankjegyek nem is válthatók be közvetlenül aranyra és a világgazdasági válság következtében Magyarországnak is sok nehézséggel, egyebek között éveken át az államháztartás deficitjével, külföldi fizetési eszközök, devizák hiányával és más

effélékkel kellett megküzdenie: tagadhatatlan, hogy a Magyar Nemzeti Bank létesítése óta gazdaságunk és kultúránk ismét élvezheti az egészséges, értékálló, jó pénz áldásait.*

* Az 1938. évi XXV. t.-c. a Magyar Nemzeti Bank alapszabályait részben módosította. A bank feladatának meghatározása most a következőképen hangzik: a Magyar Nemzeti Bank "közérdekű feladata, hogy az ország területén a pénzforgalmat szabályozza, a fizetések lebonyolítását megkönnyítse, a hitelforgalmat a pénzpiac és a tőkepiac gondozása és irányítása útján is szabályozza és ellenőrizze, hogy a nemzetközi fizetések céljára, különösen pedig a fizetési mérlegben időnként előállható hiány kiegyenlítése végett aranyból és devizából készletet gyűjtsön, továbbá, hogy felkészüljön arra, hogy a külfölddel való fizetési forgalom korlátozásának megszűnése után a kibocsátott bankjegyek ellenében a törvényhozás által megállapítandó módok szerint aranyat vagy devizát szolgáltatthasson ki. Mindezeknek a feladatoknak az ellátásában egyforma gondot kell fordítania egyfelől arra, hogy a pénzforgalom és a hitelforgalom mindenkor a gazdasági közérdeknek megfelelően, egészségesen alakuljon, másfelől arra, hogy a bankjegyeknek más, állandósult értékű valutákhoz viszonyított értéke állandó maradjon". Az új alapszabályok szerint a bank pontosan meghatározott célra újabb százmillió kölcsönt nyújt az államnak, azonkívül 30 millió pengő erejéig folyószámla hitelt nyit az állam részére. E 30 millió csak minden év március 1-től november 30-ig vehető igénybe. Ugyancsak az új alapszabályok értelmében a Magyar Nemzeti Bank 1938. évi mérlegében felértékelte aranykészletét is, amennyiben minden kiló aranyat a devizavételi felárak alapulvételével az eddigi 3794 P helyett 5700 P értékben állít be mérlegébe.

XV.

AZ IGAZSÁGOS MUNKABÉR.

Mikor igazságos a munkabér? E kérdéssel bizonyára a legnehezebb társadalomtudományi és gazdaságpolitikai problémák egyikét vetettük fel. Az igazságosság a társadalmi és erkölcsi világ, a munkabér ellenben a gazdaság fogalma. A kettő összekötésével tehát az etikát és gazdaságot kapcsoljuk össze egymással. Ezt az összekapcsolást az elmélet és azt követőleg a gyakorlat nem mindig tartotta szükségesnek és üdvösnek. Sőt a XVIII. század elejéről ismerünk egy groteszk tankölteményt, a „Méhék meséje” címűt, amely szatirikus módon azt mutatja ki, hogy erkölcsi szempontok érvényesítése egyenesen kárára van a gazdaságnak. Ha nem is mentek ennyire, elvileg a közgazdaságtan első nagy rendszerei is kizártak minden etikát. A fiziokraták és a Smith Ádámtól alapított angol klasszikus iskola azt tanították, hogy a gazdaságban bizonyos „természetes rend” uralkodik. A gazdasági törvényeken, amelyek a természeti törvények módjára gépiesen érvényesülnek, nem lehet változtatni. A gazdasági élet eseményei függetlenek a társadalmi eszmények-

től, az egyéni önérdék motivumai alapján, automatikusan folynak le, sem etikai, sem egyéb szempontok által nem befolyásolhatók. A beavatkozások csak elrontják a gazdaság természetes folyamatát, elő nem segíthetik azt. Következésképpen a gazdaságpolitika egyetlen követelménye: a „természetes rend” érvényesüléséhez szükséges szabadság.

Mindezeknél fogva ebben a gazdasági gondolkozásban nem „igazságos”, hanem inkább „természetes bér”-ről beszélnek. Ez a „természetes bér”, a munka ára éppen úgy törvényszerű szigorúsággal határozódik meg, mint egyéb jószágok árai. Alakulását nem lehet erkölcsi, vagy szociális eszmények alapján befolyásolni, az ember, mondhatnók, tehetetlen a gazdasági törvények erejével szemben.

Mi már most közelebbről ez a „természetes bér”, amelyről a klasszikus iskola hívei beszélnek? Ha az egyes embert magában, elszigetelten, mintegy társadalmon kívüli állapotban nézzük, akkor számára minden jószág értékét nyilván a létrehozásához szükséges munkamennyiség határozza meg: ez a munkamennyiség a jószágok „természetes ára.” Fejlettebb társadalmi állapotban, közgazdaságban azonban ettől a természetes ártól megkülönböztetjük a piaci árat. Ebben már nemcsak munkaköltség van, hanem részt kap belőle a föld és a tőke tulajdonosa is. E három tényező: föld, munka és tőke a termelés tényezői, a vállalkozó ezek használatáért bizonyos árat fizet, ezek az árak ránézve *termelési költsége*-

ket, a földbirtokos, tőkés és munkás számára viszont *jövedelmet* jelentenek. Az árakat és így a jövedelmeket is a piacon a kereslet és kínálat szabad versenye formálja.

A munka természetes ára, vagyis „a természetes bér”: *a munka termelési költsége*. A munkás életfenntartása jószágokat kíván, az ezek előállításához szükséges költség a munka természetes ára, a természetes bér. Nem elég azonban az egyes munkást nézni, hiszen ha béréből a munkás csak önmagát tarthatja el, akkor a munka, mint áru egy nemzedék alatt elfogy, nem teremtetik újra. Ezért a munkabért az a létminimum szabja meg, amely a munkás, felesége és két gyermeke megélhetéséhez szükséges. A két gyermek lép majd az öregek helyébe: így biztosítják a munka, mint áru reprodukcióját, folytonosságát. A munkabér tehát ilyen módon mindig a létminimum körül mozog. Kevesebb nem lehet, mert ebben az esetben a munkások nem tudnak megélni, nem alapítanak családot, számuk tehát csökken: a kisebb kínálat automatikusan felviszi a bért újra a megélhetés szintjéig. De több sem lehet, mert ebben az esetben a munkásoknál több lesz a gyermek, a nagyobb kínálat megint le fogja szorítani a bért a fizikai létminimum mértékéig. Ez tehát, pár szóra leegyszerűsítve, a munkabér alakulásának szigorú, mondhatnók, kegyetlen törvénye, úgy, amint azt különösen *Ricardo* több mint száz évvel ezelőtt felállította. E törvénnyel szemben nincs kivezető út. Min-

den hiába, a munkabér nem lehet magasabb, mint a fizikai minimális létfenntartás költségei. Ezt a törvényt nevezte el Lassalle Ferdinand a „vasbértörvény”-nek, mert vasabroncsként szorítja le a munkásságot a legalacsonyabb életszínvonalra és nem engedi meg felemelkedését. A törvénnyel szemben, bármennyire szomorú is, semmit sem tehetünk. Ami természetes, abba bele kell nyugodni, az, ha úgy tesszik, igazságos is.

Csakhogy az emberek nem nyugodtak bele a „vasbértörvény” kérlelhetetlenségébe és ezt az állítólagos törvényt meg is cáfolták a tények. A XIX. század folyamán a munkásság egyes rétegeinek életszínvonala a fejlett kultúrájú államokban magasan a létminimum fölé emelkedett. Az is kitűnt, hogy a munkapiac nem az az egységes valami, aminek ez az elmélet feltűntette, hanem minőségileg rétegeződik. De az elmélet terén is a későbbi kutatók nagyrészt eltértek attól a felfogástól, hogy a gazdasági életben a természeti törvényekhez hasonló gépies szükségszerűség uralkodik. Ha mai szemmel nézünk vissza erre az úgynevezett vasbértörvényre, azt mondhatnók, hogy ez az elmélet tulajdonképpen az akkori ipari munkás társadalmi kizártságát, proletár jellegét juttatja kifejezésre. A XVIII. század végén és XIX. elején lejátszódott technikai forradalom szétértelte az ipari munkásság régi, rendi kereteit; a munkás a társadalmi élet-organizmus szellemi területeiről kirekesztve, pusztán áruként, költségelemként

szerepel: jellegzetes megnyilvánulási tünete ez az individualista-kapitalista rendnek. A munkásság alig tehetett egyebet, mint hogy a tőke hatalmi helyzetével szervezkedés által a munka hasonló hatalmi helyzetét próbálta szembeállítani. A liberálisizmusnak olyan képviselői, akik érezték a szociális követelmények súlyát, mint *Stuart Mill*, vagy a német *Brentano*, úgy vélték, hogy az érdekképviselések egyensúlya, s más hasonló hatalom-kiegyenlítések által lehet az igazságosabb jövedelem-eloszlást, jelesen az igazságosabb munkabért is elérni.

A szocialisták azonban tovább mentek és mint az igazságosság követelményét hangoztatták azt a kívánságot, amelyet „a munka teljes hozadékára való jog” néven ismerünk. Ez a követelés tulajdonképpen alig egyéb, mint a vasbértörvény megfordítása a munkásság javára. Gyökerében ugyanaz a felfogás rejlik, mint amelyet Ricardonál és híveinél találunk. Csakhogy míg a vasbértörvény a proletárság társadalmi kizártságának gazdasági oldalát fejezi ki, addig a szocialista tan a vállalkozót, a tőkést zárja ki a társadalmi célrendszerből, vagy legalábbis a minimumra szorítja le azt.

E követelésnek is alaphibája az egyénből való kiindulás, az individualizmus, az a hit, mintha az egyénnek a közhöz való viszonya pusztán csereviszony lenne, mintha az egyén teljesítménye és jövedelme egy egyszerű egyenletbe volna összefoglal-

ható és az igazságosság egyszerűen ennek az egyenletnek gyakorlati érvényesítésében állana.

A klasszikusok szigorú törvényszerűséget hirdető tanaival a *német történeti iskola* szállt szembe. Erre egyébként az élet is rákényszerítette. A mult század közepe felé az ipari munkásság problémája, az úgynevezett „társadalmi kérdés”, mind aggályosabb formát öltött, a szabadság és egyenlőség szép *elvei* és a gazdasági függés és magárahagyottság *tényei* között az ellentét mind kirívóbbá vált. A társadalmi igazságtalanságok az államnak, mint az igazságosság öröknek beavatkozását kívánták. A történeti iskola azt tanította, hogy a *gazdaságnak nincs örökre megszabott „természetes rendje”*, történetileg más és más, alapja pedig a társadalom egésze. A gazdasági életet meghatározó tényezők erkölcsileg megítélhető emberi intézmények: tehát változtatni lehet rajtuk. Ime a *szociálpolitika* megokolása és megindulása. A hátrányos helyzetben lévő csoportok, különösen a munkásság érdekében bele kell avatkozni a gazdasági élet folyamatába, szabályozni kell a munkafeltételeket, az időt, helyet stb. és a *bért* is. Ámde, ha szabályozás, beavatkozás, szociálpolitika, jelesül bérpolitika van, ahhoz elvek, normák kellenek. Milyen alapon lehet például a munkabérek helyes, igazságos magasságát megállapítani? Honnan vesszük az ehhez szükséges értéktételeket?

Ez a kérdés kétségtől túlmegegy a tiszta gazdaságtan körén és átnyúlik a társadalombölcselet terü-

letére. Hogy a felelethez közeledhessünk, térjünk vissza még egyszer „a teljes munkahozadékra való jog” imént említett szocialista követelményére, amely első pillanatra teljesen logikusnak és igazságosnak látszik, és kérdezzük, miért kell tévesnek mondanunk ezt a követelményt? Először is azért, mert egy *munka hozadéka mennyiségileg a legtöbb esetben megállapíthatatlan*, éspedig annál inkább megállapíthatatlan, minél magasabb rendű munkateljesítményről van szó. A tűzgyújtás, a kerék, a hajó, a gőzgép feltalálójának, egy *Pasteurnek*, egy *Marconinak*, egy *Széchenyinek* szellemi termékei elhasználatlanok: bármennyiszer alkalmaztuk is őket, nem kell pótlásukról gondoskodnunk. A teljes munkahozadékhoz való jog alapján a feltalálóknak mindig térítést kellene kapniok, valahányszor felfedezéseiket használják. Ami örökre szól, annak az említett elv értelmében örökre joga van a hozadékhoz. Az emberi kultúra gazdagsága nagyrészt éppen azon alapszik, hogy a szellem elhasználatlan, örökre szóló teljesítményei sose kapják meg a teljes ellenértéket. Ilyen értelemben, ha valahol, a szellemi munka területén lehetne „kizsákmányolásról” beszélni. De ez a kifejezés egészen helytelen. A teljes munkahozadékhoz való jog követelménye azért is, mondhatnók, képtelenség, mert minden emberi alkotás, minden jószág is végtelen sok egyéni teljesítmény szerves összefonódásának terméke, az egyes munkateljesítményt nem lehet elszigetelni a többitől s nem lehet a ráeső hozadékot számbelileg meghatározni. Hogy ezt az

utóbbi állításunkat jobban megérthessük, vegyünk elő egy mindennapi példát. Egy munkás egy gyárban a gép előtt ülve, gyapjúból fonalakat sző. Hogy ez megtörténhessék, ahhoz rengeteg minden szükséges. Szükséges volt a háziállatok használatának megtalálása, azután a juhtenyésztés mai modern szövévénye. Szükségesek az eszközök, amelyekkel a gyapjút nyírják, fésülik, mindenféle vegytani eljárások, gépek s a mindehhez szükséges tudományok. Azután a gépben lévő összes anyagok termelése, a bányászat, erdészet stb. De szükséges maga a gyár, az üzemvezetés, a könyvvitel, a kereskedelem, amely a fonalat eljuttatja a posztógyárba és a szabóműhelybe. Szükségesek az iskolák, amelyekben a munkás és mérnökei tanultak, az állam a maga biztonságot adó, rendet fenntartó intézményeivel, a pénz, a külkereskedelmi szerződések és ezer egyéb. Lehet-e itt megmondani, hogy az elkészített fonalból mennyi a szövőmunkás munkájának hozadéka? Nyugodtan állíthatjuk, hogy minden, még a legegyszerűbb munkateljesítményben is benne van az egész társadalom. Hogyan lehetne itt pontosan szétválasztani a szervesen együttműködő elemek, teljesítmények szerepét és mennyiségileg „beszámítani” az összhozadékból rájuk eső hányadot? Ez nyilván lehetetlenség. Mindíg az egész termel a maga együttességében és juttat azután térítést, jövedelmet az egyes részeknek, teljesítményeknek. Ennek a juttatásnak kell éppen az igazságosság, a társadalom nagy rendező értékelvének jegyében történnie.

Az igazságosság fogalmának keresésében kiindulásunk csak az egész lehet, a köz, a társadalom. Ebben az egészben a részeknek megfelelően el kell rendezve lenniök: ez éppen az igazságosság elve. Az egyénből nézve igazságos, hogy az legyek e szellemi egészben, a társadalomban, ami lényemnek megfelel és társadalmilag a legnagyobb értéket valósítja meg. Nem igazságos tehát, ha Michel Angelo széklábat farag. A közből, az egészből kiindulva igazságos az, hogy az egész, amelynek részeként működöm, társadalmi szerepem fontosságának megfelelően gondoskodjak rólam, juttasson térítést, jövedelmet. Nem az egyén, mint olyan, hanem a közösség tagja kap jövedelmet. És pedig társadalmi szerepe fontosságának megfelelően: ez alatt azt értjük, hogy a juttatás által a társadalmi feladat teljesítésének és fenntartásának biztosítva kell lennie. Egy organizmus, így a társadalom is, nem áll egyenlő szerepű tagokból, mindenki más és más feladatot végez, e feladatok mind szükségesek az egész működéséhez, bár közöttük nyilván rangbeli különbségek vannak: az államférfi teljesítménye magasabb, mint teszem egy gépíróé, a feltalálóé magasabb, mint az egyszerű munkásé, jóllehet a társadalmi egész életteljessége szempontjából mind egyformán nélkülözhetetlenek. Itt van az egyik gyökere annak, amit *ranghoz illő jövedelemnek* neveznek és amelynek tekintetbevételét az elosztásban a teljes egyenlőség gépies elvével szemben éppen az igazságosság követeli.

Az ember életformája a többség, a közösség-

ben való élet, folytonos merítés, kapás a társadalomtól, ugyanakkor folytonos adás, folytonos részvétel a társadalom életfenntartásában. Ez a sajátságos, szerves kapcsolat, az egész és tag viszonya, a gazdaság területén is fennáll. A gazdaság: eszközök rendszere a társadalom nagy értékei, a kultúra és létfenntartás szolgálatában. A társadalomtól való gazdasági eszköznyerés az, amit *jövedelemnek* mondunk.

Ez a jövedelem szolgál azután annak a sajátságos, társadalmi-gazdasági képződménynek alapjául, amelyet *háztartásnak* nevezünk. A háztartást egyéb gazdasági képződményektől, például egy üzemtől elsősorban az különbözteti meg, hogy a gazdasági élet körforgása benne befejezést nyer. A háztartás nem termel és nem ad tovább, mint teszem egy gyár, hanem a jövedelmet valamilyen cél elérésére felhasználja. A háztartásban történő szükségletkielégítés, anyagi és szellemi jószágok felvétele által válnak alkalmasakká az egyének társadalmi feladataik teljesítésére.

Az igazságosság, mint a társadalmat rendező elv követelménye, hogy a jövedelem, így a munkabér által a háztartás eredményessége biztosíttassék. Próbáljunk most ettől az egész általános elvtől kissé konkrétabb elvekhez közeledni. Mint ahogy különbözők a társadalmi egészben végzett feladatok, úgy életkörök szerint szükségképen különbözőknek kell lenniök a háztartásoknak is. Egy fizikai munkát végző vasmunkás, a dolog természeténél fogva, a saját társadalmi szerepének végezhetése céljából

más értékeket fog háztartásában megvalósítani, vagyis másféle jövedelem-felhasználási módot fog követni, mint teszem egy bölcselő, vagy egy államférfi. Itt a jövedelmek különbözőségének, „a ranghoz illő jövedelem” elvének másik gyökere.

A háztartás eredményessége a célelérés mértékében áll. Itt kell szólnunk arról a fontos megkülönböztetésről, amelyet a névleges és tényleges munkabér között szoktak tenni. Névleges, nominális munkabér tudvalevőleg az a pénzösszeg, amelyet a munkás fizetésként kap; reális munkabér vagy általában reális jövedelem mind ama fizikai és szellemi jóságok, értékek összessége, amelyeket a háztartás megszerz. A reális munkabér nagyságát nem csupán a bérfizetés mértéke határozza meg, hanem mindaz, ami a háztartás közvetlen célelérésére szolgál. Így jóléti intézmények, munkaházak építése, biztosítás, a szabad idő felhasználására irányuló berendezések, ingyenes szórakozások stb. Egyszóval jó szociálpolitikai intézkedések ép úgy alkalmasak a reális munkabér emelésére, és a háztartás eredményességének biztosítására, mint a bér magasságának közvetlen védelme. Ilyen alapon állíthatjuk, hogy a munkásvédelmi intézmények a maguk egészében közvetve a bér igazságosságának elvét szolgálják.

Ha ilyen módon az igazságos bérre közvetett befolyást lehet gyakorolni, a háztartás eredményességének biztosítása a bér *közvetlen* szabályozását is követelheti: annak a minimumnak a megállapítását, amely a háztartás céleléréséhez szükséges. Ez ter-

mészletesen a munka minősége szerint a különböző gazdasági ágakban különböző lesz: az ú. n. *legkisebb munkabérek* megállapításánál is érvényesül a ranghoz illő jövedelem elve. Másrészt ugyancsak a cél-elérés eredményessége kívánja meg, hogy a háztartás alapjául szolgáló család formája, különösen a gyermekek száma és kora is tekintetbe vétessék; itt az ú. n. *családi bér* gondolatának, mint az igazságosság egyik követelményének alapja.

Azonban mindezt az igazságosság követelményét csupán a háztartásból, a juttatás, a jövedelem oldaláról néztük. Ámde nyilvánvaló, hogy a problémát a másik oldal, a *társadalomnak való adás* is érinti. Nem kíván részletesebb megokolást, hogy a munkabér-fizetésnek csak akkor van értelme, tehát a bér csakis akkor igazságos, ha a háztartásban megteremtett és onnan a közgazdaságba kiáramló életerő, a *munka* hasznos, termelékeny. Mitől függ a munka termelékenysége? Kissé leegyszerűsítve ezt a nehéz közgazdasági problémát, azt mondhatjuk, hogy a munka termelékenységének két feltétele van: az egyik, úgy mondanám, a munka *tartalma*, az, amit a munkás tanultságával, szorgalmával magából kihozni tud; a másik ennek a tartalomnak a *felhasználási feltételei*. Nem elég, hogy a munkás valamilyen teljesítményt el tudjon végezni, nem is elég magában, hogy pl. nagyobb szorgalommal akarja fokozni a munka eredményességét. Ehhez még egész sereg feltétel szükséges, az üzem a maga rendjével, a vezető, a kereskedelmi funkciók, a közgazdaságba való beil-

lesztettség és így tovább. A munkabérnek olyannak kell lennie, hogy a munka két termelékenységi feltétele fenntartassék: ezért kell például a munka tartalmára való tekintettel jobban megfizetni a tanult munkást. Így a bérében az iskolázás funkciójának térítése is benne foglaltatik. Ime itt is az igazságosság alapján újabb rétegeződés áll be. De viszont a bérfizetésnek olyannak kell lennie, hogy a termelékenység másik tényezője, a munka felhasználási, érvényesülési feltételei is megtartassanak. Ezek a feltételek üzemenként, termelési ágakként, országoként különbözők lehetnek, ebből is szükségképpen a munkabérek különbözősége adódik. E feltételeket, saját létalapját a munkabérnek nem szabad veszélyeztetni. Ezért nem ellenkezik az igazságossággal, ha az angliai munkás ugyanolyan tartalmú munkáért más bért kap, mint a magyar. Látnivaló, hogy az igazságos bér feltételeként végül itt is az egészhez, a nemzetgazdasághoz jutunk vissza.

Fejtegetéseink rávilágítottak arra, hogy az igazságos munkabér problémáját nem lehet valami egyszerű formula útján megoldani. Teljesítmény és térítés nem foglalható valamilyen matematikai egyenletbe. Csak bizonyos általános elveket találtunk, amelyek rávilágítottak az igazságos munkabér kérdésére. A bérkérdés több mint pusztán gazdasági probléma: össztársadalmi jelentősége van. Senki se tagja csak a gazdaságnak, hanem társadalmi szerepe alapján és emberi személyénél fogva önálló érték: személyisége kifejtését és ezáltal társadalmi feladatá-

nak legjobb elvégzését kell a jövedelemmel a gazdasági lehetőségek határain belül biztosítani. Ezért nem lehet a munka pusztá áru, ezért a szociálpolitika, ezért az igazságosság kívánalma az egész nemzetgazdaságban és jelesül a bérek területén. Másrészt, ha mindez az egésztől, a társadalomtól való kapásra vonatkozik, az adás területén a munka fogalmát szabadabbá kell tennünk attól a felfogástól, amely azt egyszerűen „termelési tényezőnek” tekintette és az ár és költség kategóriáiba szorította bele; holott a munka öncélú életkifejtés, s mint ilyen, első-sorban az erkölcsi, szellemi világ körébe tartozik. Ezért a munkának nemcsak az eszközök világában való pusztá szolgálatot, hanem a szellemi önértékek világába való felemelkedést kell jelentenie, a pusztá gazdasági szempontokon túlmenőleg *hivatássá* kell lennie. Így nyer a gazdaság minden részében erkölcsi jelleget, így függ össze az igazságos munkabér a hivatás eszméjével.



